

P O L S K A   A K A D E M I A   N A U K
I N S T Y T U T   G E O G R A F I I

P R A C E   G E O G R A F I C Z N E   N R   3 0

M I E C Z Y S Ł A W   F L E S Z A R

Z A R Y S   H I S T O R I I   G E O G R A F I I
E K O N O M I C Z N E J   W   P O L S C E
D O   1 9 3 9   R .

W A R S Z A W A   1 9 6 2
W Y D A W N I C T W A   G E O L O G I C Z N E

P O L S K A   A K A D E M I A   N A U K
I N S T Y T U T   G E O G R A F I I

P R A C E   G E O G R A F I C Z N E
N R   3 0

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ТРУДЫ

№ 30

МЕЧИСЛАВ ФЛЕШАР

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ В ПОЛЬШЕ ДО 1939 Г.

★
GEOGRAPHICAL STUDIES

No 30

MIECZYŚLAW FLESZAR

ECONOMIC GEOGRAPHY IN POLAND UP TO 1939

P O L S K A   A K A D E M I A   N A U K
I N S T Y T U T   G E O G R A F I I

P R A C E   G E O G R A F I C Z N E   N R   3 0

M I E C Z Y S Ł A W   F L E S Z A R

Z A R Y S   H I S T O R I I   G E O G R A F I I
E K O N O M I C Z N E J   W   P O L S C E
D O   1 9 3 9   R.

W A R S Z A W A   1 9 6 2
W Y D A W N I C T W A   G E O L O G I C Z N E

Komitet redakcyjny

Przewodniczący : S. LESZCZYCKI

Członkowie : K. DZIEWOŃSKI, R. GALON, M. KLIMASZEWSKI, J. KONDRACKI, J. KOSTROWICKI,
M. KIELCZEWSKA-ZALESKA

Sekretarz: J. WŁODEK-SANOJCA

Rada redakcyjna

J. BARBAG, J. CZYZEWSKI, J. DYLIK, K. DZIEWOŃSKI, R. GALON, M. KLIMASZEWSKI, J. KONDRACKI,
J. KOSTROWICKI, S. LESZCZYCKI, A. MALICKI, B. OLSZEWICZ, J. WĄSOWICZ, M. KIELCZEWSKA-ZALESKA
A. ZIERHOFFER

Redaktor techniczny : E. PIWOWARSKI

Korektor : B. Modzelewska

WYDAWNICTWA GEOLOGICZNE — WARSZAWA 1962

Wydanie I. Nakład 1000 + 110 egz. Ark. druk. 11. Ark. wyd. 14,5 Papier druk.
sat. III kl. 80 g B1. Oddano do składania 3. VII. 1961 r. Podpisano do druku
15. XII. 1961 r. Druk ukończono w styczniu 1962 r. Cena zł 43,50

DRUKARNIA TECHNICZNA BYTOM, PRZEMYSŁOWA 2. - z. 952 - G-05

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
Rozdział I. Okres przednaukowy	12
Rozdział II. Okres Oświecenia	19
Rozdział III. Narodziny geografii ekonomicznej w Polsce	29
Rozdział IV. Okres upadku	50
Rozdział V. Okres przejściowy	62
Rozdział VI. Lata międzywojenne	94
Literatura	132
Резюме	159
Summary	166

CONTENTS

1	Introduction
2	Chapter I. General Principles
3	Chapter II. The Theory of the State
4	Chapter III. The Theory of the Law
5	Chapter IV. The Theory of the Constitution
6	Chapter V. The Theory of the Administration
7	Chapter VI. The Theory of the Judiciary
8	Chapter VII. The Theory of the International Law
9	Chapter VIII. The Theory of the History of Law
10	Chapter IX. The Theory of the Philosophy of Law
11	Chapter X. The Theory of the Sociology of Law
12	Chapter XI. The Theory of the Psychology of Law
13	Chapter XII. The Theory of the Economics of Law
14	Chapter XIII. The Theory of the Political Science of Law
15	Chapter XIV. The Theory of the Social Science of Law
16	Chapter XV. The Theory of the Natural Science of Law
17	Chapter XVI. The Theory of the Physical Science of Law
18	Chapter XVII. The Theory of the Biological Science of Law
19	Chapter XVIII. The Theory of the Chemical Science of Law
20	Chapter XIX. The Theory of the Geological Science of Law
21	Chapter XX. The Theory of the Astronomical Science of Law
22	Chapter XXI. The Theory of the Meteorological Science of Law
23	Chapter XXII. The Theory of the Botanical Science of Law
24	Chapter XXIII. The Theory of the Zoological Science of Law
25	Chapter XXIV. The Theory of the Physiological Science of Law
26	Chapter XXV. The Theory of the Psychological Science of Law
27	Chapter XXVI. The Theory of the Philosophical Science of Law
28	Chapter XXVII. The Theory of the Historical Science of Law
29	Chapter XXVIII. The Theory of the Literary Science of Law
30	Chapter XXIX. The Theory of the Artistic Science of Law
31	Chapter XXX. The Theory of the Scientific Science of Law

WSTĘP

Ustalenie początków i zarysowanie rozwoju geografii ekonomicznej w Polsce wymaga wstępnych wyjaśnień. Składa się na to kilka przyczyn: synteza prac, kierunków badawczych, postaw metodologicznych, kontrowersji, z których w ciągu wielu dziesiątków lat wyłaniała się geografia ekonomiczna, jest procesem złożonym i skomplikowanym. Prawdliwość i skuteczność analizy zależy w głównej mierze od przyjętej postawy metodologicznej, zakresu opracowywanych materiałów, wreszcie od możliwości porównania dróg rozwoju rodzimej myśli z kierunkami w innych krajach. Różnice postaw metodologicznych zaznaczające się do dziś dnia w geografii polskiej i wyrażające się m. in. w różnym pojmowaniu istoty celów i zadań geografii ekonomicznej, roli takich dyscyplin, jak np. antropogeografia i geografia polityczna, wymagają sprecyzowania założeń, na których oparłem swą pracę.

1. Zagadnienia metodologiczne. Sprawa definicji geografii ekonomicznej, jej zakresu, metod badawczych, stosunku do pozostałych nauk geograficznych wysuwa się na pierwsze miejsce poruszonych zagadnień. Pisząc o geografii ekonomicznej i starając się pokazać oraz wyjaśnić drogi jej rozwoju w Polsce przyjmuję, że jest to nauka zajmująca się różnicowaniem przestrzennym struktur społeczno-gospodarczych, a więc regionami ekonomicznymi, jak również rozmieszczeniem produkcji społecznej, warunkami i odrębnościami jej rozwoju w poszczególnych krajach i okręgach.

Tak pojęta geografia ekonomiczna, rządząca się prawami rozwoju ekonomicznego i społecznego, jest ściśle i nierozzerwalnie związana z geografiami fizyczną. Elementem, łączącym obie te nauki w jeden zespół nauk geograficznych, jest środowisko geograficzne. Wchodzi ono w zakres badań geografii ekonomicznej, jako niezbędny warunek rozwoju społecznego, a równocześnie stanowi zasadniczy przedmiot badań geografii fizycznej. Poznawane jedynie przy pomocy metod właściwych naukom przyrodniczym oddziałuje na rozwój społeczny i ekonomiczny, o tyle i w takim zakresie, w jakim pozwalają na to prawa rozwoju społecznego. Stąd dwoistość metod badawczych stosowanych w naukach geograficznych: przyrodniczych w geografii fizycznej, ekonomiczno-społecznych w geografii ekonomicznej.

O tworzeniu się regionów ekonomicznych, przestrzennym różnicowaniu struktur społeczno-gospodarczych decyduje przede wszystkim rozwój i rozmieszczenie produkcji, pojętej jako jedność sił wytwórczych i stosunków produkcyjnych. Dlatego też zagadnienia przestrzennego rozmieszczenia produkcji zajmują w badaniach geograficzno-ekonomicznych szczególne miejsce. Zagadnienia wydzielane niejednokrotnie w odrębne dyscypliny jak: geografia osadnictwa lub geografia polityczna wchodzi, w myśl tak pojętej definicji, w zakres geografii ekonomicznej, w tym stopniu, w jakim wpływają na tworzenie się odrębnych regionów (kompleksów) ekonomicznych.

Obok postawy naukowej opartej na metodzie materializmu dialektycznego, i historycznego, którą starałem się możliwie konsekwentnie zastosować w niniejszej pracy, istnieją, szczególnie w nauce amerykańskiej i zachodnioeuropejskiej odmienne postawy. Wywierały one przez wiele lat silny wpływ na kształtowanie się pojęć i kierunków geograficznych w Polsce. Są to przede wszystkim kierunki przyjmujące istnienie antropogeografii jako odrębnej gałęzi geografii równorzędnej z geografią ekonomiczną, lub też traktujące geografii ekonomiczną jako jedno z odgałęzień antropogeografii; wreszcie koncepcje widzące jedność geografii w przesłankach metodologicznych, a nie w przedmiocie badań. Nie chodzi tu o polemikę z wymienionymi kierunkami, których wpływy dość silnie zaznaczają się jeszcze i dziś w geografii polskiej, lecz o sprecyzowanie stanowiska i wytłumaczenie faktu uwzględnienia w pracy i w literaturze wielu pozycji zaliczanych do antropogeografii i geografii politycznej. Zamieściłem je nie dlatego, że godzę się z założeniami metodologicznymi twórców i zwolenników tych dyscyplin, lecz że omawiane w tych pracach problemy w znacznej mierze wchodzą w zakres przedmiotowy dzisiejszej geografii ekonomicznej.

2. Obce wpływy w geografii ekonomicznej polskiej. Dla wielu naszych geografów niesamodzielność polskiej myśli geograficznej (w tym i myśli geograficzno-ekonomicznej) była sprawą oczywistą. Zdecydowaną opinię wyraził Stanisław Pawłowski pisząc, że „*Geografia polska nie reprezentuje — jak dotychczas — ani metodycznie, ani rzeczowo pierwiastków oryginalnych i takich, które by czyniły z niej naukę odrębną od nauki niemieckiej, czy francuskiej. Rozbudowana na wzorach obcych tkwi polska geografia (nie tylko zresztą geografia) w metodzie i w ideach przygotowanych w międzynarodowym tygliku. Własne oryginalne koncepcje, choćby były, idą lub poszły w zapomnienie, autorytet obcej nauki przygniata wszystko*” [118, s. 6]. Opinię tę podtrzymali geografowie w okresie powojennym. Autorzy referatu Podsekcji Geografii na I Kongresie Nauki Polskiej przytoczyli opinię Stanisława Pawłowskiego dodając od siebie: „*Ocena ta wydaje się całkowicie słuszna*”

[124, s. 13], a charakteryzując stan geografii polskiej w okresie międzywojennym podkreślili: „Obiektywnie oceniając ten okres trzeba stwierdzić, że geografiją jako całość cechuje głęboka niemoc twórcza (...), stwierdzić trzeba, że okres ten nie pozostawił żadnych poważniejszych *drogowskazów dla badań naukowych*” [124, s. 9].

Ostra, a w dużej mierze i niesłuszna ocena przeszłości, zwłaszcza jeżeli chodzi o geografiją ekonomiczną, wynikała, być może, z ówczesnej nieznamomości wielu materiałów i źródeł, szczególnie dotyczących pierwszej połowy XIX wieku.

Przekonanie o niesamodzielności metodologicznej polskiej geografii było ugruntowane, nikt jednak nie zajął się wyjaśnieniem kierunków, stopnia i zasięgu obcych wpływów. W publikacjach okresu międzywojennego, a nawet i nowszych, spotykamy się jedynie z opiniami i sądami bardzo ogólnikowymi, nie popartymi głębszą analizą. Dopiero ostatnio ukazały się publikacje z tego zakresu [51, 52] wyjaśniające zresztą jedynie pewne filiacje i zależności.

3. *Periodyzacja*. Podział na okresy przyjęty przez historyków dla dziejów naszego kraju jest bardzo pomocny, lecz nie daje się w pełni zastosować przy wyodrębnianiu poszczególnych etapów rozwoju geografii ekonomicznej. Tak np. rok 1864, data końca feudalizmu i ostatecznego triumfu kapitalizmu w Polsce, nie ma tego przełomowego znaczenia w rozwoju geografii ekonomicznej (jak i wogóle w rozwoju geografii). Nawet w kilkanaście lat po tej dacie nie widać w publikacjach z zakresu geografii ekonomicznej tych elementów, które by je zdecydowanie odróżniły od publikacji z lat 1850—1860 i pozwoliły na postawienie cenzury między okresami tam, gdzie ją stawiają historycy. Nie ma w tym zresztą nic dziwnego. Periodyzacja historyczna opiera się na zasadniczych faktach życia społecznego, gospodarczego i kulturalnego. Nie wszystkie one jednak równie silnie i w tym samym czasie odbiły się na różnych gałęziach nauki. Toteż periodyzacja wielu gałęzi wiedzy odchyła się nieraz od ogólnego wzorca. W periodyzacji geografii ekonomicznej zbieżność z periodyzacją historyczną jest w zasadzie duża; zaznaczają się jednak pewne różnice i odchylenia.

W pracy swej zastosowałem następujący podział na okresy:

- a) Okres przednaukowy, obejmujący wszystkie publikacje jakie ukazały się do 1768 r.
- b) Okres Oświecenia, tj. lata 1768—1795, obejmujący początki układu kapitalistycznego, a zarazem narodziny geografii ekonomicznej w Polsce.
- c) Lata 1795—1830, tj. czasy po III rozbiórce Rzeczypospolitej, okres Księstwa Warszawskiego oraz Królestwa Polskiego, charakteryzujące się silnym rozwojem myśli geograficzno-ekonomicznej w Polsce.

d) Lata 1831—1848, tj. od upadku Powstania Listopadowego i likwidacji Uniwersytetu Warszawskiego, aż do powołania katedry geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim. Okres upadku myśli geograficzno-ekonomicznej w Polsce.

e) Lata 1849—1918; okres przejściowy, w którym w oparciu o niemieckie koncepcje antropogeografii i geografii handlowej kształtowała się w Polsce geografia ekonomiczna.

f) Lata 1919—1939, obejmujące rozwój geografii ekonomicznej w Polsce przerwany II wojną światową.

4. Okres międzywojenny (1919—1939). Odrębnego wyjaśnienia wymaga rozwój geografii ekonomicznej w Polsce w okresie międzywojennym. Lata 1919—1939 są zamkniętą całością tak z punktu widzenia historii politycznej narodu, jak i z punktu widzenia rozwoju nauki. Polityczne i ekonomiczne czynniki, warunkujące rozwój geografii ekonomicznej w Polsce w tym okresie, przestały działać wraz z utratą niepodległości w 1939 r. Zamknięcie i ocena lat 1919—1939 w rozwoju polskiej myśli geograficzno-ekonomicznej nie następuje więc trudności z merytorycznego i formalnego punktu widzenia. Naukę tworzą jednak ludzie, a ludzie nie kończą się wraz z okresami historycznymi.

Drugie dziesięciolecie okresu międzywojennego charakteryzuje ożywienie w geografii ekonomicznej w Polsce. Spowodowała je działalność licznych młodych wówczas pracowników naukowych, m. in. Floriana Barcińskiego, Stanisława Gorzuchowskiego, Marii Kielczewskiej, Stanisława Leszczyckiego, Wiktora Ormickiego, Antoniego Wrzoska, Bohdana Zaborskiego.

Jedni z nich, jak Wiktor Ormicki — nie przeżyli okupacji, zamordowani w hitlerowskich obozach koncentracyjnych, inni, jak Stanisław Gorzuchowski, zmarli wkrótce po odzyskaniu niepodległości. Ich sylwetki naukowe mieszczą się więc bez reszty w okresie międzywojennym. Nieliczni, jak Bohdan Zaborski, wyemigrowali wyłączając się z nurtu życia swego kraju. Powstanie w 1945 r. Polski Ludowej otworzyło przed nauką, a więc i przed geografiami ekonomiczną doskonale warunki i perspektywy rozwoju. Wielu młodych geografów okresu międzywojennego na szczęście przeżyło lata okupacji. Dla większości z nich okres Polski Ludowej to lata szczególnie aktywnej działalności naukowej, to nowe drogi, nowe osiągnięcia. Przełom w stosunkach społecznych i ekonomicznych spowodował bowiem przełomy i zmiany wielu postaw naukowych.

Rzeczony rozwój myśli geograficzno-ekonomicznej w Polsce doprowadzony jest w tej pracy do roku 1939. Wydaje się, że zbyt wcześnie na obiektywną, rzetelną ocenę bieżącego okresu. Zamknięcie pracy na okresie międzywojennym ma jednak tę słabą stronę, że sylwetki naukowe geografów, którzy zaczęli swą działalność w tym właśnie okresie, są fragmentary-

czne, brak bowiem oceny ich dorobku i osiągnięć w Polsce Ludowej. Dlatego też oceniając okres międzywojenny powstrzymałem się w niektórych wypadkach od oceny postaci, a tam gdzie było to konieczne z uwagi na całokształt obrazu, sięgałem do ich dorobku w Polsce Ludowej.

5. **Literatura.** Załączona do pracy bibliografia składa się z dwu części. W pierwszej dałem możliwie pełne zestawienie prac poświęconych historii geografii ekonomicznej (tak w Polsce, jak i w innych krajach); uwzględniłem również prace teoretyczne i metodologiczne, w których poruszone są zagadnienia rozwoju geografii lub geografii ekonomicznej oraz te, które wywarły silny wpływ na kierunki myśli geograficzno-ekonomicznej w Polsce.

Druga część stanowi wybór polskich prac geograficzno-ekonomicznych, które przyczyniły się do rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej, rozszerzały, lub pogłębiały zakres jej badań oraz te, które może nie miały tych wartości, lecz stanowią dokument zainteresowań, prądów lub stanu polskiej geografii ekonomicznej w różnych okresach jej rozwoju. Wybór jest tak ułożony, by dawał równocześnie przegląd dorobku danego okresu i osiągnięć poszczególnych autorów; pomiąłem pozycje mniejszej wagi, artykuły i notatki o charakterze popularyzatorskim oraz prace geografów ekonomicznych dotyczące innych gałęzi nauki jak np. geografii fizycznej, geomorfologii, etnografii. Dotyczy to szczególnie lat 1919—1939. Obszerniejsze zestawienie publikacji geograficzno-ekonomicznych z tego okresu znaleźć można w podstawowych opracowaniach bibliograficznych, z których zresztą korzystałem w mej pracy [96, 114, 121, 122, 125].

Literatura obejmuje wiele publikacji nie omówionych w niniejszej pracy, celem jej bowiem było danie zwięzłego zarysu myśli geograficzno-ekonomicznej w Polsce, skoncentrowałem więc uwagę czytelnika na tych zagadnieniach, które uważam za najważniejsze. Wybór literatury natomiast jest obszerniejszy, obejmujący również i peryferie omawianych zagadnień.

Rozdział I

OKRES PRZEDNAUKOWY

Geografia polska w okresie Odrodzenia. Dyplomatyka i sprawozdania posłów. *Świat we wszystkich swoich częściach* prymasa Łubińskiego. Kalendarzyki zakonne — źródło wiedzy o świecie.

Geografia ekonomiczna jest stosunkowo młodą gałęzią wiedzy i rozwinęła się w Polsce, podobnie jak i w innych krajach, dopiero w epoce wyraźnego różnicowania się produkcji społecznej, oddzielania się przemysłu od rolnictwa, powstawania, rozwoju i specjalizacji różnorodnych okręgów produkcyjnych — w epoce tworzenia się i narastania kapitalizmu.

Początki układu kapitalistycznego przypadają w Polsce na lata 1740—1764. Lata sześćdziesiąte XVIII w. były w życiu gospodarczym kraju okresem wielkich przemian: masowego czynszowania chłopów i budowy pierwszych manufaktur. Polska w okresie stanisławowskim posiadała już własny rynek wewnętrzny. Początkowo był to rynek jedynie towarowy. Nabrał on jednak pod koniec XVIII w. cech rynku manufakturowo-towarowego, z Warszawą jako centrum.

Pojawienie się układu kapitalistycznego w Polsce w latach 1740-1764 odbiło się w życiu politycznym i umysłowym kraju dopiero w latach 1764—1772 oraz w okresie późniejszym. Próby reformy administracji państwowej, wzmoczenie siły obronnej państwa, ustanowienie Komisji Edukacji Narodowej (1774 r.) — były tymi bezpośrednimi bodźcami, które przyspieszyły ukazanie się prac zawierających przesłanki dla rozwoju geografii ekonomicznej.

W 1768 r. ukazała się w Wilnie *Geografia czasów teraźniejszych* Karola Wyrwicza [203], pierwsze, oryginalne polskie dzieło posiadające wyraźne akcenty geograficzno-ekonomiczne. I ten właśnie rok można przyjąć jako datę otwierającą okres naukowych początków geografii ekonomicznej w Polsce.

W Europie zachodniej kapitalizm rozwinął się o wiele wcześniej niż w Polsce; wcześniej też sformułowano tam teorie ekonomiczne, podjęto badania ekonomiczne i próby syntez geograficzno-ekonomicznych. I jeszcze jeden czynnik wprowadził do piśmiennictwa zachodnioeuropejskiego, obok opisu geograficznego, również elementy opisu geograficzno-ekono-

micznego, bądź też czysto ekonomicznego. Były nim podboje kolonialne XV, XVI i XVII stulecia, rozpoczęte w epoce Wielkich Odkryć Geograficznych i trwające nieprzerwanie aż do końca XIX stulecia. Z podbojami szły w parze liczne podróże, wyprawy badawcze i kupieckie, naukowe i awanturnicze. Pozostały po nich opisy, dzienniki, traktaty i rękopisy, zawierające nieraz również i wycinkowe informacje dotyczące gospodarki danego kraju. Ten rodzaj publikacji odkrywco-geograficznych zrodził się przede wszystkim w krajach dokonujących podbojów, wysyłających wyprawy odkrywcze i wojenne: Portugalii, Hiszpanii, Francji i Anglii; znaleźć go można również w krajach o wysokim stopniu rozwoju gospodarczego, utrzymujących ożywione stosunki gospodarcze z całym ówczesnym światem, a więc we Włoszech i Niemczech. Oczywiście i w okresie poprzedzającym wielkie odkrycia geograficzne zdarzały się opisy podróży wyprzedzające swą epokę trafnością oceny, rzetelnością szczegółów, lub wnikliwością obserwacji; należały one jednak do wyjątków. Wysoko cenimy *Opisanie świata* Marko Polo [174] i podziwiamy zawarte w nim opisy gospodarki Chin. Są one wyjątkowo barwne i trafne, przewyższają nie tylko współczesne mu sprawozdania, lecz i wiele późniejszych, pozostają jednak wyłącznie opisami. Świadczą one niewątpliwie o talencie narracyjnym wielkiego podróżnika, o jego zmyśle obserwacji, o wyjątkowej intuicji pozwalającej na wybranie faktów istotnie pierwszoplanowych dla charakterystyki opisywanych krajów, nie można ich jednak nazwać geografiami ekonomiczną, nie zawierają bowiem elementów wyjaśniających opartych na ustalonych przesłankach teoretycznych.

Elementów geografii ekonomicznej trudno również dopatrzeć się w *Relazioni Universali* Giovanniego Botero [160], pracy wydanej w prawie 300 lat po *Opisaniu świata*. Obszerne dzieło włoskiego uczonego zawiera opisy znanych wówczas krajów, ze szczególnym uwzględnieniem rolnictwa i rzemiosła, uwagi o stosunkach politycznych tak wewnętrznych, jak i między państwowych. Brak w nim jednak prób wyjaśnienia rzeczywistości, brak elementów teoretycznych. Wspominam pracę Botero dlatego, że była to pierwsza oddzielnie wydana geografia powszechna, która ukazała się w tłumaczeniu polskim (1609 r.), i że Bolesław Olszewicz przypisuje jej pewne znaczenie w późniejszym rozwoju geografii człowieka [112, s. 36]. Wydaje się jednak, że początków tej ostatniej nauki szukać należy raczej w pismach Bernarda Varenius (1622-1650).

Na marginesie warto zaznaczyć, że elementy statystyczne i polityczne w pracy Botero nie znalazły uznania u statystyków i Wacław Skrzywan nie ocenia jej wysoko w zestawieniu ze współczesnymi jej i późniejszymi pracami polskimi [142, s. 27].

Polska w epoce Wielkich Odkryć Geograficznych leżała na uboczu najważniejszych szlaków odkrywczych, kolonialnych i handlowych. Mimo

ożywionego handlu, prowadzonego w ciągu całego XVI i części XVII w. z krajami Europy zachodniej, nie brała ona udziału w odkryciach geograficznych i nie korzystała z nich bezpośrednio. „*Flota polska była zbyt słaba — pisze na ten temat Stanisław Nowakowski — sfery kupieckie niezbyt silne, aby można było rywalizować z innymi państwami Europy zachodniej i wstąpić na pilnie strzeżone drogi wiodące do Nowego Świata i na Daleki Wschód. Również i szlachta nie wykazała żadnego zainteresowania w dziedzinie odkryć geograficznych, gdyż uznawała handel za zajęcie niegodne siebie, a więc była pozbawiona tego impulsu, który na zachodzie stanowił główną podwalinę wszelkich odkryć geograficznych*” [108, s. 259].

Sytuacja geograficzna, gospodarcza i polityczna Polski w epoce Wielkich Odkryć Geograficznych i w XVII w. wpłynęła wyraźnie na liczbę i na charakter polskich prac geograficznych w okresie Odrodzenia i w latach po nim następujących. Były one mniej liczne od zachodnioeuropejskich i dotyczyły w większym stopniu kraju ojczystego aniżeli odległych krain i zamorskich podróży. Opisowy ich charakter oraz wiele szczegółowych informacji sprawiły, że statystycy zwracają na nie uwagę jako na pierwsze przejawy myśli statystycznej w Polsce [142, s. 27], oczywiście w jej opisowo-geograficznym wydaniu.

Do takich właśnie prac należą: *Wszystkiej lifflandzkiej ziemie iako przedtem sama sobie była, krótkie a pożyteczne opisanie* Marcina Kwiatkowskiego [171] wydane w 1567 r. w Królewcu, oraz *Polonia* [167] Jana Krasieńskiego (1550-1612), którą autor, kanonik krakowski, poświęcił obejmującemu wówczas właśnie tron polski Henrykowi Walezemu.

Dalej wymienić należy *Status Regni Poloniae compendiosa descriptio* Stanisława Krzysztanowicza [170], opublikowaną w Moguncji w 1606 r. oraz *Topographia sive Masoviae descriptio* Jędrzeja Święcickiego [178], wydaną w Warszawie już po śmierci autora w 1634 r.

Warto również zwrócić uwagę na fakt, że prace te pisane w większości po łacinie wydawane były również i poza granicami kraju. Tak np. książka Krzysztanowicza ukazała się najpierw w Moguncji, a później u braci Elzewirów w Holandii, w tej samej oficynie drukarskiej, w której ukazywały się i inne publikacje dotyczące Polski.

Prace z zakresu geografii ogólnej bądź geografii regionalnej Polski, zawierające minimalną choćby ilość wiadomości statystycznych, były nie-liczne i z początkiem XVII w. publikacja ich właściwie ustała.

Z końca XVI w. pochodzą również instrukcje dla posłów i raporty z poselstw do obcych krajów, omawiające m. in. zagadnienia geograficzne i ekonomiczne. Nie było ich wiele, większość z nich zachowała się w rękopisach, a tylko niektóre ukazały się w druku. Nie miały one właściwie

wplywu na rozwój myśli geograficzno-ekonomicznej i statystycznej w Polsce. Dają one nam jednak pewne wyobrażenie o tym jakie strony życia gospodarczego obcych krajów interesowały kierowników polityki państwowej, dla nich bowiem głównie sprawozdania te były przeznaczone. Opracowania tego typu o określonym charakterze politycznym i zamkniętym kręgu odbiorców utrzymały się po dziś dzień; do prac naukowych nikt ich jednak nie zalicza.

Najstarszą instrukcją tego typu jest wspomniana przez Bolesława Olszewicza [112, s. 30] *De legationeque liber* Krzysztofa Warszewickiego [180], wydana w Krakowie w 1595 r. Warszewicki polecał posłom m. in. sporządzenie dokładnych opisów krajów, z uwzględnieniem ich obszaru, granic, podziału administracyjnego i gospodarki. Jaki był wpływ instrukcji Warszewickiego, trudno stwierdzić. Najciekawsze sprawozdania poselskie: Jędrzeja Taranowskiego [179] i Macieja Strykowskiego [177] pochodzą sprzed 1595 r. i nie zawierają żadnych informacji gospodarczych. Interesująca relacja Marcina Broniowskiego [161] z jego posłowania na Krym, *Tartariae descriptio*, zawiera wprawdzie wiele danych dotyczących życia politycznego i gospodarczego Tatarów, pochodzi jednak z 1595 r., a więc jest współczesna instrukcji Warszewickiego.

Liczne w tym okresie i w latach późniejszych pielgrzymki do Jerozolimy, wojaże do Rzymu i innych miast włoskich, a także do krajów Europy zachodniej, wchodzące w coraz powszechniejszy zwyczaj u magnatów i zamożniejszej szlachty, nie przyniosły materiału z zakresu geografii ekonomicznej. Niektóre cenniejsze opisy i sprawozdania z odbytych podróży, jak m. in. bernardyna brata Anzelm a z końca XVI w. [158], lub najbardziej znany opis podróży Mikołaja Krzysztofa Radziwiłła-Sierotki [175] z lat 1583-1584 niewątpliwie zasługują na umieszczenie ich w historii podróżnictwa polskiego, lecz dla zagadnień związanych z późniejszymi narodzinami geografii ekonomicznej nie mają większego znaczenia.

Sprawozdania te, podobnie jak niektóre opisy podróży misyjnych z XVII w., zajmują się o wiele bardziej zagadnieniami teologiczno-biblijnymi niż rzeczową obserwacją opisywanych krajów. Surowy sąd Franciszka Bujaka [59] o tych sprawozdaniach jest w pełni usprawiedliwiony. Dowodzi tego choćby ostatni (chronologicznie) z tych opisów, a mianowicie książka ks. Józefa Drohojowskiego [189] z lat 1788-1791, wydana w Krakowie w 1812 r., a więc w okresie gdy krytyczne podejście do zjawisk i opisywanych faktów przyjęte już było w literaturze geograficznej i statystycznej. Autor z bezkrytyczną powagą opisuje takie miejscowości, jak np. „*Abla zabitego miejsce* nad rzeką Abaną w pobliżu Damaszku, „*Abrahamowej ofiary miejsce*”, „*Adama miejsce*” znajdująca

ce się według „wielu wiary godnych dziejopisów” blisko miasta Hebron. Od wielu takich i tym podobnych „wiadomości” roilo się we wcześniejszych publikacjach z XVII i początków XVIII w.

Panowanie Wazów, zaznaczające się narastaniem wpływów jezuickich we wszystkich dziedzinach życia umysłowego, zakończone potopem szwedzkim i wojnami kozackimi, pozostawiło Rzeczpospolitą osłabioną politycznie i gospodarczo. Stan upadku umysłowego pogłębił się w okresie późniejszym, szczególnie w czasach saskich. Cały ten okres nie sprzyjał rozwojowi geografii, a tym bardziej próbom jakichkolwiek badań lub opisów kraju. Jedyłą gałęzią geografii, która wśród ciągłych wojen, zewnętrznych i domowych, miała szanse rozwoju — była kartografia. Nieliczne dzieła geograficzne z tych czasów były w większej części tłumaczeniami nie zawsze najlepszych prac obcych, często były to zwykłe plagiaty, przeróbki i kompilacje. Zdarzały się jednak prace poważniejsze, jak np. *Świat we wszystkich swoich częściach* Władysława Aleksandra Łubieńskiego [172], późniejszego arcybiskupa gnieźnieńskiego i prymasa Polski. Łubieński, jak prawie wszyscy współcześni mu magnaci, w młodości podróżował po Europie zachodniej; zwiedził Francję, Holandię, Belgię, Niemcy i Włochy. Wielotomowe swe dzieło oparł jednak w większej części na obcych opracowaniach. *Świat we wszystkich swoich częściach* był pierwszą obszerniejszą geografią regionalną opracowaną przez Polaka i wydana w języku polskim [108, s. 267]. Mimo częstego powoływania się na tę pracę, późniejsi geografowie wytykali Łubieńskiemu pomieszanie materii i umieszczenie wielu niesprawdzonych, a nawet bajecznych wiadomości [199, wstęp].

Wspomnieć również należy o kalendarzykach wydawanych przez zakony, uniwersytety i osoby prywatne. Pojawiły się one w ostatnich latach omawianego okresu. Były to małe encyklopedie wiedzy praktycznej, dostosowane do ówczesnych wymagań oficjalnej nauki i stanu oświecenia szlachty. Od 1750 r., obok licznych wskazówek religijnych i gospodarskich, przepowiedni astrologicznych i spisów jarmarków, zaczęły się w nich ukazywać wiadomości polityczno-geograficzne o Polsce [187, 188]. Nie mają one wartości naukowej, a jako odbicie ówczesnego stanu wiedzy geograficznej w Polsce dają smutne świadectwo swoim czasom.

Stałe pogarszanie się sytuacji gospodarczej i politycznej Rzeczypospolitej w XVII i XVIII w., osłabianie władzy centralnej i samowola szlachty nie stwarzały sprzyjających warunków dla powstania i rozwoju nauk o państwie, do których w owym okresie zaliczano przede wszystkim statystykę i geografję. Inaczej było w państwach zachodniej Europy mających silną i scentralizowaną władzę państwową, jak Francja i Anglia, bądź będących na wysokim stopniu rozwoju gospodarczego — jak Niemcy.

Ekonomiści francuscy i angielscy badali zagadnienia ludnościowe i gospodarcze, kładąc podwaliny pod późniejszy rozwój statystyki i demografii. We Francji zagadnieniami tymi zajmował się m. in. Sebastian le Prêtre de Vauban (1633—1717), a w Anglii: John Graunt (1620—1674), William Petty (1623—1687), Gregory King (1648—1712) i Charles Davenant (1656—1714).

Dla narodzin polskiej myśli statystycznej i geograficzno-ekonomicznej szczególne znaczenie miał jednak rozwój nauk o państwie w Niemczech. Tam bowiem rozwinęły się one najsilniej, najwcześniej uzyskały prawo obywatelstwa na uniwersytetach. Pierwsze wykłady z zakresu wiedzy o państwie rozpoczął w 1650 r. Herman Conring na uniwersytecie w Helmstedt w Brunswiku. Prace jego uczniów i naśladowców zapoczątkowały tzw. „kameralistykę”, tj. „studium ustroju administracyjnego i skarbowości kontynuującego badania i tematykę statystyczną” [142, s. 34]. Badania i metody statystyczne następców Conringa przekształciły się w statystykę. Pierwszy użył tego słowa Gotfried Achenwall (1719—1772), który rozpoczął wykłady uniwersyteckie z zakresu wiedzy o państwie w 1746 r. i opublikował je w kilka lat później. Dzieło Achenwalla wzorowane było na *Kosmografii Münstera* i pracach Conringa. Zawiera ono systematyczny i drobiazgowy opis państwa z uwzględnieniem jego geografii, gospodarki, administracji, stosunków politycznych, prawnych itp. Tego typu opracowania, mimo nazwy statystyki, nie posiadały jednak prawie wcale danych liczbowych, lecz gotowe literackie syntezы [142, s. 34]. W drugiej połowie XVIII w. publikował prace wybitny niemiecki geograf i statystyk Antoni Frederic Büsching (1724—1793). Jego wielotomowe dzieło *Neue Erdbeschreibung* wywarło znaczny wpływ i poza granicami Niemiec. Dość przypomnieć, że tom dotyczący Polski wydany również i po polsku w 1768 r. był obowiązującym podręcznikiem w szkołach polskich aż do 1795 r. [97].

Odmienne kształtowały się początki myśli geograficzno-ekonomicznej i warunki jej rozwoju w Rosji. Stosunkowo wcześniej rozpoczęte tam prace badawczo-ekspedycyjne, szerokie stosowanie metody ankietowej w poznawaniu i charakterystyce poszczególnych części kraju stworzyły silne podwaliny pod rozwój kierunku ekonomiczno-regionalnego w nauce o państwie, kierunku najbliższego dzisiejszej geografii ekonomicznej. Zasadniczą zasługę takiego właśnie ustawienia badań geograficznych i z zakresu wiedzy o państwie przypisują uczeni radzieccy: N. P. Nikitin [23, 24, 28], W. M. Ptucha [29], J. G. Sauszkin [33, 35, 38] Michałowi Wasiliewiczowi Łomonosowowi (1711—1765). Liczne jego pisma i publikacje, a w szczególności 30-punktowa ankieta, zaważyły na rozwoju geografii ekonomicznej w Rosji i zabezpieczyły jej kierunek zgodny z potrzebami społecznymi i wymogami postępowych tendencji

światopoglądowych. Warto wspomnieć, że to właśnie Łomonosow pierwszy użył w 1763 r. terminów „Geografia ekonomiczna” i „mapa ekonomiczna” [29, s. 30; 35, s. 113]. Do rozwoju geografii ekonomicznej w Rosji przyczynił się również żyjący nieco wcześniej od M. Łomonosowa — Wasyli Nikiticz T a t i s z c z e w (1686—1750), wybitny uczony i patriota [24, 28, 29, 36]. Prace jego, a szczególnie obszerne ankiety o charakterze geograficzno-statystyczno-gospodarczym rozesłane w latach 1734—1739 do niektórych miast guberni kazańskiej i Syberii, dały impuls do późniejszego rozwoju regionalnego kierunku w geografii ekonomicznej.

Nauka o państwie zaczęła się u naszych sąsiadów rozwijać o dobre kilkadziesiąt lat wcześniej niż w Polsce. W Niemczech Conring, Achenwall i jego uczniowie nadali jej kierunek statystyczno-opisowy. W Rosji Tatiszczew i Łomonosow położyli podwaliny pod geografię ekonomiczną jako naukę o regionach ekonomicznych.

Prace uczonych rosyjskich nieznane były w Polsce i nie wywarły wpływu na rozwój naszej myśli geograficzno-ekonomicznej. Natomiast wzory przyjęte przez wielu autorów od kameralistów niemieckich, a przede wszystkim metoda opisowa, obejmująca wszystkie dziedziny życia państwowego, na długie lata wycisnęły piętno na opracowaniach polskich, utrudniając właściwy rozwój geografii ekonomicznej.

Rozdział II

OKRES OŚWIECENIA

Myśl geograficzno-ekonomiczna w epoce stanisławowskiej (1768-1795). Podręczniki Karola Wyrwicza i Franciszka Siarczyńskiego. Traktat *O mappie krajowej* Jana Śniadeckiego. Instrukcje i ankiety prymasa Michała Poniatowskiego. Prace o rzekach i handlu.

Badając piśmiennictwo geograficzne z epoki stanisławowskiej należy zwrócić uwagę przede wszystkim na dwa czynniki, które przyczyniły się do jego rozwoju. Pierwszym była wzrastająca potrzeba prac statystyczno-opisowych i badań terenowych, obejmujących zarówno całość kraju, jak i jego poszczególne dzielnice. Planowane reformy: zwiększenie liczby wojska do 100 tys. i utrzymanie stałej armii, reorganizacja systemu podatkowego i in., wymagały dokładnej znajomości fizjografii kraju, jego bogactw naturalnych i jego ludności. Drugim czynnikiem było zapotrzebowanie na podręczniki szkolne geograficzne, wzrastające wraz z rozwojem szkolnictwa i działalnością Komisji Edukacji Narodowej. Potrzebne były zarówno podręczniki z zakresu geografii powszechnej, jak i geografii Polski.

Próby odrodzenia Rzeczypospolitej podjęte przez najświetlejszych działaczy politycznych i uczonych, niemal w przeddzień jej upadku, otwierały możliwości rozwoju nauk o państwie, a szczególnie tych, które mogły mieć znaczenie praktyczne, a więc geografii i statystyki. O kierunku tego rozwoju, charakterze publikacji i zamierzeń zadecydowały: wpływ wcześniej rozwijającej się nauki niemieckiej, sytuacja w szkolnictwie polskim wynikała z reformatorskiej działalności pijarów, walki z nimi jezuitów i powołania Komisji Edukacji Narodowej (1774 r.), wreszcie wpływy racjonalistycznej myśli francuskiej, chętnie przyjmowanej przez koła postępowej inteligencji. Szczególne znaczenie dla rozwoju myśli geograficznej i geograficzno-ekonomicznej miały pisma Monteskiusza i jego poglądy na decydującą rolę środowiska geograficznego w kształtowaniu się charakterów ludzkich i stosunków politycznych w państwie.

Pierwszym poważnym osiągnięciem obozu reform w Polsce było powołanie w 1774 r., po wieloletnich przygotowaniach, Komisji Edukacji

Narodowej i przeprowadzenie w latach następnych pełnej reformy szkolnictwa wszystkich stopni, aż do uniwersytetów włącznie.

Lata poprzedzające utworzenie Komisji Edukacji Narodowej wypełniła ostra walka między szkołami pijarskimi, propagującymi i stosującymi nowy program nauczania, a zakonem jezuitów trzymającym w swych rękach prawie całe dotychczasowe szkolnictwo polskie. Chcąc zachować swe wpływy na młodzież i stworzyć przeciwwagę szkołom pijarskim, jezuiti zdecydowali się na reformę swego szkolnictwa i wykonanie jej powierzyli księdzu Karolowi Wyrwiczowi (1717—1783), ówczesnemu rektorowi jezuickiego Collegium Nobilium w Warszawie, człowiekowi wykształconemu, znającemu Europę zachodnią.

Zadanie było trudne, nawet dla tak zręcznego dyplomaty i erudyty, jakim był Wyrwicz. Przeprowadzając reformę nauczania poszedł on po drodze przejścia od pijarów nowoczesnej i postępowej formy z zachowaniem dotychczasowej treści. Usiłował on w ten sposób przeciwstawić się wszelkim nowinkom politycznym i społecznym. Obiektywne skutki nie zawsze jednak szły po linii zamierzeń jezuitów. Odbicie tego stanu rzeczy znaleźć można w wydanej w 1768 r. pracy Wyrwicza *Geografia czasów teraźniejszych* [203], pierwszym polskim podręczniku zawierającym elementy geograficzno-ekonomiczne. Należy zaznaczyć, że Wyrwicz układał swój podręcznik według obowiązujących wypracowanych kanonów metody opisowej. Dążenie do podania maksymalnej liczby wiadomości w możliwie syntetycznym ujęciu doprowadziło do takiego spłylenia pracy, przy którym już nawet geograficzne wiadomości przestały być geografiami [203 s. 306—324]. Wierność kanonom metody opisowej nie była jednak u Wyrwicza zupełna. Świadczą o tym przypisy do poszczególnych rozdziałów, w których autor, jak gdyby poza ustalonym schematem, starał się przedstawić swój punkt widzenia i wyjaśnić opisywane zjawiska. Objętość przypisów przekracza z reguły kilkakrotnie objętość tekstu i właśnie w nich podane są najciekawsze wiadomości. Tak np. ustęp o gospodarce Francji zajmuje 18 stronik druku (in 16°), w czym na jedną stronicę przypada po dwie lub trzy linijki tekstu, a resztę zajmują przypisy i komentarze. W przypisie dotyczącym położenia geograficznego Francji Wyrwicz pisał:

„Położenie Francji między trzema morzami: Śródziemnym, oceanem i cieśniną, na wszystkie strony wielką daje do kupczenia sposobność; rzeki szerokie środkiem kraju tak pięknego płynące, drogi kosztownym nakładem wyrównane i sporządzone, miasta gęste i handlowe nie tylko przeprowadzenie ułatwiają towarów, ale onym pomagają do spieszniejszego odbytu” [203, s. 307].

Ocena korzyści gospodarczych wpływających z położenia Francji między Oceanem Atlantyckim, Morzem Śródziemnym i Kanałem La Man-

che, mimo że bardzo ogólnikowa, jest prawidłowa. Autor wskazywał na zależności między środowiskiem geograficznym a gospodarką kraju, lecz nie przypisywał środowisku geograficznemu decydującego znaczenia w rozwoju gospodarczym kraju i widział prymat w tym względzie czynników ekonomicznych. Świadczy o tym uwaga wypowiedziana nieco dalej w tymże samym przypisie:

„Ale kraj z położenia tak wygodny, z dowcipu mieszkańców przemysłny, z wydania różnych owoców bogaty długo był bez handlu i pożytku. Obaczmy krótko opóźnienia handlu do Francji wprowadzenie...” [203, s. 307].

Przyznanie prymatu stosunkom społecznym nad przyrodą we wzajemnych stosunkach społeczeństwo-środowisko geograficzne potrzebne jednak było Wyrwiczowi dla określonych celów politycznych. Wydawał on swą książkę w 15 lat po śmierci Monteskiusza, w okresie gdy poglądy wielkiego filozofa francuskiego o decydującej roli środowiska geograficznego w rozwoju społeczeństwa były już znane w Polsce i rozpowszechnione w postępowych kołach myślicieli i działaczy politycznych. Determinizm geograficzny głoszony przez Monteskiusza spełniał w tym okresie rolę obiektywnie postępową. Był on reakcją przeciwko scholastyczno-teologicznej koncepcji świata, był wyrazem rewolucji filozoficznej obalającej prymat niepoznawalnego boga i zastępującego go poznawalną przyrodą. Determinizm geograficzny zagrażał więc światopoglądowi, którego bronił Wyrwicz. A jednak w pracy jego nie było akcentów bezpośredniej polemiki z poglądami deterministycznymi. Dbający o pozyskanie postępowego czytelnika Wyrwicz zagadnienie to przezornie pominał. Tam natomiast, gdzie mógł to zrobić bez wyraźnego atakowania Monteskiusza, jak właśnie przy okazji oceny położenia geograficznego Francji, wyrażał poglądy niedeterministyczne. Przy tej samej okazji Wyrwicz podjął ostrą polemikę z ideami fizjokratycznymi, głoszonymi wówczas w Polsce przez najtęższe postępowe umysły. I znów nie zaatakował on fizjokratów wprost, lecz właśnie przy okazji omawiania owego „opóźnienia handlu do Francji wprowadzenia” zacytował opinie francuskich ekonomistów, wrogich temu kierunkowi i przypisujących mu gospodarczy upadek Francji. W ten sposób zajmował on stanowisko jak gdyby obiektywnego uczonego przedstawiającego jedynie fakty. Ten jeden przykład pokazuje metodę pisarską Wyrwicza, wewnętrzne sprzeczności, w które brnął broniąc wstecznych idei postępowymi metodami, oraz niekonsekwencje, jakie z tego wynikały.

Geografia czasów terażniejszych mimo subiektywnie wstecznej politycznej i społecznej postawy Wyrwicza odegrała ważną rolę w tworzeniu się pojęć geograficzno-gospodarczych, poprzez postępową formę rozumowanego wykładu wyjaśniającą opisywane zjawiska. Niewątpliwie zawarte

w niej przesłanki dla późniejszego formowania się geografii ekonomicznej były jeszcze bardzo nikłe. Wyrwicz nie tłumaczył rozmieszczenia zjawisk gospodarczych, nie przeprowadzał porównań stanu gospodarki różnych krajów. Były to dopiero pierwsze próby tłumaczenia przyczyn rozwoju bądź zacofania gospodarczego. Wysoka, jak na owe czasy, erudycja i wykształcenie autora, stosowanie w wykładzie postępowych metod dydaktycznych stworzyły dzieło przewyższające inne, współczesne mu z tego zakresu. One też zdecydowały, że wbrew intencjom autora postępową racjonalistyczna łupina przeważyła w nim w ostatecznym rachunku nad wstecznym wnętrzem.

Na przykładzie pracy Wyrwicza można prześledzić skomplikowany splot zależności i sprzeczności, w których rodziła się polska myśl geograficzno-ekonomiczna w epoce stanisławowskiej. Drugim podręcznikiem geografii z tego okresu, w którym autor zastosował również metodę rozumową w ujmowaniu zjawisk, była *Geografia, czyli opisanie naturalne, historyczne i polityczne wszystkich narodów* Franciszka Siarczyńskiego (1758—1829), [199]. Nie dorównywała ona wprawdzie poziomem *Geografii czasów teraźniejszych*, brak w niej bowiem zarówno prób wiązania środowiska geograficznego z życiem gospodarczym kraju, jak i wiązania życia gospodarczego z teoriami ekonomicznymi, które znaleźć można w pracy Wyrwicza. Odbijała ona jednak ogólnym poziomem od pozostałych podręczników i zawierała ciekawe uwagi o istocie geografii. Ustosunkowując się krytycznie do większości ówczesnych podręczników geografii Siarczyński wysoko ocenił pracę Wyrwicza:

„Widzieć się w niej daje surowy rozsądek umiejący dzielić fałsz od prawdy; napełnia ją wielość pożytecznych wiadomości, bez których geografia byłaby czczą tylko imion właściwych nauką. W tym właśnie jestem przekonaniu. Dlatego nie przedstawiałem na opisanie krajów, ich położenia, rozległości, podziału i miejsc szczególnych, ale przy każdym państwie starałem się wyrazić, jakie ma plody ziemi, powietrze i ludność? w jakim stanie gdzie są nauki, handel, rękodziela? (...). Mając przed oczyma dokładność strzegłem się jednak drobności, które geografowi francuskiemu de la Croix, rozwlekłości zbytniej, którą Biszyngowi (Büschingowi) i łatwowierności niepewnym wędrowniczym powieściom, którą Hibnerowi (Hübnerowi), geografom niemieckim przyganiają” [199, przedmowa].

Niestety, dalsze rozdziały książki nie spełniają tej zapowiedzi i owa „wielość pożytecznych wiadomości” nie różni się od statystycznych zestawień Büschinga. Ciekawe natomiast są zawarte w tej samej przedmowie uwagi Siarczyńskiego o charakterze narodów. Nie ma w nich bezpośredniego ataku na poglądy Monteskiusza, są jednak wyraźne akcenty polemiczne. I znów podobnie jak u Wyrwicza, sformułowania Siarczyńskiego mimo woli trafiają w sedno zagadnienia:

„Przyrodzenie ludzkie wszędzie ma jednakie własności. Wszędzie są dobre i złe przymioty, są cnoty i występki. Nie prę, iż religia, rząd, prawa, powietrze, zwyczaje, przesady nawet wiele do utworzenia publicznego charakteru wpływają, iż są obyczaje, ale tak jest częstokroć szczupła między nimi granica podziału, iż oznaczyć ją z pewnością, zawsze trudną, a niekiedy niepodobną jest rzeczą. Nadto rewolucje zdarzane w religii, rządzie i handlu, pomieszanie się z obcymi, zwrot oświecenia lub jego upadek, a nade wszystko czas, znacznie charakter narodowy zmieniają. Alboż nie widzimy, jak wyniosły Belg pod przemocą się plaszczy? jak grzeczny i łagodny Francuz srożeje? jak gorliwy, aż do zbytku o swą wolność Polak? [199, przedmowa].

Stanowisko przyznające równy udział w kształtowaniu charakteru narodowego religii, klimatowi i czynnikom społecznym daleko odbiega od siedemnastowiecznej i osiemnastowiecznej scholastyki i nie jest zgodne z zasadami teologicznymi, jak również z poglądami Monteskiusza. Wydaje się, że można postawić tezę, iż poglądy Siarczyńskiego formowały się w wyniku ewolucji dotychczasowego idealistycznego światopoglądu pod wpływem coraz silniej napierających idei racjonalizmu francuskiego. Pod koniec życia opublikował jeszcze Siarczyński *Wiadomości historyczne i statystyczne o mieście Jarosławiu* [239]. W rękopisach pozostawił *Słownik geograficzny* i *Opis powiatu radomskiego*. Ten ostatni wydał w 1848 r. [241] Tymoteusz Lipiński, natomiast *Słownik geograficzny* ukazał się częściowo w 1857 r. pt. *Słownik historyczno-statystyczno-geograficzny Galicji* [240]. Obie te prace pod względem metody opracowania i układu materiału nie wyszły poza epokę stanisławowską. Były to typowe opisy statystyczno-historyczne nie zawierające żadnych przesłanek metodologicznych dla geografii ekonomicznej.

Prace pozostałych geografów tego okresu: Jana Bielskiego [183], Ewarysta Kuropatnickiego [193] i in., były typowymi opisami geograficznymi i nie przyczyniły się do rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej [71, s. 27—28].

Próby wzmocnienia władzy centralnej, uporządkowania spraw wojskowych i skarbu Rzeczypospolitej, podjęte w ostatnich latach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego, wymagały wielu wstępnych prac przygotowawczych, a przede wszystkim zebrania brakujących danych, dotyczących zasadniczych zagadnień życia gospodarczego i państwowego. Braki w tym zakresie, w porównaniu do krajów sąsiednich: Niemiec i Rosji, gdzie znano i stosowano ankiety, były niepokojące. Dość wspomnieć, że sprawa tak istotna, jak wymiar podatków, oparta była nie o dane statystyczne, lecz o komisyjne obrady, targi i licytacje in minus [142 s. 60]. Zbierano wprawdzie w latach 1771—1775 materiały do poboru podłównego, lecz były one niekompletne i wskutek zdecydowa-

nej niechęci szlachty nie miały zastosowania praktycznego. Nie lepiej przedstawiała się sprawa szacunków ludnościowych. Za podstawę służyły w tym okresie szacunki „dymów”, tj. gospodarstw domowych. Tak np. znany jest „*sumarjusz dymów*” W. Ks. Litewskiego z r. 1717. Dopiero w latach osiemdziesiątych sprawy uległy pewnej poprawie. W 1777 r. Józef Wybicki (1747—1822) na podstawie istniejących danych o „dymach” dokonał pierwszego pełnego szacunku ludności. W 12 lat później Fryderyk Józef Moszyński poprawił Wybickiego, zestawiając jego pracę ze spisem ludności przeprowadzonym w 1789 r. Wreszcie, w czasie obrad sejmku niektórzy posłowie zaczęli domagać się szerszego uwzględnienia statystyki w rządzeniu państwem [142, s. 85]. Badania statystyczne w Polsce i rozwój tej gałęzi nauki w epoce stanisławowskiej wiążą się ściśle z narodzinami geografii ekonomicznej. Dla tej ostatniej bowiem ważne było w statystyce wszystko to, co dotyczyło gospodarki narodowej, metod jej przedstawiania i wniosków wyciąganych z zebranego materiału. Dlatego też szczególne znaczenie dla geografii ekonomicznej mają wszelkie projekty ankiet, spisów i in.; w nich bowiem, a właściwie w ich układzie, odbijał się kierunek myśli statystycznej i ekonomicznej, odbijała się metoda badania i rozumienia zjawisk.

Pierwszą tego rodzaju próbą była instrukcja ankiet rozpisanych przez Michała Poniatońskiego, biskupa płockiego, a następnie w latach 1784–1794 prymasa Polski. Instrukcje wydawane kolejno dla diecezji płockiej (1775 r.), krakowskiej (1783 r.), a później dla całego kraju (1784 r.) miały na celu zebranie możliwie licznych i dokładnych danych o położeniu paraf, kościołów i innych znaczniejszych zabudowań, obejmowały stan dróg, zalesienie i w sumie miały dać opis badanych terenów. Dane te miały być wykorzystane przy układaniu map diecezji i całego kraju. Bolesław Olszewicz wspomina o kilku mapach wykonanych przez Franciszka Czajkowskiego na podstawie uzyskanych drogą ankiety opisów, kwalifikując równocześnie eksperyment prymasa jako „*nieudany bez pomiarów, niewystarczający już wówczas do sporządzenia dokładnej mapy Rzplitej*” [110, s. 66—68]. Tak więc ankiety M. Poniatońskiego, podobnie jak i inne ówczesne projekty (Poczobutta i in.), nie osiągnęły zamierzonego celu. Przyczyną niepowodzeń było najprawdopodobniej złe i niestaranne wykonanie bardzo drobiazgowych instrukcji. Księża, na których spoczywał obowiązek wypełnienia prymasowskich poleceń, nie byli do nich przygotowani; przekraczały one przeważnie ich wykształcenie i umiejętności. Zdawał sobie z tego sprawę i sam prymas, skoro w zakończeniu ankiet zabronił proboszczom rysowania map parafii. Instrukcje ankiet, szczególnie odnośnie opisu topograficznego kraju, nie zawierały jednak pytań dotyczących ludności lub gospodarki i dlatego nie można się w nich dopatrzeć elementów geograficzno-ekonomicznych.

Niezależnie od nieudanych bądź niezrealizowanych ekperymentów, zachował się z tego okresu dokument świadczący o głębszym ekonomicznym ujmowaniu zagadnień kartograficznych i geograficznych. Jest nim projekt Jana Śniadeckiego (1756—1830) *O mappie krajowej*, napisany w 1790 r. wraz z Feliksem Radwańskim, profesorem mechaniki Akademii Krakowskiej dla Tadeusza Czackiego, będącego wówczas komisarzem w Komisji Skarbu Koronnego. Praca ta jednak nie była rozpatrzona, przeleżała kilkadziesiąt lat w archiwach i dopiero w 1838 r. wydał ją z rękopisu w *Dzielnach Jana Śniadeckiego* M. Baliński, a w 1846 r. Edward Rastawiecki zamieścił in extenso w *Mappografii dawnej Polski* [123].

Projekt Jana Śniadeckiego, mimo że nie wprowadzony w życie, jest wymownym świadectwem tendencji ekonomicznych, jakie nurtowały w ówczesnej geografii polskiej. Zwraca przede wszystkim uwagę obszerny wstęp, w którym Śniadecki daje wyraz swym poglądom ekonomicznym, zbliżonym zresztą do poglądów czołowych fizjokratów polskich ówczesnej doby: Hieronima Strojnowskiego i innych [412, s. 83-121].

„Wiadomo jest wszystkim — pisał Śniadecki — iż poznanie źródeł bogactwa krajowego, ich doskonalenie i pomnażanie przez ekonomię publiczną w czasie pokoju, a zabezpieczenie się od napaści nieprzyjaciela przez obronę w czasie wojny, są dwa istotne objekta troskliwości dobrze ułożonego rządu krajowego, do których wiadomość kraju wyżej wytknięta jest nieuchronnie potrzebna. Kazali Komisje Cywilno-Wojсковe spisywać ludzi w Polsce przez parafie, z takowej konskrypcji dowie się rząd krajowy o liczbie ludzi, ale się nie dowie o ludność kraju, nie wiedząc jego rozległości dokładnej, źródeł i sposobów utrzymać mogących życie i wygody człowieka, co wszystko wchodzić powinno w rachunek i poznanie ludności kraju. Nie znając ludności kraju, jego całej rozległości i jeszcze rozległości tej ziemi, która jest użyta, wyrobiona i uprawna i tej która jest nieużyta i dzika, możnaż z pewnością ocenić bogactwa rzetelne i źródła bogactw nowych, a stąd siłę rzetelną kraju, i siłę że tak rzekę ukrytą i pozostałą do wydobycia? bez tych znowu wiadomości możnaż co pewnością przedsięwziąć względem manufaktur podniesienia lub zachęcenia przemysłu krajowego, bez narażenia się na omyłki?” [123, s. 70].

Ankieta więc, gdyby ją układał Śniadecki, dotyczyłaby przede wszystkim rolnictwa — głównej według fizjokratów przyczyny bogactwa społecznego. Podobnie jak i fizjokraci, Śniadecki odnosił się z rezerwą do zakładania nowych manufaktur.

„W kraju rolniczym, jakim jest Polska, zwrócić ludzi niewczesnie do rękodziel kosztów rolnictwa jest to przez nieuwagę i ich i kraj

ubożyć; bo to jest skierować pracę człowieka do obiektu, gdzie może zarobić mniej a odebrać ją od obiektu gdzie może zarobić więcej. — W stosunku między stopniem pewnym wydoskonalonego rolnictwa i ludnością kraju lub jakiej jego części zachodzi punkt okazujący potrzebę ożywienia przemysłu przez rękodziela, który to punkt rząd krajowy winien poznać do dania wcześniej pomocy i opieki najzyskowniejszym pracy ludzkiej obrotom” [123, s. 71].

Ostrożność w zakładaniu nowych manufaktur w Polsce, gdzie bynajmniej nie zachodziła obawa nadmiernego uprzemysłowienia kraju i nadmiernego zaangażowania się rządu w pomoc dla manufaktur, była niewątpliwie odbiciem bezkrytycznie przyjmowanych koncepcji fizjokratów francuskich, na które również zwracał uwagę i Julian Marchlewski [399, s. 122].

Dla rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej w Polsce ważne są jednak nie tylko gospodarcze i społeczne poglądy Jana Śniadeckiego wyrażone w projekcie mapy krajowej, lecz zawarty w nim nowatorski program kartograficzno-ekonomiczny. Podziwiać można śmiałość jego myśli i wyczucie dla geograficznych metod przedstawiania zjawisk:

„Dosyć jest nadmienić, że z takowej mapy wyciągnąć można: mapę militarną co do obrony kraju, lokacji wojska itd. służącą; mapę ekonomiczną i handlową, co do produktów każdej prowincji, źródeł jej bogactw tak wydobytych jak pozostałych do wydobywania, co do komunikacji ułatwionej lub ułatwić się mogącej między wszystkimi częściami kraju itd., mapę polityczną co do równej reprezentacji województw i prowincji na sejmach, co do ludności: czyli ta jest proporcjonalna do rozległości ziemi co do źródeł utrzymać mogących przez pracę, życie i wygody człowieka: co do podatków czyli te rozłożone są proporcjonalnie do bogactw każdej części kraju właściwych” [123, s. 70].

Zrealizowanie tego projektu niewątpliwie postawiłoby Polskę „w rzędzie najlepiej w końcu wieku XVIII zdjętych krajów”, jak stwierdza Bolesław Olszewicz [110, s. 83]. Co więcej, dałoby ono pierwszy atlas geograficzno-gospodarczy nie tylko w Polsce, lecz również w Europie. Propozycje dotyczące map gospodarczych są w projekcie Jana Śniadeckiego zaledwie naszkicowane. Brak jest ich rozwinięcia, brak wskazówek metodycznych. Trudno jest sobie wyobrazić, jak np. widział Śniadecki ułożenie mapy dotyczącej źródeł utrzymania lub też sprawiedliwego rozłożenia podatków. Projekt jest jednak śmiały i wybiegający daleko naprzód i jedynie w piśmiennictwie rosyjskim można znaleźć analogiczne próby [24].

Projekt Śniadeckiego uderza dalekowzroczną perspektywą i śmiałością ujęcia zagadnienia. Zawarte w nim pomysły: kompleksowej mapy gospodarczej kraju, przedstawiającej równocześnie bogactwa natural-

ne, produkcję i środki transportu z uwzględnieniem stopnia ich wykorzystania, lub też mapy rozmieszczenia ludności i jej struktury zawodowej zrealizowane dopiero w początkach XX wieku. Dla porządku warto zaznaczyć, że w piśmiennictwie polskim właśnie Jan Śniadecki pierwszy użył terminu: mapa ekonomiczna.

Należy jeszcze zwrócić uwagę na jeden typ publikacji z tego okresu, a mianowicie na broszury i artykuły poświęcone regulacji rzek i handlowi wewnętrznemu Rzeczypospolitej. Z dość licznych opracowań tego typu [191, 195-197] na szczególną uwagę zasługują: praca wybitnego ekonomisty i inżyniera królewskiego Ferdynanda Jana Naxa: *Uwagi i rady patryjotyczne względem ułatwienia splawności rzek naszych* [196], anonimowa broszura *Myśli o sposobach dania bezpiecznego i wygodnego splawu rzekom polskim i litewskim* [195] oraz praca Józefa Wybickiego *Wykład sposobów do rzek splawności i handlu wprowadzenia* [202].

Źródeł inspiracji tych prac szukać należy w nurtujących wówczas wielu działaczy politycznych i gospodarczych tendencjach podniesienia handlu jako głównej dźwigni rozwoju kraju. O tym zaś nie mogło być mowy bez uprzedniego uporządkowania głównych szlaków rzecznych. Stąd też zainteresowanie ekonomistów i polityków splawnością rzek. Prace te mają charakter ekonomiczno-techniczny, zarazem jednak przygotowały one grunt dla powstania jednej z ważniejszych publikacji geograficzno-ekonomicznych: *O rzekach i splawach krajów Księstwa Warszawskiego* Wawrzyńca Surowieckiego [261].

Podsumowując dorobek geograficzny epoki stanisławowskiej z punktu widzenia jego znaczenia dla późniejszego rozwoju geografii ekonomicznej trzeba zwrócić uwagę na kilka faktów:

1. Połowa XVIII w i dalsze lata są w geografii nie tylko w Polsce, lecz również i pozostałych krajach Europy, okresem pełnego rozkwitu czystego opisu i drobiazgowych monografii, gromadzących fakty z fizjografii, życia politycznego, gospodarczego, a przede wszystkim z historii opisywanego kraju i jego ciekawostek turystycznych. Metoda opisowa panująca w ówczesnych podręcznikach i publikacjach wprowadziła niewątpliwie pewien ład w materiale. Opis geograficzny zamykał się zazwyczaj w granicach politycznych danego kraju i podawany był według schematu: położenie matematyczne, ustrój i granice polityczne, środowisko geograficzne, wiadomości o gospodarce, prowincje i okręgi, wiadomości polityczne i administracyjne. Powyższy schemat wypracowano jeszcze w okresie poprzednim, a w końcu XVIII w. doszedł, jeśli tak można powiedzieć, do doskonałości. Metoda opisowa XVIII w. w miarę kostnienia i schematyzacji stała się jedną z po-

ważniejszych zapór na drodze dalszego rozwoju geografii, a geografii ekonomicznej w szczególności.

W tej sytuacji każde odejście od metody opisowej, każde jej przewyciężenie w kierunku wyjaśniania opisywanych zjawisk było postępek na drodze rozwoju geografii, a jeśli dotyczyło zjawisk życia gospodarczego i ich związków ze środowiskiem geograficznym — stwarzało przesłanki do rozwoju geografii ekonomicznej.

Te właśnie elementy zdecydowały o wadze i znaczeniu podręczników Karola Wyrwicza i Franciszka Siarczyńskiego w rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej w Polsce.

2. W końcu XVIII w. kartografia gospodarcza była nieznaną nie tylko w Polsce, lecz i w Europie. Tematyka map nie wyszła jeszcze poza krąg zagadnień topograficznych i administracyjnych. Wszelkie więc koncepcje map gospodarczych i ludnościowych były wybitnym nowatorstwem i wytyczały dalekie perspektywy rozwoju geografii. Tak też ocenić należy projekt Jana Śniadeckiego, mimo że go nie zrealizowano, podobnie zresztą jak i wcześniejsze projekty map gospodarczych rosyjskiego uczonego Łomonosowa.

3. Zdecydowany wpływ na myśl polityczną i społeczną epoki stanisławowskiej wywarły francuskie prądy umysłowe. W dziedzinie myśli ekonomicznej był to fizjokratyzm głoszony przez najtęższe umysły epoki: Hugona Kołłątaja, Tadeusza Czackiego, Jana Śniadeckiego i innych; w filozofii przyjęto poglądy Monteskiusza o decydującej roli środowiska geograficznego w rozwoju społecznym. Francuska myśl ekonomiczna i filozoficzna kształtowała też w konsekwencji pierwsze przesłanki rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej. W niektórych przypadkach (J. Śniadecki, F. Nax) wpływ ten zaznaczał się bezpośrednio i wynikał z zaangażowania się uczonych i działaczy politycznych po stronie postępu społecznego; w innych (K. Wyrwicz, F. Siarczyński) dialektyka dziejów płatała złośliwego figla wyznawcom wstecznych tendencji filozoficznych i społecznych, ustawiając ich wbrew ich intencjom na pozycjach rzeczników postępu naukowego.

Omawiany okres zamyka się na roku 1795. Wraz z upadkiem Rzeczypospolitej przestały istnieć bodźce, które warunkowały rozwój geografii ekonomicznej w Polsce. Znikło zapotrzebowanie na polskie podręczniki, zbędne stały się spisy i ankiety, obejmujące całość dawnego państwa polskiego. Na ziemię polską weszli statystycy, ekonomiści i inżynierowie pruscy, austriaccy i rosyjscy. W rozwoju geografii w Polsce nastąpiła przerwa, na szczęście krótkotrwała.

R o z d z i a ł I I I

NARODZINY GEOGRAFII EKONOMICZNEJ W POLSCE

Geografia polityczna. Prace Stanisława Staszica, Tadeusza Czackiego i Wawrzyńca Surowieckiego. Poglądy Fryderyka Skarbka na statystykę. Pierwsze monografie regionalne. Ankieta Filomatów. Kalendarzyki polityczne.

W ostatnich latach istnienia Rzeczypospolitej rozpoczęto wiele prac badawczych z zakresu historii i geografii. Prowadzili je: Tadeusz Czacki, Stanisław Staszic, Franciszek Siarczyński, Józef Wybicki i in. Prace te ukończone przeważnie w latach 1795—1807 częściowo opublikowano (S. Staszic, J. Wybicki), a częściowo pozostały w rękopisach (T. Czacki, F. Siarczyński). Pod względem zakresu badań i ducha, w którym były pisane, wykazują one silne związki z pracami publikowanymi w ostatnich latach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Wpływy epoki Oświecenia zaznaczają się zresztą i w innych pracach publikowanych już w okresie Księstwa Warszawskiego (1807—1814) i Królestwa Polskiego (1815—1830). Wraz z upadkiem państwa polskiego zwolniło się tempo niektórych prac, zaniechano innych, co w sumie opóźniło postęp tych gałęzi nauki, które w państwach europejskich miały dogodne warunki rozwoju.

Najlepszym przykładem może być Francja. Powołanie tam centralnego urzędu statystycznego, zapewnienie mu współpracy najwybitniejszych matematyków, przeprowadzanie spisów ludnościowych nowoczesnymi metodami przyniosło obfity i usystematyzowany materiał rzeczowy, ułatwiający dalszy rozwój myśli naukowej. W statystyce europejskiej zaznacza się w tym okresie wyraźny rozdział. Obok tradycyjnego kierunku opisowo-geograficznego, reprezentowanego przez następców Conringa i Achenwalla, pojawia się kierunek matematyczno-statystyczny, dający początek dzisiejszej naukowej statystyce. Polscy autorzy tego okresu (S. Staszic, T. Czacki, W. Surowiecki, I. Stawiariski, F. Skarbek) reprezentują jednak kierunek opisowo-geograficzny. Równie istotne zmiany zachodziły w tym okresie w geografii europejskiej. Nastąpił zasadniczy zwrot od metody opisowej do metody objaśniającej. Z uczonych, których dzieła i wykłady przyczyniły się do rozwoju geografii ekonomicznej (w szerokim tego słowa znaczeniu, a więc

również geografii politycznej i geografii człowieka), wymienić należy przede wszystkim Emmanuela Kanta (1724—1804), Jana Reinholda Forstera (1729—1798) oraz jego syna Jerzego Forstera (1754—1794), który w latach 1784—1787 był profesorem Uniwersytetu w Wilnie. Wreszcie, w ostatnich latach tego okresu ugruntowało się znaczenie prac Aleksandra Humboldta (1769—1859) i Karola Rittera (1779—1859).

Najmniejszy stosunkowo wpływ na rozwój myśli geograficzno-ekonomicznej w Polsce wywarły poglądy Kanta. Przyczyniły się do tego prawdopodobnie w głównej mierze jego idee filozoficzne. Osądzali je bardzo ostro i zwalczali wybitni polscy działacze wieku Oświecenia i lat późniejszych. Charakterystyczne są w tej mierze wypowiedzi Hugona Kołłątaja [221]. Warto jednak przypomnieć, że Kant wykładając geografę na uniwersytecie w Królewcu, w latach 1756—1796 omawiał m. in. jej podział na poszczególne gałęzie, wyróżniając wśród nich także geografę polityczną i geografę handlową. Geografia polityczna miała według Kanta zajmować się związkami istniejącymi między jednostkami politycznymi (państwami) i środowiskiem geograficznym, a geografia handlowa badać przyczyny tworzenia się nadwyżek żywnościowych w jednych krajach i niedoborów w innych, jako zjawiska powodującego rozwój handlu międzynarodowego. Po raz pierwszy więc w literaturze zachodnio-europejskiej spotykamy się z wytyczeniem zakresu geografii i jej zadań, nie jako nauki opisowej, zajmującej się inventaryzacją powierzchni ziemi, lecz jako nauki w pełnym tego słowa znaczeniu wyjaśniającej istniejące stosunki i zależności.

Z prac i publikacji Jerzego Forstera największe znaczenie miała książka *A voyage round the world* powstała w wyniku obserwacji poczynionych w czasie odbytej wraz z Jamesem Cookiem jego drugiej podróży dookoła świata. Forster był jednym z pierwszych geografów, który uchwycił związek między człowiekiem i środowiskiem geograficznym. Tłumaczył on niektóre procesy ludnościowe, jak np. migracje, cechami charakterystycznymi pierwotnego środowiska geograficznego.

Zasadnicze prace Karola Rittera, mimo że powstały w omawianym okresie, jak również jego wykłady uniwersyteckie (1821—1859) wywarły silny wpływ na geografę polską dopiero po 1830 r. [51, 417, 422].

W Rosji zaznaczył się w tym czasie wyraźny postęp myśli geograficznej. Przyczyniły się do tego przede wszystkim wykłady Charitona A. Czobotariewa (1746—1815) i Mikołaja E. Czerepanowa (1763—1823) na Uniwersytecie Moskiewskim. W wykładach ich, jak i opublikowanych podręcznikach, widać wyraźny zwrot od geografii pojmowanej jako encyklopedyczny zbiór wiadomości do geografii — nauki wyjaśniającej środowisko geograficzne. Zagadnienie podziału kraju

na okręgi gospodarcze podjęli w tym okresie postępowi działacze polityczni: A. N. Radiszczew (1749—1802), a następnie dekabryści. Ważnym krokiem naprzód w tej dziedzinie były również opublikowane w 1815 r. przez K. Hermana (1767—1838) i w latach 1818—1848 przez K. I. Arseniewa (1789—1865) projekty podziału Rosji na okręgi gospodarcze.

Ostatnie lata XVIII wieku i pierwsze dwudziestolecie XIX wieku są więc w geografii światowej okresem bujnego jej rozkwitu. W tym też okresie z geografii ogólnej wydzielają się zagadnienia, które we Francji i Niemczech przerodziły się później w antropogeografię, a które dziś zaliczamy do geografii ekonomicznej.

Polska myśl geograficzna w latach 1795—1830 nie nadążała za rozwojem światowym, a jedynie prace z zakresu historii geografii, statystyki opisowej i geografii ekonomicznej dotrzymywały kroku poziomowi europejskiemu.

W pierwszych latach po rozbiorach uwaga światlejszych umysłów zwracała się na te placówki, w których myśl polska mogła się rozwijać, a więc na uniwersytety w Krakowie i Wilnie. Jeden z najwybitniejszych umysłów Oświecenia, Hugo Kołłątaj, reformator Uniwersytetu Jagiellońskiego, widział potrzebę wprowadzenia na uniwersytety wykładu geografii powszechnej. W memoriale złożonym T. Czackiemu w 1803 r. w Krzemieńcu, a dotyczącym reorganizacji uniwersytetu w Wilnie pisał: „Życzę także, żeby była zaprowadzona katedra geografii i historii powszechnej. Nie idzie o to, ażeby nauczyciel w pewnym przeciągu czasu wydał cały kurs geografii i historii, lecz aby podał prawidła krytyczne, jak się uczyć należy i z jakimi przysposobieniami czytać trzeba dzieła tego gatunku” [221, t. I, s. 177].

Równocześnie widział Kołłątaj potrzebę wydania obszernej i szczegółowej geografii Polski. W sprawie tej w 1802 r. pisał do księgarza i wydawcy krakowskiego Jana Maja:

„Życzyłbym aby w tem dziele znajdowała się: 1. Jak najdokładniejsza geografia tej części Europy, na której była niegdyś Polska, ze wszystkimi jej odmianami, jakie nastąpić mogły po Ptolemeuszu, aż do naszych czasów; aby zawierała w sobie karty topograficzne i hydrograficzne, aby nie opuściła najmniejszego nazwiska żadnej góry, rzeki, jeziora, wsi, osady, miasta, ludzi...

...Co się tyczy Jeografii Politycznej naszego narodu dość jest wziąć do ręki Bischinga (Büschinga), aby uczuć potrzebę wydania tej części dzieła z jak największą dokładnością...

...Zakończę tylko następującą uwagą: że póki nie będzie (...) spisana doskonała geografia naszego kraju, tak ją mieć życzę, przedsięwzięcie historii ogólnej naszego kraju mam za nadto śmiałe” [221, t. I, s. 20—21].

Można w tym stanowisku Kołłątaja odnaleźć wyraźną zbieżność zarówno z poglądami niemieckiego filozofa, poety i geografę J. G. Herdera (1744—1803), jak i z tezami Kanta o ścisłej łączności i przenikaniu się obu nauk: historii i geografii.

Hugo Kołłątaj przyjmował podział geografii na fizyczną i polityczną (bądź na geografie i geografie polityczną), powszechnie już stosowany w nauce zachodnioeuropejskiej. Ten sam podział przyjmowali i inni polscy geografowie oraz statystycy. Jedni, jak Józef Wybicki, zachowali jeszcze poglądy i metody badawcze z epoki Oświecenia, widząc w geografii politycznej usystematyzowany, drobiazgowy opis statystyczno-polityczny [71, s. 31], inni, jak Jan Śniadecki, widzieli w niej: „opisanie ziemi jako mieszkania ludzi podzielonych na różne społeczeństwa usadowionych na różnych placach jej powierzchni, składających narody, które się różnią miejscem i wewnętrznym swego towarzystwa urządzeniem” (251, przedmowa). W tym szukaniu związków między środowiskiem geograficznym a zamieszkującymi je i zmieniającymi się społeczeństwami jest geografia polityczna — zdaniem Jana Śniadeckiego: „wypadkiem najczęściej umów dobrowolnych, lub wymuszonych, tak jest nauką zmienną, jak są zmienne mniemania ludzi, stopnie i zamiary ich chuci i namiętności” [251, przedmowa]. Niestety, Śniadecki nie zajmował się bliżej geografie polityczną. Nawet jednak te pobieżne sformułowania, zwracające uwagę na obszar zajmowany przez naród i na wewnętrzne stosunki społeczne oraz gospodarcze wskazują, że tak pojęta geografia polityczna odpowiada w ogólnych zarysach późniejszej geografii człowieka.

Geografia polityczna reprezentowana więc była w omawianym okresie jedynie nielicznymi dziełami, nie przedstawiającymi większego znaczenia dla rozwoju geografii ekonomicznej; w statystyce natomiast zanotować trzeba rozkwit kierunku opisowo-geograficznego. Łączy się on z odzyskaniem niepodległości przez część ziem polskich, z utworzeniem Księstwa Warszawskiego, a później Królestwa Polskiego oraz ze wzrostem zapotrzebowania na prace statystyczne, tak badawcze, jak i opisowe.

Do najcenniejszych osiągnięć tego okresu zaliczyć należy prace (w kolejności ich wydania): Stanisława Staszica (1755—1826) *O statystyce Polski* [252], Beniamina Jerzego Flatta (1778—1860) *Opis Księstwa Warszawskiego* [211], konspekt pracy Ignacego Stawiarckiego (1776—1835) *Myśli o wydać się mającym dziele pt. Statystyka Krajów Polskich i Litwy wraz z Jeografią tychże krajów* [259], rękopis rozprawy Tadeusza Czackiego (1765—1813) *O statystyce Polski* [208] i wreszcie, najważniejsze ze wszystkich: wykłady ze statystyki Polski Wawrzyńca Surowieckiego (1769—1827) w Szkole Głównej Prawa

i Administracji w roku akademickim 1811—1812 [263 s. 251—492]. Nieco później Fryderyk Skarbek (1792-1866), który przejściowo wykładał statystykę na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1818—1821, ogłosił rozprawę *Teoria statystyki* [244] i krótką monografię *Obraz statystyczny Anglii* [245].

Stanisław Staszic wydał swą pracę *O statystyce Polski* jakby na powitanie Księstwa Warszawskiego. Było to zresztą powitanie entuzjastyczne, Staszic bowiem połowę swej pracy poświęcił rozważaniom politycznym, wzywając społeczeństwo do poparcia Napoleona. Mamy tu więc do czynienia z tak charakterystycznym dla publikacji statystyczno-ekonomicznych z epoki stanisławowskiej łączeniem się w jedną całość poglądów politycznych i poglądów naukowych autora.

Praca Staszica jest pod wieloma względami znacznym postępowaniem w stosunku do poprzedzających ją publikacji. Staszic był pierwszym autorem polskim, który dokonał podziału kraju według kryterium fizjograficznego. We wszystkich dotychczasowych geografiach i statystykach Polski (jak zresztą i w wielu późniejszych) zachowany był ściśle historyczny podział administracyjny na trzy główne prowincje: Wielkopolska, Małopolska, Litwa, lub na województwa. Pierwszy Staszic zerwał z tym administracyjnym ujęciem i wydzielił cztery wielkie geograficzne okręgi dawnej Rzeczypospolitej:

1) Tereny nizinne od Wielkopolski aż po Białoruś włącznie, „*departamenta w równinach i krajach zapadłych*”; 2) obszary wyżynne na zachód od Wisły i Sanu; 3) obszary wyżynne na wschód od Wisły i Sanu (Wyżyna Lubelska, Wołyń, Podole i Ukraina); 4) całość Podkarpacia i Karpat. Trzy statnie okręgi łączył on w jedną większą całość: „*departamenta w krajach górzystych*”. Przy ustalaniu tego podziału zwracał uwagę, poza ukształtowaniem powierzchni, na jakość gleb i ich przydatność dla uprawy zbóż, a także na występujące bogactwa mineralne. Pomiął natomiast cechy społeczno-ekonomiczne opisywanych okręgów: miasta, zakłady przemysłowe itp. Można się w tym pominięciu i wyeksponowaniu rolnictwa dopatrywać wpływów doktryny fizjokratycznej. W ujęciu środowiska geograficznego są również luki, tak np. pomiął Staszic klimat i jego wpływ na gospodarkę, a sieć rzeczną kraju przedstawił oddzielnie, niezależnie od podziału regionalnego. Mimo tych braków jest to pierwsze w piśmiennictwie polskim wielostronne ujęcie środowiska geograficznego, a nie luźne nagromadzenie elementów geologicznych i fizjograficznych.

Wartość danych statystycznych i informacji geograficznych w pracy Staszica *O statystyce Polski* była kwestionowana tak bezpośrednio po ukazaniu się broszury [210], jak i później przy ocenie całokształtu jego

działalności jako statystyka [75]. Nie umniejsza to jednak w niczym faktu, że metody naukowe, jakie Staszic wprowadził do opisu geograficznego i statystycznego oraz próby wiązania tego opisu z opisem administracyjno-politycznym kraju, stawiają go w rzędzie twórców polskiej geografii ekonomicznej.

Praca Staszica wydana w 1807 r. wywołała żywy oddźwięk w społeczeństwie polskim. Korespondencja, jaka wywiązała się na łamach *Gazety Warszawskiej* nad zagadnieniami przez niego poruszonymi, doszła do liczby 43 opublikowanych listów i w tym samym roku wydano ją w oddzielnej broszurze [222]. Ożywiona dyskusja objęła wszystkie prawie poruszone przez Staszica zagadnienia z wyjątkiem geografii i gospodarki kraju. Jeden tylko Józef Łęski, profesor matematyki i fizyki Liceum Warszawskiego i członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk, omawiał w liście zagadnienie korzyści, jakie kraj może odnieść z wprowadzenia katastru, i kreślił szczegółowo projekt jego wykonania. Zagadnienia stosunków społecznych, politycznych, filozoficznych i ustrojowych o wiele żywiej pochłaniały umysły dyskutantów od zagadnień gospodarczych, geograficznych i geologicznych.

Opis Księstwa Warszawskiego Beniamina Jerzego Flatta [211] ukazał się w dwa lata po wydrukowaniu pracy Staszica. Jest to niewielka 126-stronicowa książka, oparta nie na własnych badaniach autora, lecz na dostępnej mu literaturze, co zresztą podkreślił B. J. Flatt we wstępie. Pod względem metodologicznym praca ta jest pośrednim ogniwem między dawnymi monografiami historyczno-statystycznymi a nowoczesnymi monografiami geograficzno-ekonomicznymi. Tak np. zawiera ona obszerną 47-stronicową część historyczną; prawie połowę pracy zajmuje jednak część regionalna, ułożona w formie skorowidza ważniejszych miejscowości wraz z ich krótkim opisem. Opisy miast i miejscowości również różnią się znacznie od zamieszczanych dawniej w opisach statystyczno-geograficznych. Miejsce informacji historyczno-architektonicznych zajęły w nich sumaryczne wiadomości gospodarcze: liczba ludności, jej zajęcia, główne działy wytwórczości, znaczenie handlowe itp.

Typowym przykładem takiego opisu jest krótka charakterystyka Grodziska Wielkopolskiego:

„Grodzisk (Gratz) dobrze budowane — 3 mile od Poznania i tyleż od granicy śląskiej — ma 2 800 mieszkańców — żyją po większej części z rzemiosła, a osobliwie z robienia piwa, które jest sławne i daleko znane — tu są kościoły piękne” [211, s. 87].

W pracy swej poruszył również Flatt zagadnienia spławności rzek i użyteczności kanałów, przy czym projektował budowę dwu nowych kanałów: jednego łączącego Wartę z Pilicą w okolicach Sieradza, i dru-

giego łączącego Wartę z Notecią przez Jezioro Śleczyńskie, nie dając jednak szczegółowych danych do tych projektów.

Na baczniejszą uwagę zasługuje próba Ignacego Stawiarskiego opracowania statystyki Polski, mimo że nie doprowadził jej do końca. Po raz pierwszy w piśmiennictwie polskim sformułowano tak obszernie definicję statystyki, a równocześnie przeprowadzono próbę rozgraniczenia statystyki i geografii. I. Stawiarski zostawił geografii to wszystko, co do tej pory stanowiło przedmiot opisowej statystyki:

„poznanie ogólne rozległości kraju, jego położenia, podziału, natury i geniuszu mieszkańców, urodzajności ziemi, gatunku i rozliczności plodów ziemskich, to wszystko jest raczej zakresem geografii” [259, s. 180].

Statystykę widział Stawiarski jako naukę tłumaczącą i wyjaśniającą rozwój społeczny, a nie tylko zajmującą się jego szczegółowym opisem. Obie te funkcje włączył on jednak do zadań statystyki, a zakres jej zainteresowań widział tak obszerny, że obejmował on właściwie wszystkie nauki ekonomiczne, społeczne, administracyjne, politykę i nawet religię! W tym też sensie statystyka Stawiarskiego obejmuje zakres obszerniejszy nawet od statystyki Achenwalla i kameralistów. [Porównaj 71, s. 43—44].

Dla rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej istotne znaczenie wydają się mieć właśnie te sformułowania Stawiarskiego, które wyznaczają statystyce funkcję analityczną i porównawczą. Najważniejsze chyba jest stwierdzenie, że statystyka: *„dochodzi przyczyn, jakie stawają postępowi na wstręcie, a jakie by go mogły podsyć i ożywić”* [259, s. 181] oraz to, że zajmując się jakimś krajem *„daje dokładny rys jego fizycznych i moralnych sił i własności, wreszcie przez porównanie dokładne rachuby i podobieństwa wyciąga wnioski ku rzeczywistemu jego polepszeniu”* [259, s. 182].

Sformułowania te zawierają zarówno postulat pewnej całościowej analizy zebranych materiałów, jak i wnioski na ich podstawie, a więc są zbieżne z założeniami metodologicznymi Staszica i z poglądami Czackiego.

Praca *O statystyce Polski* T. Czackiego opracowana i ukończona w 1812 r. w czasie jego pedagogicznych zajęć na Wołyniu i Podolu, oparta o bogaty księgozbiór własny autora i jego wyjątkową znajomość kraju, jest w naszym piśmiennictwie geograficznym najlepszą, choć bardzo zwięzłą monografią geograficzno-ekonomiczną dawnej Rzeczypospolitej. T. Czacki nie tylko zamieścił w niej wiele informacji i danych liczbowych, lecz po raz pierwszy w Polsce poruszył niektóre zagadnienia ludnościowe i gospodarcze. Tak np. obliczył różnice w gęstości zaludnienia między poszczególnymi dzielnicami kraju i wyciągnął z tych obliczeń wnioski w sprawie zaludnienia i wyżywienia kraju. Gęstość zalud-

nienia w Polsce wahała się według jego obliczeń od 1 do 13 mieszkańców na włókę chełmińską. Opierając się na przykładach zaczerpniętych z Poznańskiego, Proszowskiego, Krakowskiego, południowych stepów Ukrainy i głębokiego Polesia oraz na obliczeniach dokonanych w 1798 r. przez władze pruskie dla okolic Warszawy — doszedł Czacki do wniosku:

„...gdyby ziemia nasza w trzeciej części uprawiona była, 36 milionów ludzi mogłaby wyżywić, a wtenczas wypadłoby 10 ludzi na włókę” [208, s. 5].

T. Czacki próbował również ustalić zależność między gęstością zaludnienia a dążeniem do zakładania manufaktur i fabryk. Jak wynika z jego uwag, uzależniał on tę sprawę od poziomu, na jakim znajdowało się rolnictwo w danej dzielnicy. Przeciętną liczbą, poniżej której nie należało zakładać fabryk, wydawało mu się 6 mieszkańców na włókę chełmińską. Poglądy Czackiego na zakładanie nowych fabryk kształtowały się zresztą pod wpływem fizjokratów, widocznym choćby w takim stwierdzeniu:

„Pierwej potrzeba, aby ludność wystarczała rolnictwu, a dopiero powinny być fabryki zakładane w swoim stopniowaniu” [208, s. 6], i nieco dalej: *„Fabryki płótna muszą być zawsze pierwszymi...Zgoła proste jest prawidło w zakładaniu fabryk: potrzeba, wygoda, zbytek”* [208, s. 7].

Był wreszcie Czacki pierwszym autorem, który z podanych w pracy spostrzeżeń próbował wyprowadzić wnioski co do dalszego rozwoju poszczególnych dzielnic kraju, poświęcając temu zagadnieniu cały rozdział zatytułowany: *„Która część kraju w jakim sposobie, w jakiej epoce i w jakim względzie powinna być ulepszona”*. Główną uwagę skupił na najlepiej sobie znanych południowo-wschodnich kresach dawnej Rzeczypospolitej, proponując osadnictwo na obszarach między Dnieprem, Dniestrem i Bohem, zalecając tam rozwój hodowli i sadownictwa, uprawę bawełny, morwy i winnej latorośli widział szczególnie na Pobereżu (dzisiejszy okręg Odeski i południowa Mołdawia). Trafne te projekty, wynikające z dobrej znajomości warunków naturalnych i możliwości rozwojowych Ukrainy, najlepiej osądzić można porównując je z dzisiejszym stanem rolnictwa tych okolic.

Zdawał też sobie sprawę Czacki z konieczności prowadzenia szczególnych badań terenowych i z powierzchniowości monografii zbyt wielkich okręgów:

„Nie wchodzę w szczegóły każdej części tej ziemi, bo by należało pójść do każdego województwa i powiatu i ten jeszcze z wielu względów podzielić” [208, s. 9].

Niemal w tym samym czasie, gdy Czacki na Wołyniu wykańczał rękopis swej pracy, w Warszawie rozpoczął wykłady statystyki w Szkole Głównej Prawa i Administracji Wawrzyniec Surowiecki, sekretarz gene-

ralny Dyrekcji Edukacji Narodowej, uczony o gruntownym wykształceniu historycznym, autor dwu źródłowych prac o gospodarce Polski: *O upadku przemysłu i miast w Polsce* [260] i *O rzekach i splawach krajów Księstwa Warszawskiego* [261].

Wykształconych statystyków było w ówczesnej Polsce niewiele. Statystyki nie wykładano jeszcze ani na Wszechnicy Jagiellońskiej, ani na Uniwersytecie Wileńskim. W. Surowiecki, podobnie jak i inni naukowcy zajmujący się statystyką, zawdzięczał swą wiedzę przeważnie studiom własnym. W czasie studiów prawniczych na Akademii Józefińskiej we Lwowie (1797—1799) uczęszczał również i na wykłady statystyki. Podczas dwukrotnego pobytu w Dreźnie w latach 1802—1810 prowadził badania archiwalne i studia. Zetknął się tam ze szkołą opisowo-geograficzną dominującą wówczas w statystyce niemieckiej. Szczególnie drugi pobyt w Dreźnie (1807—1810) przyczynił się do pogłębienia gospodarczych zainteresowań i wiadomości Surowieckiego. W tym właśnie okresie zwiedził Saksonię, Dolny Śląsk, Czechy, Bawarię, Wirtembergię i Turynię. Rażąca dysproporcja między zacofaniem ziem polskich a wysokim rozwojem prowincji czeskich i niemieckich musiała nasunąć Surowieckiemu myśl o radykalnych posunięciach i rozwiązaniach palących zagadnień gospodarki polskiej. Z tego właśnie okresu pochodzi pierwsza większa ekonomiczna praca W. Surowieckiego: *O upadku przemysłu i miast w Polsce* [260]. Zachęcił go do niej Feliks Łubieński, ówczesny minister sprawiedliwości i spraw zagranicznych w Księstwie Warszawskim i jeden z głównych promotorów polityki uprzemysławiania kraju. W. Surowiecki dał w swej pracy, dzięki dobrej znajomości materiałów archiwalnych i umiejętności posługiwania się nimi, zarówno dokładny obraz dawnego rozkwitu miast, jak i wnikliwą analizę późniejszego ich upadku. Praca ta jest więc pierwszą w polskim piśmiennictwie, którą można w jej części opisowej zaliczyć do geografii historyczno-ekonomicznej. Badania Surowieckiego ograniczyły się do terytorium Księstwa Warszawskiego i nie uwzględniły miast z innych dzielnic kraju. Pomiął on również większe miasta. Zajmując się upadkiem miast siłą rzeczy zwrócił uwagę na średnie i małe miasteczka oraz osiedla. Tak więc praca jego była (oczywiście w części opisowej) właściwie monografią geograficzno-ekonomiczną średnich i małych miast w Polsce XVI w.

Rozprawa *O rzekach i splawach krajów Księstwa Warszawskiego* jest właściwie pierwszą gospodarczą monografią polskich rzek, a biorąc pod uwagę ówczesne znaczenie transportu wodnego, pierwszą geografiami transportu w kraju. Pracę swą Surowiecki pisał na kilkanaście lat przed zbudowaniem pierwszej linii kolejowej w świecie, a na trzydzieści kilka lat przed zbudowaniem takiej linii w Polsce. Barki rzeczne i tratwy były wówczas jedynym środkiem taniego i wygodnego transportu w Polsce.

Sieć rzeczna wyznaczała linie komunikacyjne łączące źródła surowców z miejscami produkcji i rynkami zbytu. Nic więc dziwnego, że dla Surowieckiego, jak i dla ekonomistów z doby Oświecenia, zagadnienie uregulowania rzek i usprawnienia transportu wodnego łączyło się nierozdzielnie z rozwojem przemysłu i rozkwitem handlu. W pracy swej zwracał on też uwagę przede wszystkim na ekonomiczne korzyści płynące tak dla całego kraju, jak i dla poszczególnych dzielnic z kopania kanałów i regulacji rzek. Widział on wpływ, jaki wywierało ukształtowanie sieci rzecznej na rozwój gospodarczy niektórych okręgów kraju. Tak np. układem sieci rzecznej i stanem jezior w XV w. tłumaczył rozwój i zamożność Kujaw w owym okresie [262, s. 313]. W. Surowiecki w pełni doceniał korzyści płynące z przekopania Kanału Bydgoskiego i był entuzjastą projektu kanału Bzura-Ner. Rozprawa Surowieckiego jest dla rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej ciekawa i z tego względu, że sformułował on w niej poglądy na wiele zagadnień będących dziś przedmiotem badań geografii ekonomicznej, m. in. na rolę środowiska geograficznego w rozwoju społecznym i przyczyny lokalizacji przemysłu.

W zagadnieniach związków między przyrodą a człowiekiem Surowiecki wyprzedził swój okres, głosząc prymat społeczeństwa nad przyrodą. Czynnikiem decydującym o stopniu wykorzystania przyrody przez społeczeństwo i podporządkowania jej sobie była dla niego praca. Pod tym względem poglądy jego zbiegają się z naszymi dzisiejszymi zapatrywaniami.

„Malo jest krajów skazanych na prawdziwe ubóstwo — pisał W. Surowiecki — a mniej jeszcze takich, gdzie by mieszkańcy nie mogli sobie zapewnić wygodnego życia. Ten niedostatek, w jakim żyje wielka liczba narodów, jest raczej skutkiem własnej winy i karą gnuśnego ich niedbalstwa, aniżeli plagą surowej lub skąpej natury. Ziemia nigdzie pewnie nie jest tak dalece nieużyta, ażeby stałą pracą i przemysłem nie dała się w końcu zniewolić albo do płodności, albo do odkrycia bogactw chowanych w swym łonie. Praca z przemysłem okryła suche skały Malty zielonym ogrodem, lodowata Islandia za jej pomocą żywi dziś liczne gromady trzód pożytecznych, a puste góry Uralu z hojnością rozsypują drogie kruszce między ludzi. I z tego to szczególniejszego względu człowiek słusznie nazwać się może panem ziemi; albowiem ta nigdzie mu nie odmawia posłuszeństwa, wszędzie musi go opatrywać w swoje dary” [262, s. 235].

Rozumiejąc, że przyroda podporządkowana jest człowiekowi, nie negował Surowiecki wpływu przyrody na rozwój społeczny, a przede wszystkim na lokalizację zjawisk gospodarczych. Pisząc w innym miejscu o konieczności powstawania przemysłu widział przyczyny jego lokalizacji w występowaniu surowców. *„Przy zapasach wełny osiadają*

zwyczajnie sukiennicy, przy rudach kowale i inni rzemieślnicy, trudniący się przekształcaniem metalów” [262, s. 244]. Sformułowanie to odpowiadało dominującej wówczas tendencji powstawania zakładów przemysłowych przy źródłach surowców. Nie przypisywał on jednak surowcom znaczenia wyłącznego i jedynie decydującego w lokalizacji przemysłu. Równie ważne były dla niego rynki zbytu i powiązania komunikacyjne między źródłami surowców a rynkami zbytu:

„Dlatego to przy najobfitszych źródłach bogactw natury, w niektórych krajach nie widać ani przemysłu, ani dostatku, że ludzie, którzy je dla siebie nawzajem obrabiają, rozpierzchnieni w rozmaitych stronach, albo z największą trudnością, albo nigdy z sobą zejść się nie mogą. Częstoć podróż kilkanaście mil w kraju więcej ich nabawia pracy i kosztów, aniżeli przeprawa za morze. W miarę przeto utrudnionego odbytu płodów, upada tam z jednej strony wszelka ochota do pracy, a z drugiej zmniejsza się wartość zapasów tyle, ile by te przedane do innych rąk nabyć mogły. Ten co by przy pewnym odbycie rudował lasy, osuszał łąki, kopał rudę, zostawia swoją ziemię w odlegu i bagnie, a surowe kruszce depce nogami” [262, s. 245].

W. Surowiecki był już autorem dwu prac geograficzno-ekonomicznych, gdy rozpoczął wykłady ze statystyki w Szkole Głównej Prawa i Administracji. Wydaje się, że władze Księstwa Warszawskiego i władze nowo powstałej szkoły musiały przykładać znaczną wagę tak do wykładu statystyki, jak i do osoby Surowieckiego, skoro niezależnie od powierzenia mu stałego kursu, zwrócono się do niego z prośbą o wygłoszenie wykładu inauguracyjnego. Zawarł w nim obok śmiałych, krytycznych uwag pod adresem władz ówczesnych, a dotyczących dostępności materiałów statystycznych i ich znaczenia dla gospodarki narodowej również i swe poglądy na istotę statystyki:

„głównym jej przedmiotem jest: wysledzić źródła zamożności, ukazywać stan ich użytku, wymiarkować stosunki płodów natury, rozważać ich względ do potrzeb, środków przemysłu i liczby mieszkańców; przeto za jej tylko pomocą można dochodzić pewnej miary sił fizycznych i moralnych narodu, przy jej świetle łatwiej jest dostrzec te wady, które dla dobra powszechnego uprzętać należy” [265]. Są to właściwe zadania, jakie można postawić geografii ekonomicznej. Na tych właśnie założeniach opracował Surowiecki swe wykłady ze statystyki Polski i dlatego też można uznać je za wykłady geografii ekonomicznej [72].

Zakres wykładów miał objąć, według zamierzeń Surowieckiego, całość geografii ekonomicznej: zagadnienia środowiska geograficznego, ludnościowe, rolnictwa, przemysłu, komunikacji, a ponadto zagadnienia handlu, oświaty, religii i administracji, dochodów i wydatków skarbo-

wych — powszechnie zaliczane do statystyki i nie wchodzące już w zakres geografii ekonomicznej. Wykłady przewidziane na dwa lata, trwały jeden rok i Surowiecki wyłożył tylko środowisko geograficzne oraz zagadnienia ludnościowe Polski, pozostawiając resztę problemów w zwięzłym konspekcie. Podobnie więc jak się to działo z innymi pracami tamtej epoki, najciekawsze dla rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej rozdziały wykładu Surowieckiego pozostały w konspekcie. Jednak i on, jak również dołączone do niego pytania egzaminacyjne dają dobry obraz geograficzno-ekonomicznych poglądów Surowieckiego. Konspekt wskazuje, że bardzo drobiazgowo informacje o rolnictwie, bogactwach naturalnych kraju, manufakturach, zakładach rzemieślniczych i fabrykach miały służyć jedynie do wyciągania ogólniejszych wniosków, dotyczących rozwoju gospodarczego kraju oraz środków wiodących do jego realizacji.

Tak np. w rozdziale konspektu dotyczącym przemysłu Surowiecki zanotował:

„Co to jest przemysł? wieloraki? i ile się przyczynia do zubożenia kraju? Stan jego dawny w Polsce i teraźniejszy? Stan gospodarstwa rolniczego?” Szczegółowe wyliczenie wszystkich gałęzi przemysłu kończy uwagą:

„Wzgląd rękodzielni i fabryk do płodów surowych — do potrzeb kraju. Ile krajowi zależy na tym, ażeby te względy były ustosowane. Co opóźnia postęp rękodziel i fabryk” [263, s. 255—257].

Głosząc panowanie człowieka nad przyrodą nie zaprzeczał równocześnie Surowiecki i temu, że przyroda wpływa na ludzi. Był on jedynym na przełomie XVIII i XIX wieku, który nie mieszał dwu bądź co bądź różnych zagadnień: roli środowiska geograficznego w kształtowaniu się pewnych fizycznych i moralnych cech ludzkich oraz roli środowiska geograficznego w gospodarczym i społecznym rozwoju ludzkości. Stwierdzając jednak pewne zależności nie wyciągał z nich zbyt pochopnych wniosków:

„Ta niezmierna różnaitość stref, klimatów, pokarmów, sposobu życia, ta rozległość zamieszkaney od ludzi ziemi musiała między niemi sprawić widoczne niektóre różnice w składzie tak fizycznym, jako też moralnym... Każda część ziemi, każdy naród i każda familia nosi pewne cechy różnicy, które podpadają pod zmysły. I to pochodzi częścią z wrodzonych każdemu własności, częścią z przyjętych obyczajów... Żaden mędrzec nie wytłumaczył jeszcze tych cieniów, o których jednak nikt nie wątpi. W jednym kraju, pod jednym rządem i przy jednych obyczajach, po upłynionych wiekach nie zwykły się jeszcze zacierać wszystkie znamiona osobnych plemion składających jeden naród” [263, s. 319—320].

Śmiałość i postępowość poglądów Surowieckiego oraz jego wybiegające naprzód ujmowanie zjawisk gospodarczych z geograficznego punktu widzenia sprawiają, że można go uważać za twórcę geografii ekonomicznej w Polsce.

W rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej w kraju niepoślednią rolę odegrał fakt, że niemal wszyscy statystycy i geografowie zajmujący się sprawami społecznymi i gospodarczymi byli przedstawicielami postępowych idei ekonomicznych, zwolennikami zniesienia pańszczyzny, uwłaszczenia chłopów, uprzemysłowienia kraju, rozwoju handlu i transportu. Zarówno Stanisław Staszic jak i Beniamin Jerzy Flatt, Tadeusz Czacki, Ignacy Stawiarski i Wawrzyniec Surowiecki wyrażali swe poglądy polityczne w tych samych pracach, w których zawarte są tak istotne dla rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej sformułowania. Zbieżność między postępowymi tendencjami politycznymi i społecznymi a postępowym stanowiskiem w sprawach naukowych nie jest u nich chyba przypadkowa. Można więc wysunąć tezę, że myśl geograficzno-ekonomiczna w Polsce rozwinęła się na przełomie XVIII i XIX wieku, podobnie zresztą jak to było w Rosji, dzięki postępowym działaczom politycznym, zwolennikom fizjokratycznych teorii ekonomicznych i racjonalizmu filozoficznego.

Nazwiska Staszica, Flatta, Czackiego, Stawiarskiego, a przede wszystkim Surowieckiego, znaczą w rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej w Polsce drogę od statystyki opisowo-geograficznej do geografii ekonomicznej [71, s. 30-50].

Obok linii rozwojowej od statystyki opisowo-geograficznej do geografii ekonomicznej zarysowała się w pierwszym dwudziestolecu XIX wieku linia — od ekonomii politycznej do geografii ekonomicznej. Reprezentantem tego właśnie kierunku był najwybitniejszy ekonomista polski z pierwszej połowy XIX wieku, profesor ekonomii politycznej Uniwersytetu Warszawskiego, Fryderyk Skarbek (1792—1866).

Zagadnienie poglądów ekonomicznych Skarbka i ustalenie, w jakiej mierze był on kontynuatorem ekonomii klasycznej na gruncie polskim, a w jakiej ekonomistą oryginalnym, dostatecznie wyświetlono w piśmiennictwie ekonomicznym [99, 149, 150]. Dla rozwoju geografii ekonomicznej w Polsce istotne jest to, że stosunek Skarbka do statystyki, jego zapatrywania na cele i metody tej nauki są w znacznej mierze konsekwencją głoszonych przez niego teorii ekonomicznych. Poglądom swym Fryderyk Skarbek dał wyraz zarówno w prowadzonych zastępco wykładach ze statystyki, jak i w opublikowanych pracach.

Główną troską Stawiarskiego, Surowieckiego i innych statystyków było, niezależnie od naukowego ujmowania zagadnienia „*przysposobić praktycznemu urzędnikowi spraw wewnętrznych i policji użyteczny*

material do jego rządowych działań” [259, s. 180]; natomiast u Skarbka te praktyczne zadania zeszyły na drugi plan, a na pierwszy wysunęły się cele teoretyczne o znaczeniu bardziej ogólnym.

Fryderyk Skarbek uważał statystykę za naukę pomocniczą ekonomii, stąd też zawarty w jego pismach postulat, by badania statystyczne oprzeć na teoretycznych podstawach ekonomicznych:

„Chcąc tedy pewne nauki statystycznej naznaczyć granice i uniknąć tego, aby ona nie była zbiorem wszelkich wiadomości, które nie dozwolą rozróżnić jej od geografii i historii, wypada nam ograniczyć się w żądaniu względem celu i przeznaczenia tej nauki. Najłatwiej podobno do tego trafimy, gdy statystykę jako posiłkową naukę gospodarstwa narodowego uważać (...) będziemy. Dlatego życzyć by należało, ażeby każdy zajmujący się układem dzieł lub podań statystycznych biegłym był w głównych zasadach nauki gospodarstwa narodowego” [244, s. 242—243].

Po raz pierwszy spotykamy się w piśmiennictwie polskim z tak jasno sformułowanym żądaniem tego typu, żądaniem, które i dziś ma w pełni zastosowanie w geografii ekonomicznej.

F. Skarbek różnił się zdecydowanie od statystyków swej epoki w rozumieniu tej nauki. Uważał ją za naukę opisową, rozumiejąc jednak tę opisowość odmiennie niż np. Staszic, Czacki lub Stawiarski. Opis znaczył dla Skarbka nie nagromadzenie i uszeregowanie faktów, lecz przeprowadzenie na podstawach naukowych takiej ich selekcji, takiego zgrupowania jednorodnych zjawisk, któreby umożliwiło ich analizę i wyciągnięcie wniosków:

„Jeżeli statystyka jest opisem stanu, — pisał — w którym się pewne państwo, pewna przestrzeń ziemi w jakim danym czasie znajduje, należy tedy w niej objąć to wszystko, co w kolei czasów zmianie podlegać może, oddalić z niej to wszystko co tejże zmianie nie podlega. Przez zmianę nie rozumiemy tutaj przekształceń i przemian, które się w głębi ziemi lub na jej powierzchni skutkiem działań natury zdarzają, lecz te szczególniej co woli i pracy ludzkiej są skutkiem. Statystyka jest więc tedy nauką zmian w układzie towarzyskim zachodzących, jest to znikomy obraz zasilków i potrzeb, potęgi lub niemocy, bogactwa lub nędzy państw i ludów” [244, s. 241—242].

I to właśnie stanowisko Skarbka: wysuwanie na plan pierwszy zmiennych elementów w ich rozwoju i przemianach, czyni jego statystykę tak bliską dzisiejszej geografii ekonomicznej. Nie poprzestał on w swych publikacjach na ogólnym zdefiniowaniu statystyki, lecz wytyczył także jej granice od strony nauk pokrewnych: geografii i historii. W przeciwieństwie do ówczesnych prób mechanicznego podziału przedmiotu badań i tematyki między statystyką a inne nauki, Skarbek wprowadził

rozumową podstawę klasyfikacji. Statystyka — według niego — winna zajmować się różnymi zagadnieniami w miarę tego i o tyle tylko, o ile są one potrzebne do wyjaśnienia i zrozumienia zmian zachodzących w gospodarce kraju:

„Jeżeli np. mieścimy w statystykach opisy geograficzne, topograficzne i geologiczne, czynimy to nie dlatego, iż te szczegóły do statystyki właściwie należą, lecz dlatego, aby wytłumaczyć przyczynę zamożności kraju, aby okazać źródła, z których zamożność jego wypływa i plody jemu właściwe pochodzą” [244, s. 242].

Granica więc między geografiami a ściślej rzecz ujmując geografiami fizyczną i statystyką, taką jak ją pojmował Skarbkę, nie dzieli przedmiotów badań między jedną i drugą naukę, lecz przebiega przez nie. Statystyka, według niego, winna zajmować się problemami środowiska geograficznego o tyle, o ile tłumaczą one i wyjaśniają zagadnienia gospodarcze, pozostawiając geografii jego istotę i dokładne zbadanie. Zastosowany przez Skarbkę podział jest więc niemal ten sam, jaki przyjmujemy dziś dla geografii fizycznej i geografii ekonomicznej.

Skarbkę wyraźnie chroni statystykę przed zbytnim historycyzmem stwierdzając, że wypadki dawne *„tyle tylko tę naukę obchodzą, ile się do nich odwoływać potrzeba, aby stosunki i przyczyny obecnego położenia rzeczy pojąć i dobrze zrozumieć można”* [242, s. 236]. Rozumowanie powyższe można zastosować i dziś do geografii ekonomicznej.

Wreszcie, warto podkreślić podział statystyki na ogólną i szczegółową, przeprowadzony przez Skarbkę na podstawie geograficznej, odpowiadający dzisiejszemu podziałowi geografii ekonomicznej świata na ogólną i regionalną [242, s. 237—238].

Poglądy Skarbkę w zagadnieniach zajmujących również geografii ekonomiczną, jak np. rola środowiska geograficznego w rozwoju gospodarki społecznej, przyczyny wzrostu ludności i sposoby jej utrzymania, nie zawsze były konsekwentne i ulegały zmianom z biegiem lat [71, s. 68—76]. W miarę upływu czasu Skarbkę przechodził od liberalizmu filozoficznego, wyrażającego się m. in. w posybilizmie geograficznym, ku pełnemu fideizmowi prowadzącemu do teologicznego determinizmu.

Prace statystyczne i inne publikacje związane z geografiami ekonomiczną były jedynie marginesem działalności naukowej Fryderyka Skarbkę. W całokształcie przesłanek, które w końcu doprowadziły do wykształtowania się geografii ekonomicznej, są one ważnym ogniwem przełomowym, tym bardziej, że odbiło się w nich w znacznej mierze to, co w nauce Skarbkę było postępowym i oryginalnym.

Warto również zwrócić uwagę na liczne w owym okresie projekty instrukcji i ankiet statystycznych, ich treść bowiem świadczy również w znacznej mierze o przeważających wówczas kierunkach i prądach ba-

dawczych. Upadek dawnej Rzeczypospolitej uniemożliwił zamierzenia i badania statystyczne w skali krajowej, już jednak utworzenie Księstwa Warszawskiego dało nową podniecię w tym kierunku.

Pierwszą inicjatywę podjął w 1805 r. generał Wincenty Krasiński, członek Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie, występując z projektem wydania *Dykcjonarza geograficzno-historycznego*. Stwierdzając, że „*my jedni swego kraju nie znamy*” Krasiński zwrócił się do Towarzystwa Przyjaciół Nauk, by się tej pracy podjęto. Towarzystwo przyjęło życzliwie inicjatywę Krasińskiego i zleciło mu opracowanie szczegółowe projektu dykcjonarza. Opracowanie projektu trwało 10 lat. Do tego żółwiego tempa przyczyniły się niewątpliwie i wypadki polityczne odrywające Krasińskiego, wojskowego i polityka od odległych mu w zasadzie prac naukowych. Ostatecznie projekt przedstawiony był Towarzystwu w dniu 5 marca 1815 r. i na tym się też sprawa kończyła.

Z tego, co o projekcie Krasińskiego pisał Aleksander Kraushar [87], wynikało, że kwestionariusz, który miał być ewentualnie rozesłany do poszczególnych instytucji lub osób w kraju, nie zawierał żadnych przesłanek dla późniejszego rozwoju geografii ekonomicznej. Widocznie i Towarzystwo nie uważało projektu Krasińskiego za szczególnie wartościowy z punktu widzenia naukowego, skoro nie opublikowało go nawet w swoich rocznikach.

O wiele większą wartość od projektu Wincentego Krasińskiego miał opublikowany w 1821 r. w Wilnie *Opis jeograficzny*, opracowany przez Tomasza Zana i Franciszka Malewskiego, wydany staraniem Filomatów jako tajny druk w ilości 200 egzemplarzy. Była to szczegółowa ankieta statystyczno-geograficzna dotycząca całokształtu opisu fizjograficznego i życia gospodarczego kraju.

Jak stwierdza Henryk Mościcki [101, s. 151], opis wzorowany był na rosyjskich *Instrukcjach do układania po gimnazjach i szkołach powiatowych zapisów w przedmiotach różnych nauk*, wydanych przez Rząd Główny Szkół w 1812 r., a przetłumaczonych na polski w 1816 r. Ankiety tego rodzaju były w Rosji znane już od kilkudziesięciu lat, poziom ich był wysoki i co w danym konkretnym wypadku mogło również mieć niepoślednie znaczenie, były one opracowywane i propagowane przez wybitnych postępowych działaczy rosyjskich. Pobratymstwo ideowe Filomatów z kołami postępowej młodzieży rosyjskiej mogło przyczynić się do przejścia kierunków i zainteresowań naukowych.

Opis jeograficzny składa się z 4 rozdziałów: 1) właściwego opisu geograficznego; 2) stanu mieszkańców — będącego szczegółowym arkuszem spisu ludnościowego według grup demograficznych, ekonomicznych i społecznych; 3) rolnictwa, w którym obok szczegółowych pytań co do sposobu uprawy ziemi, wszelkich czynności i prac rolnych, zamieszczono

pytania dotyczące: rzemiosł, przemysłu i handlu oraz oświecenia; 4) obyczajów.

Zamierzeniem autorów było przeprowadzenie spisów małymi jednostkami administracyjnymi: parafiami, miasteczkami i osadami, a następnie syntetyczne opracowanie zebranego materiału. Skończyło się niestety na wydaniu instrukcji, o tyle ciekawej, że wskazującej na wzrost zainteresowań zagadnieniami statystyczno-gospodarczymi w społeczeństwie polskim.

W wyniku wzmożonego zainteresowania sprawami kraju, chęci lepszego poznania wszystkich jego części powstawały w omawianym okresie pierwsze monografie regionalne: geograficzno-statystyczne opisy poszczególnych województw (w Królestwie Polskim) lub guberni (na Litwie i Ukrainie).

Do ciekawszych należą prace J. E. Lachnickiego [224], Wawrzyńca Marczyńskiego [226], Ignacego Lubowieckiego [225] i Wincentego Hipolita Gawareckiego [213, 216]. Poziom tych prac był różny, tak jak i różne było ich znaczenie dla rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej w Polsce.

Statystyka guberni Litewsko-grodzieńskiej J. E. Lachnickiego [224], opublikowana w Wilnie w 1817 r., jest typowym przykładem opisu geograficzno-statystycznego w stylu kameralistycznym i nie wnosi nic nowego do piśmiennictwa geograficzno-ekonomicznego, tak pod względem metody opisu, jak i analizy materiału. Lachnicki, mimo że podaje wiele szczegółów o środowisku geograficznym i życiu gospodarczym opisywanych terenów, nie wyciąga żadnych wniosków. Opis środowiska geograficznego, podawany według parafii, jest powierzchowny i nie daje przesłanek do wnioskowania o gospodarce okręgu. W dziale „ludność” Lachnicki podaje jedynie szczegółowe zestawienie mieszkańców, uwzględniając równocześnie strukturę zawodową i narodowościową ludności. W tym rozdziale daje on wyraz swoim wstecznym poglądom społecznym. Główne przyczyny niedoli chłopów widzi w nieuregulowaniu czynszu i...Żydach.

„prawda rzeczona (co do Żydów) jest tak rzeczona i tyle razy już dowiedziona przez innych, że nie potrzebuje być tu roztrząsaną [224, s. 58].

W sumie praca Lachnickiego, zawierająca wiele szczegółowych informacji, jest wartościowym przyczynkiem do poznania stanu gospodarczego Litwy i Białorusi na początku XIX wieku. Nie wniosła ona jednak nic nowego pod względem metodologicznym do dotychczasowego dorobku i zakwalifikować ją należy do typowych opisów geograficzno-statystycznych pojmowanych w duchu büschingowskim, a więc niewątpliwie do nurtu konserwatywnego w naszym piśmiennictwie. W tym przypadku zresztą wsteczne poglądy społeczne autora zbiegły się z konserwatywną

postawą naukową. Wydaje się też niesłuszne upatrywanie wpływów pracy Lachnickiego na ogłoszoną w 4 lata później ankietę Filomatów [por. 101, s. 151]. Zbyt różne są od siebie tak pod względem metodologicznym, jak i w ujmowaniu zagadnień społecznych.

O wiele ciekawsze jest *Statystyczne, topograficzne i historyczne Opisanie guberni podolskiej Wawrzyńca Marczyńskiego* [226]. Autor, proboszcz wędrujący po parafiach podolskich, poznał dobrze opisywaną przez siebie krainę. Będąc zaś bystrym obserwatorem umiał wyciągać wnioski z poznawanych rzeczy i wiązał zagadnienia warunków naturalnych z życiem gospodarczym kraju [226, s. 81—83]. Próby tłumaczeń nie wszędzie wprawdzie są fortunne, myśli autora niekiedy naiwne, a niekiedy bardzo zawile formułowane, pracy jego jednak nie można zaliczyć do tradycyjnej statystyki. W pracy Marczyńskiego są również i próby sformułowań teoretycznych. Widać w nich jednak, że nie starczyło mu potrzebnej wiedzy. Mieszał statystykę z geografiami, dał dość swoiste określenie geografii politycznej jako nauki o stosunkach międzynarodowych, zaliczył wreszcie Karola Wyrwicza, Stanisława Staszica i Tomasza Święckiego do twórców nauki o państwie. Może w tym stanowisku Marczyńskiego obok braku wystarczającej wiedzy było i zdrowe poczucie potrzeby jednej nauki, która by się zajęła opisem i wytłumaczeniem gospodarki kraju i jego okręgów. Może w tym pomieszaniu geografii politycznej i statystyki odzwierciedliło się również i wewnętrzne przekonanie autora, że nie ma między nimi istotnych różnic. Na pewno jednak poglądy Marczyńskiego były charakterystyczne dla wielu współczesnych mu pisarzy, publicystów i działaczy w skali wojewódzkiej czy gubernialnej.

Ze wszystkich opublikowanych w okresie Królestwa Polskiego monografii regionalnych praca Ignacego Lubowieckiego, prezesa Komisji Województwa Lubelskiego, *Statystyka województwa lubelskiego* [225] najbliższa jest ze względu na swój charakter i ujmowanie zagadnień dzisiejszym monografiom geograficzno-ekonomicznym.

Niewiele jest w niej wypowiedzi o charakterze teoretycznym lub metodologicznym, układ materiału jednak i ujęcie poszczególnych zagadnień pozwala wnioskować o poglądach ekonomicznych autora. Praca bowiem pisana jest konsekwentnie i przy opisach poszczególnych zjawisk autor wysuwa na pierwszy plan te ich cechy, które — jego zdaniem — miały szczególne znaczenie dla całokształtu gospodarki województwa.

I. Lubowiecki był przeświadczony o decydującym wpływie czynników przyrodniczych na gospodarkę, szczególnie na rolnictwo. Przyczyny zacofania technicznego i ekonomicznego rolnictwa lubelskiego widział w zbyt urodzajnych glebach i zbyt dobrych warunkach, nie zmuszających rolnika do dodatkowych wysiłków.

Wychodząc z założenia o różnicującym wpływie gleb na poziom

i rozwój gospodarki rolnej, Lubowiecki poprzedził opis stanu rolnictwa krótką geografiją gleb województwa, pierwszym tego rodzaju opisem w piśmiennictwie polskim. Zajmował się on również zagadnieniami upraw rolnych i prac polowych. Zwrócił przy tym uwagę na wpływ klimatu, podał szczegółowy terminarz robót polowych, tłumacząc go warunkami klimatycznymi danej okolicy. Kilka stronicy pracy poświęconych jest omówieniu techniki rolniczej, przy czym autor podkreślił zależność między jakością gleby a używanymi powszechnie narzędziami w danym okręgu.

Pracę Lubowieckiego można więc uważać za pierwszą w Polsce geografiją rolnictwa, zawierającą pierwszy dokładny opis środowiska geograficznego z punktu widzenia jego rolniczego wykorzystania.

Należy podkreślić, że i w części regionalnej monografia Lubowieckiego odbiega od poprzedzających ją opracowań. I tak, przy charakterystyce miast Lubowiecki położył nacisk nie na historię, zabytki i pałace magnatów, lecz na gospodarczy profil miasta i zajęcia ludności. Pod tym względem praca Lubowieckiego podobna jest do *Opisu Księstwa Warszawskiego* Beniamina Jerzego Flatta.

Obok Lubowieckiego jeden jeszcze wyższy urzędnik państwowy zajmował się w tym okresie opisywaniem niektórych okręgów kraju. Był nim Wincenty Hipolit Gawarecki, prokurator królewski przy Trybunale Cywilnym województwa płockiego. W ciągu 5 lat (1821—1826) ogłosił on cztery prace dotyczące Mazowsza [213—216]. Były to wszystko raczej prace historyczne. Elementy geograficzne i ekonomiczne były w nich uwzględnione w znikomym stopniu i prace nie mają większego znaczenia dla geografii ekonomicznej [71, s. 60].

Najważniejsze monografie i opisy regionalne w omawianym okresie wyszły spod pióra praktyków, a nie naukowców. Lachnicki, z pochodzenia ziemianin, był dziennikarzem, Marczyński — proboszczem na Podolu, Lubowiecki — wojewodą lubelskim.

Wydaje się rzeczą oczywistą, że w okresie gdy w Polsce nie było własnej szkoły statystycznej lub geograficznej, która by grupowała naukowców mogących prowadzić prace regionalne, podjęli je ci, którzy stosunkowo najsilniej odczuwali ich potrzebę i mieli najwięcej możliwości do ich napisania, tj. przedstawiciele administracji terenowej, lub ludzie z tym terenem zrośnięci z innych względów. Prace ich wykazują i muszą wykazywać wiele braków teoretycznych i metodologicznych, odzwierciedlają one jednak potrzeby terenu i siłą faktu skierowane były na zagadnienia najbardziej ten teren nurtujące. Tym właśnie tłumaczyć można tak szczegółowe opisy techniki upraw rolnych u Lubowieckiego, jak również szczegółowe uwagi Marczyńskiego o pszczelarstwie i sadownictwie na Podolu.

Znaczenie omawianych prac leży przede wszystkim w ich pionierskim charakterze; w tym że będąc silnie związane z opisywanymi okręgami, uwzględniały ich specyfikę, odzwierciedlały ich problemy i w ostatecznym rachunku dały pierwsze, surowe jeszcze próby regionalnych monografii geograficzno-ekonomicznych.

Wartości tych trudno się doszukać w stosunkowo licznych opisach województw, zamieszczanych w latach 1823—1829 w różnego rodzaju kalendarzykach [228—232].

Na opisy te należy jednak zwrócić uwagę z kilku powodów. Przede wszystkim kalendarze były w owym czasie najbardziej rozpowszechnionymi drukami, rodzajem encyklopedii podręcznej, i zawarte w nich wiadomości docierały do znacznie większej liczby czytelników niż podręczniki lub inne książki. Wiadomości zamieszczane w kalendarzach kształtowały więc w znacznej mierze przeciętny poziom wiedzy z danej dziedziny. Stąd też wydaje się, że z opisów zamieszczanych w kalendarzach można wnioskować o przeciętnym stanie wiedzy geograficznej i statystycznej w społeczeństwie.

Opisy kalendarzowe objęły o wiele większy obszar Królestwa niż monografie. Te ostatnie opisywały bowiem jedynie województwo lubelskie i niektóre części województwa mazowieckiego, a w kalendarzykach ukazały się opisy województw: sandomierskiego [228], kaliskiego [229], mazowieckiego [230], krakowskiego [232], lubelskiego [231], a więc prawie całego kraju.

Sądząc z opisów zamieszczonych w kalendarzykach, popularne wyobrażenia o geografii i statystyce nie odbiegały jeszcze wiele od czasu, gdy Wyrwicz i Siarczyński publikowali swe podręczniki.

W wydawanych w tym okresie podręcznikach geografii powszechnej trudno dopatrzeć się postępu w stosunku do podręczników Wyrwicza i Siarczyńskiego; przeważnie były to publikacje na niższym poziomie o wyraźnie opisowo-statystycznym nastawieniu. Tendencje opisowe wzmogły się wraz z tłumaczeniem na język polski prac B. D. Steina i coraz to silniejszym przenikaniem wpływów autorów niemieckich oraz francuskich. Na zachodzie odpowiadały one wzmószonym zapotrzebowaniom rozwijającej się burżuazji przemysłowej, żądającej szczegółowych i dokładnych informacji o innych krajach, jako o potencjalnych rynkach zbytu lub źródłach surowców. Szczegółowe opisy geograficzno-statystyczne, oparte na dokładnej znajomości kraju, na inwentarzach, spisach i ankietach, dały podstawę do późniejszego rozwoju geografii ekonomicznej w tych krajach. Tendencje opisowe przeniesione do Polski, gdzie brak było podstawowych wiadomości o gospodarce kraju, gdzie istniały jedynie projekty ankiet i spisów, z których ani jednego nie urzeczywistniono, spowodowały wzmocnienie dawnych kierunków opisowo-sta-

tystycznych i przyczyniły się w zakresie geografii powszechnej do zahamowania prób wyjaśniania zjawisk, zapoczątkowanych przez Wyrwiczę i Siarczyńskiego.

Nie miały też wartości i znaczenia dla późniejszego rozwoju geografii ekonomicznej wydawane w tym okresie geografie Królestwa Polskiego. Było ich zresztą niewiele. J. Plebański w swej bibliografii [121] notuje ich pięć [235, 236, 238, 268, 270], w czym dwie obejmujące całość ziem dawnej Rzeczypospolitej [235, 268]. Stosunkowo najciekawsza z nich jest *Jeografia wschodniej części Europy* [235] Stanisława Platera (1784—1851) wydana we Wrocławiu w 1825 r. Ma ona wprawdzie charakter kompilacyjny i pod względem metodologicznym nie wychodzi poza opis statystyczny, ma jednak i zalety stawiające ją ponad poziom współczesnych jej opracowań geograficznych. Tak więc S. Plater wyodrębnił Ukraińców (nazywając ich zresztą Rusinami) jako równorzędnych Polakom i Rosjanom, przy czym w rozdziale poświęconym Galicji rozróżnia cyrkuły polskie i ruskie. Do cyrkułów ruskich zalicza: lwowski, przemyski, żółkiewski, złoczowski, brzeżański, samborski, stryjski, stanisławowski, kołomyjski, tarnopolski i czortkowski. Jest to bodaj pierwsze w geografii polskiej wydzielenie okręgów zamieszkałych przez ludność ukraińską.

Praca S. Platera jest również pierwszą geografiją Polski, zawierającą obok opisu Królestwa Polskiego, Poznańskiego, Galicji, ziem litewskich, białoruskich i ukraińskich dawnej Rzeczypospolitej, również i opis Prus Wschodnich, Prus Królewskich i całego Śląska, a także Łotwy i Estonii.

Całość życia naukowego omawianego okresu grupowała się wokół dwu ośrodków uniwersyteckich: Warszawy i Wilna. Wykłady uniwersyteckie Wawrzyńca Surowieckiego i Fryderyka Skarbka w Warszawie, Jochima Lelewela i Ignacego Onacewicza w Wilnie, posiedzenia i publikacje Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk, a w szczególności liczne wystąpienia Stanisława Staszica, żywy ruch wydawniczy w obu ośrodkach — wszystko to przyczyniło się do rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej w Królestwie Polskim i na Litwie.

Myśl geograficzno-ekonomiczna oparta na przeniesionych do Polski założeniach i metodach statystycznych szkoły geograficzno-opisowej, metodach przetworzonych przez Surowieckiego i Skarbka, wynikająca z narastających potrzeb administracji i gospodarki narodowej — rozwijała się w kierunku badań regionalnych, analiz całościowych opartych na teoretycznych założeniach ekonomii politycznej przy wykorzystaniu dostępnego materiału statystycznego.

Zamknięcie wszystkich placówek naukowych po Powstaniu Listopadowym przerwało gwałtownie rozwój geografii ekonomicznej w Polsce. Losy jej po 1831 r. potoczyły się już zupełnie innymi drogami.

Rozdział IV

OKRES UPADKU

Upadek myśli ekonomiczno-geograficznej w Polsce. Wydawnictwa emigracyjne. Publicystyka ekonomiczna w Królestwie Polskim. *Rys statystyki ogólnej porównawczej* Feliksa Kozłowskiego. Oskar Zebrowski — prekursor geopolityki w Polsce.

Rok 1831 był przełomową datą w rozwoju geografii ekonomicznej w Polsce. Zniesienie odrębności politycznej i ekonomicznej Królestwa Polskiego uniemożliwiło wiele gospodarczych badań terenowych. Zamknięcie Uniwersytetu Warszawskiego i Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk pozbawiło ekonomistów, statystyków i geografów oficjalnej trybuny naukowej, warsztatu pracy, w którym mogłaby się rozwijać polska myśl naukowa. Oświata i nauka przeszły pod bezpośredni zarząd władz carskich, a były to lata wysoce niesprzyjające rozwojowi nauki w Rosji. Okres reakcji politycznej, jaki rozpoczął się w ostatnich latach panowania Aleksandra I i ugruntował za panowania Mikołaja I, zaznaczył się w życiu naukowym odsunięciem postępowych uczonych od katedr uniwersyteckich. W geografii i statystyce na uniwersytetach rosyjskich odżyły prądy nawiązujące do XVIII-wiecznych schematów statystyczno-opisowych; zaniechano metod badawczych wyrosłych z tradycji Łomonosowa i Radiszczewa. Najwybitniejszym przedstawicielem tych tendencji był w owym okresie profesor i rektor Uniwersytetu Petersburskiego Jewdokim Filipowicz Ziałowski (1763—1846) [29, t. II, s. 283—289; 28 s. 172—175]. Postępowi statystycy i geografowie ekonomiczni owej epoki — Karol Fiodorowicz Herman (1767—1838) i Konstanty Iwanowicz Arseniew (1789—1865) — odsunięci od katedr uniwersyteckich organizowali biuro statystyczne ministerstwa spraw wewnętrznych i na rozwój nauki w Królestwie Polskim nie mieli żadnego wpływu. Sytuacja w geografii ekonomicznej i statystyce rosyjskiej wpłynęła więc na to, że publikacje statystyczne ukazujące się w Królestwie Polskim w latach 1831—1860 miały charakter zdecydowanie opisowy i nie nawiązywały, poza nielicznymi wyjątkami, do postępowych osiągnięć Staszica, Surowieckiego i Skarbka.

Na polską geografę owej doby, podobnie zresztą jak i na całą geografę europejską, przemożny wpływ wywarli: Aleksander Humboldt (1769—1859) i Karol Ritter (1779—1859). Badania i pisma Humboldta zakładały podwaliny pod nowoczesnie pojmowaną geografę fizyczną. Pisma i wykłady Rittera ustalały zasady geografii w najszerszym tego słowa znaczeniu, a szczególnie geografii człowieka. Kontakty obu uczonych z nauką polską, a przede wszystkim z geografją, były bliskie. Aleksander Humboldt przebywał w Warszawie w 1830 r., a Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk, którego był członkiem honorowym, zorganizowało specjalne posiedzenie z tej okazji. W latach późniejszych korespondował z Wincentem Polem (1807—1872). Prace Humboldta znane były w Polsce już wcześniej. W 1809 roku ukazało się polskie tłumaczenie streszczenia jego podróży amerykańskiej. Pierwszy tom *Kosmosu* tłumaczono już w 1849 r., przy czym jednym z tłumaczy był wybitny geolog i przyjaciel Pola Ludwik Zejszner (1807-1871).

O wpływie Rittera na geografę polską pisał Stanisław Nowakowski [108] zwracając uwagę na konsekwencje wynikające z przyjęcia idei ritteriańskich, a w szczególności ze ścisłego wiązania geografii z historią:

„Wysunięte przez Rittera istotne znaczenie geografii dla historii przyciągnęło do badania nad nauką o ziemi wielu historyków i filologów, co wywołało zjawienie się nowych prac z geografii historycznej, historii nauki o ziemi itd. Powstał w ten sposób zupełnie odrębny historyczny kierunek w nauce geografii, który jednak posiadał również swe strony ujemne. Element historyczny zaczął przeważać nad przyrodniczo-naukowym, co doprowadziło do lekceważenia geografii fizycznej i do postawienia na pierwszy plan wpływu warunków geograficznych na człowieka i jego kulturę, wpływu, dla którego ścisłego badania nie było ani środków, ani metod, skutkiem czego trzeba było poprzestawać na domysłach i abstrakcjach filozoficznych” [108, s. 11—12].

Ostatnio, obszerniejsze studium temu zagadnieniu poświęcił Józef Babicz [51].

Poglądy Rittera zaciążyły na rozwoju geografii ekonomicznej. Objęcie badaniami geograficznymi działalności człowieka w jej związku z otaczającą przyrodą, a więc położenie podwalin pod geografę człowieka, jest niezaprzeczalną zasługą Rittera.

Tak jednak jak związanie geografii z historią zachęciło historyków i filologów do badań geograficznych i podejmowaniu syntez, dla których brak im było metod i środków, tak również rozszerzenie przyrodniczych metod badawczych na geografę człowieka musiało w konsekwencji doprowadzić do błędnych, niesłusznych wniosków.

Do geografów, którzy w oparciu o idee i koncepcje Rittera, uzupełniane i rozpracowywane później przez jego następców, przystępowali do

syntez i sformułowań w geografii ekonomicznej, można zastosować to, czego wymagał Fryderyk Skarbek od statystyków:

„Dlatego życzyć by należało, ażeby każdy zajmujący się układem dzieł lub podań statystycznych, biegłym był w głównych zasadach nauki gospodarstwa narodowego; nie można bowiem spodziewać się nawet, ażeby praca jego zawierać miała to wszystko co najmocniej pomysłność narodową obchodzi, lub co niedoli powszechnej jest przyczyną, jeżeli sam nie wie, czemu przypisać ma stan potęgi i bogactwa, lub niemocy i nędzy kraju, który opisuje” [244, s. 243].

Idee Ritтера przeszczerpił na polski grunt w swych wykładach i piśmach geograficznych filolog i poeta Wincenty Pol. Entuzjastami Rittera byli również: wspomniany już Ludwik Zejszner i profesor filozofii Uniwersytetu Jagiellońskiego Józef Kremer (1806—1875). W latach późniejszych idee Rittera podjęli m. in. Stanisław Stojnowski i Franciszek Czerny-Szwarcenberg, historyk z wykształcenia. Wszyscy oni w mniejszym lub większym stopniu zajmowali się geografiami ekonomiczną.

Do czasów Rittera geografia ekonomiczna formowała się na bazie statystyki, w oparciu o badania terenowe i znajomość zagadnień gospodarczych. W tym najwcześniejszym nurcie rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej zaczęły się krystalizować własne metody badawcze. Z dzieł i wykładów Rittera wziął początek drugi nurt w rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej, prowadzący od geografii ogólnej przez antropogeografię do geografii handlowej i geografii ekonomicznej. Nurt ten kryjący niebezpieczeństwo metodologiczne przeważał w geografii polskiej w XIX wieku i przyczynił się do zahamowania uprzednio podejmowanych badań geograficzno-ekonomicznych, zaniechania postępowych tradycji Staszica, Surowieckiego i Skarbka.

W latach 1831—1848 losy geografii ekonomicznej w Polsce toczyły się trzema odmiennymi torami: na emigracji we Francji, w b. Królestwie Polskim i wreszcie w Galicji. Odmienność tych trzech dróg wynikała z różnych warunków politycznych, w jakich żyli i pracowali uczeni i publicyści polscy na emigracji i w poszczególnych dzielnicach kraju.

Rozwój wypadków politycznych po 1831 r. spowodował, że liczna grupa działaczy niepodległościowych, uczonych i pisarzy z zaboru rosyjskiego znalazła się na emigracji. Jeżeli jednak w literaturze była to istotnie Wielka Emigracja, to w zakresie nauk o kraju wydano zaledwie kilka pozycji, które nie przyczyniły się do dalszego rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej.

Zamierzenia emigracji obejmowały wydanie pełnej geografii i statystyki dawnej Rzeczypospolitej. Założone w Paryżu w 1832 r. Towarzystwo Historyczno-Literackie Polskie powołało w tym celu specjalny wydział statystyczny, którego zadaniem miało być:

„Wyświecenie stanu kraju i potrzeb jego z zastosowaniem do nich tego, co u obcych z użytkiem i korzyścią istnieje (...) — opisanie geograficzno-historyczno-statystyczne dawnej Polski w granicach, jakie ją w r. 1772 przed pierwszym rozbiorem od państw sąsiedzkich oddzielały” [310, s. V].

Kraj miał być opisany województwami; w razie więc wykonania za-
miarów, dałoby to pełną geografie i statystykę regionalną Polski. Wy-
dział rozpoczął jednak swe prace dopiero w 1838 r. i wydał zaledwie
dwie pozycje: *Opisanie geograficzno-historyczno-statystyczne wojewódz-
twa poznańskiego* [310] Ludwika Platera (1775—1846) b. prezesa Rady
Politechnicznej Królestwa Polskiego i *Statystykę Ks. Żmudzkiego*
W. G. Gadowa [281]. W rękopisie pozostały: *Geografia fizyczna i polityczna*
województwa nowogrodzkiego [283], *Wiadomości do jeografii politycznej*
województwa podolskiego i braclawskiego [329], *Opisanie W. X. Litew-
skiego* Mikołaja Akielewicza [274] oraz *Jeograficzne opisanie Polski*
w granicach 1772 roku [284]. Na tym się też i całe zamierzenie skończyło.
Prace te były kompilacyjne, oparte nie na własnych obserwacjach i zna-
jomości opisywanego okręgu, lecz na poprzednich opracowaniach, prze-
ważnie niewysokiej wartości. Również i metodologia opisu, zasady, na
których oparli się autorzy prac, pozostawiały wiele do życzenia. Wska-
zówki, których wydział statystyczny udzielił autorom, były wyraźnym
odbiciem starych opisowych koncepcji geografii i statystyki [310, s. VI].
Cały dorobek metodologiczny i teoretyczny lat 1795-1830 Towarzystwo
Historyczno-Literackie i jego autorzy pominieli*.

Najobszerniejsza z prac, *Opisanie geograficzno-historyczno-statysty-
czne województwa poznańskiego*, doczekała się późniejszych wydań
w kraju i surowej, zasłużonej oceny Wincentego Pola [417]. Wytknął
on Platerowi jałowość opisów, pominięcie w nich nieraz najistotniejszych
cech krajobrazu i brak metody geograficznej.

Wsteczność metod naukowych Platera łączyła się z wstecznością jego
poglądów społecznych. Poruszając sprawę chłopską, idealizował on sto-
sunki społeczne w kraju:

„Nie było to poddaństwo jednak ani feudalną uległością, ani nawet
ściśle wziętą rzymską adskrypcją (...), a wrodzona szlachcie polskiej,
w ogólności mówiąc, dobroć i łagodność miarkowała niewolę i w patriar-
chalny niejako zamieniała ją stosunek” [310, s. 40].

Prace statystyczne w języku francuskim publikował w tym okresie
we Francji Jędrzej Słowaczyński [320]. Wydał on pięć tomów
Statistique générale de la Pologne, a następnie wspólnie z najwybitniejszym

* Uwagi powyższe dotyczą jedynie prac drukowanych. Do rękopisów znajdują-
cych się w Bibliotece Polskiej w Paryżu nie miałem wglądu.

statystykiem francuskim Moreau de Jonnes'em dwa tomy ogólnej statystyki poszczególnych części świata. Ponadto opublikował on w języku polskim *Atlas krain polskich* i *Polska w kształcie dykcjonarza historyczno-statystyczno-jeograficznego* [319]. Publikacje jego mają charakter obszernych roczników statystycznych z objaśnieniami oraz komentarzami i trudno byłoby w nich znaleźć przesłanki do geografii ekonomicznej.

Prace na emigracji, podjęte w większości przez ludzi niefachowych, posługujących się z konieczności starymi materiałami i metodami, nie przyczyniły się do rozwoju polskiej myśli geograficzno-ekonomicznej. Wydawniczy ruch naukowy na emigracji zamierał, w kraju mimo trudności i przeszkód natury politycznej wzrastał i rozwijał się. Zmiana warunków politycznych, ekonomicznych i organizacyjnych pociągnęła za sobą zmianę formy i rodzaju publikacji dotyczących wiedzy o kraju.

W miarę coraz silniejszego rozwoju kapitalizmu pojawiały się w kraju wydawnictwa poświęcone poszczególnym gałęziom gospodarki lub też całości zagadnień gospodarczych. Ukazały się więc kolejno: *Tygodnik Rolniczo-Technologiczny* (1835 r.), *Przewodnik Rolniczo-Przemysłowy* (1837 r.), *Roczniki Gospodarstwa Krajowego* (1841 r.) i *Korespondent Handlu, Przemysłu i Rolnictwa* (1847 r.). W tych właśnie wydawnictwach zamieszczano zarówno krótkie notatki, jak i większe artykuły o nowych zakładach przemysłowych, potrzebie kolei żelaznej, gorzelniach, nowej technice uprawy tego czy innego zboża, o doskonaleniu maszyn rolniczych. Wśród powodzi notatek, wzmianek i artykułów z pogranicza ekonomik szczegółowych, technologii i organizacji gospodarki, trafiały się i takie, które zawierały ciekawy materiał dla geografii ekonomicznej. Ponieważ jednak cele wymienionych wydawnictw ograniczały się do ściśle określonych zadań: propagowania przemysłu rolnego, walki o rozwój rodzimego przemysłu, unowocześniania wielkiej gospodarki rolnej itp., toteż artykuły o charakterze bardziej teoretycznym z zakresu geografii ekonomicznej były nieliczne. Pisali je praktycy, przeważnie rolnicy.

Do ciekawszych wypowiedzi zaliczyć można *Plan sporządzenia opisów statystycznych gospodarstwa krajowego* [306] Michała Oczapowskiego (1788—1854) dyrektora Instytutu Rolniczego, zamieszczony w *Rocznikach Gospodarstwa Krajowego*. Praca ta ujęta w formie ankiety miała na celu ułatwienie właścicielom rolnym sporządzanie analitycznych opisów gospodarstw. W żadnym bodaj z ówczesnych polskich opisów statystycznych lub geograficznych ekonomiczne spojrzenie na środowisko geograficzne, opisanie go z punktu widzenia jego użyteczności w gospodarce nie jest równie konsekwentne, jak w tej właśnie pracy. Zaznacza się to w sformułowaniu pytań dotyczących poszczególnych elementów środowiska geograficznego, jak np.: „wpływ ich na urodzajność ziemi

w okolicy?”, lub „użytki jakie przynoszą w komunikacji i dostawie produktów gospodarskich?”, lub też „pożytki jeżeli jakie przynosić mogą dla gospodarstwa?” i wreszcie „Jakie są własności klimatu pod względem gospodarskim?” [306, s. 331-332].

Praca M. Oczapowskiego nie pozostała bez echa. W późniejszych tomach *Roczników Gospodarstwa Krajowego* pojawiły się monografie rolnictwa Białorusi [313] i Ukrainy [314] napisane przez Tomasza Potockiego. Wielki ten właściciel ziemski, zwolennik postępu technicznego w rolnictwie, lecz przeciwnik zniesienia pańszczyzny, był bystrym obserwatorem, choć często nie zdawał sobie sprawy z istotnego znaczenia obserwowanych zjawisk. Tak np. w malowniczo skreślonej syntezie krajobrazu białoruskiego pisał:

„Jeden z miejscowych opisując pewien zakątek tego kraju mówił mi: *«nie jest to ani pole, ani łąka, ani las — ot tak sobie diabli wiedzą co»*. Wyrażenie to, jakkolwiek do pewnej tylko miejscowości skierowane, daje się pod pewnym względem i do ogółu zastosować: *charakteryzuje ono anarchię, jaka panuje w zarysach krajobrazu, a ta jest odbitkiem i wpływem wewnętrznego stanu gospodarstwa*” [318, s. 44—45].

Niewątpliwie Potocki pisząc o „*wewnętrznym stanie gospodarstwa*” miał na myśli jedynie zły stan majątków ziemskich na Białorusi, o czym wspomina zresztą w dalszym ciągu monografii. Nie łączył on jednak tego z ogólnym zacofaniem gospodarki, do jakiego w tym czasie doprowadziło utrzymywanie pańszczyzny, nie widział bowiem i nie rozumiał sprzeczności między dążeniem do uprzemysłowienia kraju i technicznego podniesienia gospodarki rolnej a utrzymaniem pańszczyźnianych stosunków feudalnych. Niemniej jednak uwaga jego o „*anarchii krajobrazu*” trafia w sedno zagadnienia, mimo że autor nie zdawał sobie z tego sprawy.

W powodzi notatek i artykułów, które ukazywały się w różnych czasopismach, prace Oczapowskiego i Potockiego zaliczyć można do wyjątków. Większość stanowiły wiadomości i opisy typu sprawozdawczo-statystycznego, zawierające materiał dla geografii historycznej, pozwalające na stosunkowo dokładne odtworzenie ówczesnego stanu gospodarczego ziem polskich, lecz nie posiadające znaczenia dla rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej.

Myśl teoretyczna, ekonomiczna i statystyczna, mimo że straciła swą oficjalną trybunę po zamknięciu Uniwersytetu Warszawskiego i Towarzystwa Przyjaciół Nauk, nie zamarła. W 1838 roku wyszła w Warszawie praca Feliksa Kozłowskiego (1805—1870) *Rys statystyki ogólnej porównawczej* [287]. Wyjątkowość tej pracy polega na tym, że na tle ogólnego upadku myśli naukowej geograficzno-ekonomicznej nawiązuje ona do postępowych tradycji publikacji poprzedniego okresu.

Można powiedzieć, że tak jak prace Surowieckiego i Skarbka były przełomowe na drodze od statystyki i ekonomii do geografii ekonomicznej, tak książka Feliksa Kozłowskiego jest przełomem w zakresie praktycznego zastosowania tych sformułowań. Publikacje bowiem, które ukazały się uprzednio: Staszica, Flatta, Czackiego, Lachnickiego, Marczyńskiego, Lubowieckiego i innych, zawierały jedynie pewne elementy geograficzno-ekonomiczne, natomiast praca Kozłowskiego była pierwszą, która mimo swej nazwy w całości omawiała zagadnienia geograficzno-gospodarcze. Jest to właściwie geografia ekonomiczna Europy, w której autor omówił poszczególne kraje trzykrotnie: raz pod względem ich środowiska geograficznego i ludności, po raz drugi — porównując ich gospodarkę i po raz trzeci — omawiając ich kulturę. [Porównaj 71, s. 80—86].

Kozłowski odrzucił w swej pracy wiele zagadnień, które ciągle jeszcze uwzględniały współczesne mu podręczniki statystyki lub geografii politycznej. Tak więc nie uwzględnił w niej zagadnień administracyjnych, prawnych, wojskowych, podatkowych, budżetowych, heraldycznych, dynastycznych i in. zajmujących znaczną część ówczesnych podręczników. Selekcja ta nie była przypadkowa, o czym świadczą wypowiedzi Kozłowskiego we wstępie. Zerwał on również z metodą opisową uwzględniającą przeważnie całą historię omawianego kraju. Przyjął natomiast w praktyce sformułowanie Skarbka, że historia o tyle jest potrzebna, o ile pozwala zrozumieć aktualny stan kraju. Istotną wreszcie cechą pracy pozwalającą na zaliczenie jej do geografii ekonomicznej były, obok szerokiego uwzględnienia środowiska geograficznego, wyraźne próby przestrzennego ujęcia zjawisk gospodarczych, próby wyjaśnienia przyczyn ich lokalizacji. Nie wszędzie były one konsekwentnie przeprowadzone. W większości wypadków autor stwierdzał różnice w rozmieszczeniu poszczególnych zjawisk gospodarczych nie wdając się w ich tłumaczenie. Ważny jest jednak fakt, że Kozłowski był pierwszym autorem uwzględniającym tak szeroko w opisie gospodarki krajów zagadnienie rozmieszczenia produkcji.

Feliks Kozłowski, podobnie jak Fryderyk Skarbek, wyraźnie odgraniczał geografie od statystyki. Zadaniem geografii było, według niego, opisanie środowiska geograficznego, zadaniem statystyki — wyjaśnienie jego znaczenia pod względem gospodarczym [297, s. 21—22]. Rozróżnienie przeprowadzone przez Kozłowskiego między geografiami i statystyką jest właściwie rozgraniczeniem geografii fizycznej i geografii ekonomicznej, konsekwentnie i wnikliwie przeprowadzone w całej pracy.

Wartość pracy Kozłowskiego polega jeszcze i na tym, że zawiera ona szczegółową lecz zwięzłą geografie ekonomiczną b. Królestwa Polskiego — jedyną z tego okresu. Wprawdzie Kozłowski, pisząc swą pracę

w Warszawie w 7 lat po upadku Powstania Listopadowego, nie mógł omówić Polski jako oddzielnego kraju, w przypisach jednak do poszczególnych rozdziałów sprawy polskie uwzględnił obszernie, kładąc nacisk na rozmieszczenie produkcji.

Wreszcie, dla całości obrazu, trzeba zwrócić uwagę na podręczniki i publikacje z geografii powszechnej. Podręczniki te nie przyczyniły się do rozwoju geografii ekonomicznej. Stosunkowo dużą popularność zyskała praca T. Dziekońskiego [279] nawiązująca do dawnych koncepcji geografii politycznej, pojmowanej jako suchy opis wielu nie związanych ze sobą zagadnień.

W podręczniku tym rutyna łączyła się z serwilizmem politycznym nadając mu charakter wsteczny tak pod względem politycznym jak i metodologicznym. Wzorowany on był, i to nawet dość ściśle, na pracach D. Seltena i innych autorów niemieckich. Podobnie przedstawiały się i inne podręczniki z tego okresu, jak np. Antoniego Poplińskiego, Feliksa Saniewskiego, Idziego Presiowskiego, Antoniego Jerzowskiego. Wspomnieć również należy o licznych przekładach z francuskiego, opracowywanych i dostosowanych do warunków krajowych. Największym powodzeniem cieszył się *Rys geografii powszechnej* Karola Ansarta, który w latach 1833 — 1866 doczekał się w Polsce aż 25 wydań.

Inny charakter miały artykuły i notatki w periodykach i prasie codziennej. Niepodpisane w większej części, omawiały sprawy gospodarcze i polityczne odległych krain i właściwie zaznajamiały polskiego czytelnika z procesem intensywnej kolonizacji terenów azjatyckich i afrykańskich. Tego rodzaju artykuły ukazywały się m. in. w *Gazecie Codziennej* [300 — 302] i *Kurierze Litewskim* [303]. Trudno jest oczywiście doszukiwać się jakiegokolwiek wartości metodologicznej lub naukowej w tych notatkach, opracowywanych przeważnie na podstawie zagranicznych pism. Wspominam o nich dlatego, że są one w omawianym okresie właściwie jedynym źródłem bieżących informacji gospodarczych i geograficzno-ekonomicznych o obcych krajach.

Niezależnie od prac geograficznych i geograficzno-ekonomicznych publikowane były w b. Królestwie Polskim coraz liczniejsze prace statystyczne, poprzedzające dzisiejsze roczniki i przeglądy statystyczne. Prace te [324, 331] są dziś cennym materiałem historycznym, nie należą jednak do geografii ekonomicznej.

Jeszcze na początku XIX wieku, gdy metody badawcze geograficzno-ekonomiczne nie były wypracowane, a w zakresie geografii i statystyki istniało znaczne pomieszanie pojęć, to prace tego rodzaju ułatwiały kryształizację myśli geograficzno-ekonomicznej; w latach pięćdziesiątych XIX w., gdy już Surowiecki i Skarbek wyraźnie sprecyzowali rolę i zakres

nauki o gospodarce państwowej, a Kozłowski praktycznie zastosował wskazania swych poprzedników, prace typu statystycznego przestały już wpływać na rozwój myśli geograficzno-ekonomicznej. Sprecyzowanie sformułowań teoretycznych i metodologicznych w geografii, statystyce i ekonomii jest tym przełomem, który pozwala postawić wyższe wymagania pracom z zakresu geografii ekonomicznej.

Warunki dla rozwoju geografii ekonomicznej (podobnie jak i innych nauk ekonomicznych) były w Galicji o wiele mniej sprzyjające niż w b. Królestwie Polskim. Wynikało to m. in. i z zacofania gospodarczego Galicji w stosunku do pozostałych dzielnic kraju, jak i w stosunku do innych prowincji monarchii habsburskiej. Wyrażało się ono m. in. w całkowitej słabości nikłego, znajdującego się w stadium zaczątkowym przemysłu, w technicznym i społecznym zacofaniu rolnictwa, w braku zmian w rozmieszczeniu sił wytwórczych. Do opóźnienia rozwoju nauki przyczynił się również i system administracyjno-oświatowy ówczesnej Austrii. Szkolnictwo w Galicji było niemieckie. Język polski wprowadzono do szkół średnich dopiero w latach czterdziestych XIX stulecia. Jediną wyższą uczelnią był Uniwersytet Lwowski, przekształcony w 1817 r. z Collegium Josephinum; wykłady odbywały się tam również w języku niemieckim. Treść tych wykładów, podobnie jak treść nauczania w dwu otwartych w tymże roku szkołach realnych (we Lwowie i w Brodach), uwarunkowana była całokształtem stosunków politycznych i społecznych, panujących w całej monarchii austriackiej. Zdecydowanie wsteczny i feudalny charakter rządów absolutystycznej monarchii habsburskiej musiał odbijać się i odbijał na szkolnictwie austriackim, zarówno wyższym jak i średnim. Myśl statystyczna w Galicji, podobnie jak w Niemczech, szła drogą wytyczoną przez kameralistów, co nie sprzyjało formowaniu się geografii ekonomicznej. Katedra statystyki na Uniwersytecie Lwowskim, od początku jego istnienia aż do 1848 r. była obsadzona przez profesorów niemieckich lub czeskich, a ich zainteresowania osobiste nadawały wykładom kierunek finansowy i administracyjny [68, s. 250 i nast.]. W tych warunkach ośrodek uniwersytecki nie mógł mieć wpływu na jakość i kierunek publikowanych w tym okresie opisów statystycznych. Opisy te nie wychodziły też poza klasyczny schemat encyklopedycznego *silva rerum*, a zacofana metodologia łączyła się w nich zazwyczaj z wstecznictwem wypowiedzianych poglądów społecznych.

Jedynym ośrodkiem, wokół którego mogła grupować się polska myśl naukowa, był ufundowany w 1817 r. we Lwowie przez Józefa Maksymiliana Ossolińskiego (1748—1826) Zakład Narodowy im. Ossolińskich i wydawana przezeń *Biblioteka Ossolińskich*. Na jej to łamach ukazały się jedyne wartościowe prace geograficzne tego okresu, a m. in. artykuły Konstantego Słotwińskiego [317, 318] i Wincentego Pola [417,

423]. Warto przypomnieć, że Konstanty Słotwiński (1793—1846) był do 1846 r. redaktorem *Biblioteki Ossolińskich*, a po jego śmierci kierował nią przez półtora roku Wincenty Pol. Zarówno jednak w pismach geograficznych i statystycznych Słotwińskiego, jak i w pismach geograficznych Pola, publikowanych na łamach *Biblioteki* trudno jest doszukać się jakichkolwiek przesłanek myśli geograficzno-ekonomicznej. Warto również zaznaczyć, że tak w pismach Słotwińskiego, jak i w większości ówczesnie publikowanych w Galicji opisów statystycznych odzwierciedlały się poglądy średniego i zamożniejszego ziemiaństwa, które w utrzymaniu feudalno-absolutystycznego charakteru Austrii widziało gwarancję swych własnych partykularnych interesów, a później obronę przed niepokojącymi je tendencjami radykalnymi chłopstwa i niektórych kół postępowej inteligencji.

Prac o charakterze ekonomicznym, krytykujących ówczesne stosunki polityczne i społeczne, jak np. anonimowa rozprawa „Obecny stan Galicji” [304], było niewiele. Poświęcone przeważnie zagadnieniom polityczno-ekonomicznym nie zawierały one również przesłanek dla geografii ekonomicznej.

Uniwersytet Jagielloński, w czasach Wolnego Miasta Krakowa, wpływem swym obejmował również i zabór austriacki. Był to jednak okres upadku uniwersytetu. O wartości nadawanych przez niego dyplomów, jak i o procedurze świadczą wymownie wspomnienia Fryderyka Skarbka i jego stwierdzenie, że: „*był to zaszczyt, którym się nigdy nie chlubiłem (mowa o doktoracie), bo mógł on uchodzić raczej za rodzaj ubliżenia udzielonej mi godności z powodu łatwości, z jaką osiągnąć ją można było*” [250, s. 81—82].

Austro-Węgry słabo w tym okresie uprzemysłowione, dysponujące dużymi nadwyżkami płodów rolnych, położone na skrzyżowaniu ważnych szlaków handlowych, zainteresowane były w rozwoju handlu światowego. Odbiło się to w polityce handlowej, jak również i w programach szkolnych. Około 1840 r. wprowadzono w szkołach realnych galicyjskich (a więc zapewne i w innych prowincjach Austrii) obok nauczania geografii politycznej i geografii handlową, jako oddzielny przedmiot [330]. Dotychczas brak jest danych, które by pozwoliły na dokładne ustalenie daty wprowadzenia geografii handlowej do szkół, brak również jakichkolwiek wskazówek o tym, co było treścią nauczania tego przedmiotu. Można jedynie stwierdzić, że geografii handlową nauczano tam w szkołach na 10 lat przedtem, nim Wincenty Pol zaczął wykładać ją z katedry uniwersyteckiej i że ten 10-letni okres niewątpliwie przygotował tak w opinii urzędowej, jak i w opinii publicznej grunt pod późniejsze wykłady.

Dla całokształtu obrazu wspomnieć trzeba o sytuacji w b. zaborze pruskim. Pełna inkorporacja polityczna i ekonomiczna Poznańskiego (nie licząc krótkiego okresu Księstwa Warszawskiego) i Pomorza do Prus, podporządkowanie kraju niemieckiej administracji oraz brak wyższego szkolnictwa były zasadniczą przeszkodą na drodze rozwoju polskiej myśli geograficznej i ekonomicznej w tej dzielnicy. Szybki rozwój kapitalizmu w Niemczech, silniejszy i szybszy niż w sąsiedniej Rosji i Austrii, stworzył i w Poznańskim przesłanki dla dokładnych badań terenowych. W tych warunkach podjęli je oczywiście naukowcy niemieccy i administracja niemiecka dla dokładnego poznania podbitego kraju, by lepiej włączyć go w całość własnej gospodarki, lepiej wykorzystać. W latach czterdziestych XIX w. wyszły wprawdzie pierwsze monografie regionalne, obejmujące niektóre okręgi Poznańskiego, były to jednak tłumaczone na język polski oficjalne sprawozdania landratów pruskich. Takim sprawozdaniem był opis powiatu odolanowskiego w pracy *O częstkowych statystyczno-rolnych opisach w W. Ks. Poznańskim* [307]; taki też charakter miała praca Koppiego: *Zdanie sprawy o stanie gospodarstw w W. Ks. Poznańskim* [286].

Prace te trudno zaliczyć do dorobku polskiej myśli naukowej, gdyż były to tłumaczenia typowych, statystyczno-użytkowych opisów, nie zawierających żadnych prób rozumowego ujmowania zjawisk. Wydaje się jednak, że trzeba na nie zwrócić uwagę, mimo że nie są to prace polskie, one bowiem właśnie kształtowały w Poznańskim i na Pomorzu powszechne wyobrażenia o celach i zadaniach statystyki oraz geografii. Panujące wszechwładnie w Niemczech poglądy kameralistyczne wyciskały swe piętno również na popularnych opracowaniach z zakresu geografii historycznej [293, 294] i geografii świata [312]. Nie miały one wpływu na rozwój myśli geograficzno-ekonomicznej, podobnie jak analogiczne prace publikowane w Królestwie Polskim i w Galicji.

Osobno wreszcie zwrócić należy uwagę na pracę Oskara Żebrowskiego: *Polska — ogólny zarys przyczyn wzrostu i upadku dawnego państwa polskiego* [333], wydaną w Paryżu w 1847 r. Nie można zaliczyć jej wprawdzie do geografii ekonomicznej, lecz porusza ona zagadnienia z zakresu geografii politycznej i jest prototypem późniejszych publikacji geopolitycznych.

Autor wysunął w niej teorię „obszaru” niemal identyczną z późniejszą niemiecką koncepcją „lebensraumu”:

„Narody, które byt samodzielny chcą ustalić, — pisał — a razem urosć w potęgę i pomyślność, powinny: 1 mieć dążność do objęcia panowania nad naturalnym obszarem ziemi i do utworzenia jedności narodowej na tym obszarze, aby siły żywotne narodu utworzyć” [333, s. 10].

Żebrowski utożsamiał omawiany przez siebie „obszar” z regionem naturalnym fizyczno-geograficznym:

„Otóż w mojem pojęciu — stwierdzał — przez wyraz obszar należy rozumieć tę część lądu, która właściwą posiada odrębność od innych i stanowi krainę naturalną. Wtedy obszar ten będzie jednym z warunków potęgi dla narodu, ten ostatni samodzielnie państwo tworzyć może” [333, s. 12].

Teoria ta usprawiedliwiała roszczenia arystokratycznego skrzydła emigracji, którego rzecznikiem był Żebrowski, do obszarów Ukrainy, Białorusi i Litwy, jako rzekomo wchodzących w skład polskiego obszaru naturalnego, a ponadto odwracała uwagę od istotnych przyczyn upadku dawnej Rzeczypospolitej i kierowała ją na czynniki geograficzne. Poglądy O. Żebrowskiego w sprawach ekonomicznych były równie wsteczne jak i jego koncepcje geopolityczne. Tak np. zakładał on, że Polska jest i pozostanie krajem rolniczym, zalecając jej handel z krajami uprzemysłowionymi (lub jak je nazywa: krajami rękodzielnymi).

Koncepcja Żebrowskiego, posługującego się językiem naukowym geograficznym, miała pozory teorii naukowej. U źródeł jej, obok przesłanek politycznych i społecznych leżały zapewne i koncepcje ritteriańskie: związku człowieka z przyrodą. W tej bowiem spaczoney i zdeformowanej postaci przeniknęły one po raz pierwszy, lecz niestety nie ostatni, do nauki polskiej. W kilkanaście lat po opublikowaniu prac O. Żebrowskiego podobne koncepcje, lecz z o wiele bogatszym arsenałem argumentów geograficznych wysunął Wincenty Pol:

„Odrębność historycznego obszaru Polski trzeba podnieść do indywidualności, bo bez odrębności idei natury nie ma indywidualności historycznej” [421, s. 4].

Przy czym i w tym wypadku do obszaru polskiego miały wejść Ukraina, Białoruś i Litwa.

Lata 1831—1848 nie wniosły nowych elementów do rozwoju polskiej myśli geograficzno-ekonomicznej i w porównaniu z latami poprzednimi mogą być uważane za okres jej upadku. Równocześnie jednak okres ten zaważył na kierunku dalszego rozwoju geografii ekonomicznej.

1. Likwidacja placówek naukowych w b. Królestwie Polskim, a później i Uniwersytetu Wileńskiego przerwała tok prac naukowych w tej dzielnicy kraju, przecinając równocześnie dotychczasowy rozwój geografii ekonomicznej.

2. W omawianym okresie ukształtowały się ostatecznie podstawy teoretyczne i metodologiczne ekonomii politycznej, geografii i statystyki oraz nastąpiło ostateczne rozgraniczenie statystyki i geografii ekonomicznej.

Rozdział V

OKRES PRZEJŚCIOWY

Okres przejściowy (1854—1918) w rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej. Wykłady Wincentego Pola na Uniwersytecie Jagiellońskim. Geografia handlowa w Galicji. Monografie regionalne Franciszka Bujaka. Początki antropogeografii w Polsce: prace Wacława Nałkowskiego. Idee marksistowskie w geografii: prace Juliana Marchlewskiego. *Geografia gospodarcza Polski* Stanisława Koszutskiego. Koncepcje pomostowości i przejściowości ziem polskich.

Wszechstronny i bujny rozwój geografii przypada na drugą połowę XIX w. Nauka ta weszła jako samodzielna dyscyplina na uniwersytety i wyższe uczelnie. Do 1860 r. katedry geografii były zjawiskiem sporadycznym i wyjątkowym. Wykłady z tego zakresu prowadzili przeważnie: historycy, filozofowie, astronomowie i statystycy. Pod koniec XIX wieku (1898 r.) było już 121 wykładowców geografii w 92 wyższych uczelniach, w tym 32 wykładowców w 22 uczelniach w Niemczech i 2 wykładowców (Franciszek Czerny-Szwarcenberg i Antoni Rehman) w 2 uczelniach (Uniwersytet Jagielloński i Uniwersytet Lwowski) w Polsce. W większości byli to już geografowie, bądź geologowie, w mniejszym stopniu przyrodnicy, a tylko w znikomym — historycy. Szybki rozrost organizacyjny szedł w parze z intensywnym rozwojem naukowym. Wprawdzie równoczesna niemal śmierć Aleksandra Humboldta i Karola Rittera spowodowała przejściowy kryzys w geografii zachodnioeuropejskiej, wkrótce jednak rozbiły nazwiska tej miary jak: Oskar Peschel (1826—1876), Alfred Kirchoff (1838—1907), William W. Davis (1850—1934), Ferdynand Richthofen (1833—1905), Elisée Reclus (1830—1905), Fryderyk Ratzel (1844—1904) i Paweł Vidal de la Blache (1845—1918). Równocześnie w Rosji działali: Piotr Siemienow-Tianszanski (1827—1914), Aleksander Wojejkow (1842—1916), Wasyli W. Dokuczajew (1846—1903) i Dymitr N. Anuczyn (1843—1923). Uczeni ci, podobnie jak i ogromna większość pozostałych geografów, zajmowali się geografiami fizyczną jako całością, bądź rozwijali poszczególne jej gałęzie: geomorfologię, hydrografię, klimatologię, gleboznawstwo, biogeografię. Dla zrozumienia jednak dalszego rozwoju myśli

geograficzno-ekonomicznej w Polsce najważniejsze są prace tych uczonych, którzy zajmowali się geografiami człowieka, a więc przede wszystkim prace Fryderyka Ratzla.

Równolegle z rozwojem nauk geograficznych dokonały się zasadnicze zmiany w ich filozoficznych podstawach. Idealizm kantowski, przejawiający się później w ritteriańskiej teleologii, został w drugiej połowie XIX w. zdecydowanie odrzucony przez większość geografów. Narastające prądy racjonalistyczne zaczęły przenikać i do geografii.

Postępowa myśl geograficzna kształtowała się w Europie zachodniej pod wpływem różnych czynników. Z pism Karola Darwina (1809—1892) przeniknęła do niej teoria ewolucji, z prac Augusta Comte'a (1798—1853) i Fryderyka Le Play'a (1806—1882) — idee filozoficznego pozytywizmu. Równocześnie pisma Karola Marksa (1818—1883) i Fryderyka Engelsa (1820—1895) stworzyły możliwości oparcia teorii i badań geograficznych na naukowych podstawach materializmu dialektycznego. Idee rewolucyjne największy wpływ wywarły na Elisée Reclus, autora fundamentalnego wielotomowego dzieła *Nouvelle Géographie Universelle*, uczestnika Komuny Paryskiej, bliskiego przyjaciela rewolucjonistów rosyjskich: Pawła Kropotkina i Iwana Bakunina.

Do nauki polskiej, a w tym i do geografii, idee pozytywistów francuskich i teoria Darwina przeniknęły poprzez działalność Szkoły Głównej Warszawskiej (1862—1869). Wpływ pism Karola Marksa i Fryderyka Engelsa na rozwój polskiej myśli geograficznej w owym czasie był, mimo że pośredni, stosunkowo znaczny, zaznaczył się przede wszystkim w antropologicznych i socjologicznych pismach Ludwika Krzywickiego (1859—1941), jednego z pionierów marksizmu w Polsce. Prace te z kolei kształtowały światopogląd Wacława Nałkowskiego (1853—1911) najwybitniejszego polskiego geografa w omawianym okresie. Na kierunek jego geograficznych rozumowań wpłynęły przede wszystkim prace uczonych niemieckich jak również dzieła Elisée Reclus.

Zarówno marksistowska myśl filozoficzna, jak i racjonalizm pozytywistów francuskich oraz teoria Darwina wpłynęły jedynie pośrednio na rozwój geografii ekonomicznej. Otwierały one wiele perspektyw przy rozwiązywaniu zagadnień interesujących geografię ekonomiczną, nie wyznaczały jednak zakresu jej badań i stosunku do pozostałych gałęzi geografii. W tej dziedzinie w omawianym okresie nastąpiły jednak również ważne zmiany. W nauce zachodnioeuropejskiej wykrystalizowała się geografia handlowa, a później geografia ekonomiczna. W 1867 r. ukazał się pierwszy tom obszernej pracy Karola Andréego *Geographie des Weltshandel* [3], pierwszy europejski podręcznik geografii handlowej. Miarą jego wpływu na geograficzno-ekonomiczną literaturę światową było zarówno to, że powoływali się na niego przez następne kilkadzie-

siąt lat autorzy podręczników akademickich w wielu krajach, jak i to, że wydano go w Wiedniu w latach 1926—1930, w niewiele tylko zmienionej postaci, jedynie z unowocześnionymi danymi liczbowymi. W 1890 r. ukazał się w Paryżu podręcznik Marcelego Dubois *Précis de la Géographie économique* [7], a w 7 lat później podręcznik pod tym samym tytułem [8] pisany już wspólnie z Jerome G. Kergomarde. Książka ta będąca prototypem geografii ekonomicznej regionalnej wznawiana była we Francji w licznych wydaniach aż po dziś dzień. Wreszcie, na początku XX stulecia opublikowano analogiczny podręcznik angielski: *Handbook of commercial Geography* G. G. Chisholma [4].

Prace M. Dubois i J. Kergomarda oraz G. G. Chisholma wyrosły z potrzeby zaznajamiania ludności uprzemysłowionych metropolii z gospodarczymi możliwościami kolonii i krajów słabo rozwiniętych pod względem gospodarczym odznaczały się praktycystycznym ujęciem zagadnień i nie miały ambicji teoretyczno-naukowych. Geografia ekonomiczna w ich ujęciu była wiedzą obejmującą pewien zakres wiadomości odpowiednio ułożonych i naświetlonych. Ten ciasny praktycyzm odbił się ujemnie na rozwoju geografii ekonomicznej jako nauki. W publikacjach i pracach z tej dziedziny zarysował się wyraźny rozdział opisu monograficznego od sformułowań teoretycznych. Te ostatnie, jeśli zachodziła potrzeba, brane były z prac o charakterze antropogeograficznym. W tym czasie bowiem antropogeografia uważana była za naukę, a geografia ekonomiczna za wiedzę praktyczną, potrzebną przede wszystkim administratorom kolonialnym, handlowcom, przemysłowcom, urzędnikom bankowym.

Odmienne przedstawiała się sytuacja w Rosji. Rewolucyjna myśl naukowa znalazła tam o wiele silniejszy oddźwięk niż w krajach zachodnioeuropejskich. Krzewili ją wybitni rosyjscy geografowie oraz rewolucjoniści: Paweł Kropotkin (1842—1921) i Lew Iljicz Miecznikow (1838—1888), którzy zresztą współpracowali z wielkim geografem francuskim Elisée Reclus.

W Petersburgu w 1899 r. ukazała się wreszcie praca W. I. Lenina (1870—1924) *Rozwój kapitalizmu w Rosji* [20]. Krytyka burżuazyjna najpierw usiłowała ją przemilczeć, a później ustosunkowała się do niej wrogo. Znaczenie tej pracy dla rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej w pełni ocenili dopiero geografowie radzieccy nawiązując do ciągle aktualnych metod badawczych W. I. Lenina w dziedzinie rejonizacji ekonomicznej.

Tradycje regionalnych prac terenowych, badania struktury ekonomicznej kraju podtrzymali i kontynuowali tak wybitni uczeni jak Piotr Siemienow-Tianszanski (1827—1914) i Dymitr Iljicz Mendelejew (1834—1907). Wycisnęli oni piętno na pracach Towa-

rzystwa Geograficznego i Instytutu Statystycznego. Kierunek, który nadał badaniom geograficzno-ekonomicznym P. Siemienow-Tianszanski, jak również wykłady i prace D. N. Anuczina (1843—1923) na Uniwersytecie Moskiewskim spowodowały, że nawet rosyjskie podręczniki z geografii handlowej odbiegały od wzorów zachodnioeuropejskich. Nie widać w nich wpływów koncepcji antropogeograficznych, a sformułowania teoretyczne wynikały z opisywanego materiału i znajomości zagadnień gospodarczych.

Zasadnicze zmiany, które zaszły w rozmieszczeniu produkcji i w międzynarodowym podziale pracy w drugiej połowie XIX wieku i pierwszym dziesięcioleciu obecnego stulecia, odbiły się w pismach i rozprawach ekonomistów. Podjęli oni zagadnienia lokalizacyjne i regionalizacyjne pominięte przez geografę ekonomiczną i handlową. Tak np. zasady rejonizacji upraw rolnych sformułowane po raz pierwszy przez J. H. Thunena [42] podjęli i rozwinęli w drugiej połowie XIX wieku H. Wiskeman, następnie Aereboe, Brinkmann i Laur [por. 156]. Prace ich przyczyniły się do sformowania geografii rolnictwa w oddzielną gałąź geografii. Warto dodać, że zarówno F. Heidrich, który w 1894 r. prowadził w szkole rolniczej w Modling koło Wiednia pierwsze w świecie wykłady z geografii rolniczej, jak i J. Duplessis de Grenedan profesor wyższej szkoły rolniczej w Angers i autor obszernej geografii rolnictwa [10], byli z wykształcenia ekonomistami. Warto również zaznaczyć, że na późniejsze zachodnioeuropejskie teorie lokalizacyjne z zakresu przemysłu przemożny wpływ wywarła praca ekonomisty niemieckiego Alfreda Webera *Über den Standort der Industrien* [49]. Przytaczam te prace, w nich bowiem właśnie doszukują się dziś geografowie gospodarczy początków geografii rolnictwa [156] i geografii przemysłu [127].

Lata 1849—1918 w Polsce, w rozwoju geografii ekonomicznej były okresem niejednorodnym i zróżnicowanym. Z wielu względów można go nazwać przejściowym, gdyż charakteryzuje go długotrwałe i powolne poszukiwanie dróg. Stał się on niejako łącznikiem między poprzedzającymi go latami upadku geografii ekonomicznej a ostatecznym jej uformowaniem się w odrębną gałąź wiedzy. Okres ten rozpoczyna ożywiona, choć krótkotrwała, działalność profesorska Wincentego Pola (1807—1872).

Przełom, jaki w rozwoju geografii w Polsce stanowiło utworzenie katedry „geografii powszechnej, porównawczej i fizycznej” na Uniwersytecie Jagiellońskim w 1849 r., i powołanie na tę katedrę Wincentego Pola omówili: Stanisława Niemcówna [105, 106], Henryk Barycz [56], podkreślał go wielokrotnie w wykładach Eugeniusz Romer [56, s. 7]. Wszyscy oni niezwykle wysoko ocenili działalność naukową Wincentego Pola, a Eugeniusz Romer stwierdził, że był to „światowej miary

myśliciel geograficzny" [56, s. 7; 64, s. 13—14]. Ani Niemcówna, ani Barycz, ani Eugeniusz Romer jednak nie zajmowali się Wincentym Polem jako geografem ekonomicznym, pomijając całkowicie tę stronę jego działalności. Zajął się nią dopiero Wiktor Ormicki [113], oświetlając wykłady Pola z zakresu geografii handlowej powierzchownie i błędnie.

Jedynym materiałem, na podstawie którego można sobie wyrobić pogląd na stanowisko W. Pola w zagadnieniach geografii handlowej, są jego *Dwie prelekcje o potrzebie wykładu geografii handlowej* [418], wygłoszone w 1866 r. Trzeba jednak pamiętać, że jest to stanowisko Pola z okresu o 15 lat późniejszego niż jego wykłady uniwersyteckie. Mogły więc zajść zmiany w jego poglądach naukowych, mogły ulec przesunięciu proporcje lub też narosnąć nowe problemy. Niestety, nie dochowały się ani notatki ani zapiski, które by pozwoliły odtworzyć tok wykładów. Trzeba więc przyjąć, że treść prelekcji z 1866 r. pokrywa się z wykładami uniwersyteckimi Pola, tym więcej że jego społeczne i polityczne przekonania nie uległy w tym okresie istotnym zmianom.

Wincenty Pol był z wykształcenia filozofem i filologiem, z zamiłowania i studiów własnych —geografem, nie posiadał jednak ani wykształcenia ekonomicznego, ani bliższej znajomości spraw ekonomicznych. Wydaje się konieczne podkreślenie tego faktu, dla oceny bowiem jego poglądów na geografję handlową ma on kapitalne znaczenie. Brak wiedzy teoretycznej nie oznaczał jednak braku chęci do zajmowania się sprawami gospodarczymi. Wręcz przeciwnie, Pol wypowiadał się chętnie na tematy gospodarcze, o czym świadczą oba jego odczyty w 1866 r. Był on gorącym orędownikiem tego, co nazywał „ekonomiczną drogą rozwoju” społeczeństwa, przy czym, jak wynika z jego wypowiedzi, rozumiał pod tym określeniem polityczno-gospodarczy program pracy organicznej, opartej przede wszystkim o racjonalnie i oszczędnie prowadzoną gospodarkę rolną. W tym programie widział ratunek przed trwożącym go radykalizmem społecznym:

„Wstąpiliśmy na drogę ekonomiczną, a tem wstąpieniem wypowiedzieliśmy rozbrat wszystkim skrajnym politycznym stronnictwom, zapowiedzieliśmy rozbrat wszystkim teoriom radykalnym tej i owej strony, zapowiedzieliśmy w końcu rozbrat wszelkim niesłusznym uroszczeniom, a zawarliśmy sojusz z nieprzedawnionymi prawami każdego społeczeństwa, z misją cywilizacyjną, którą ma do rozwiązania każde społeczeństwo, z historycznymi w końcu prawami narodu” [321, s. 141].

W swych rozważaniach przeciwny był Pol teoriom ekonomicznym:

„Droga ekonomiczna jest to droga dobra społecznego i krajowego gospodarstwa; drogowskazami nie są tu teorie; jest to ściśle obliczenie się z majątkiem i wierzycielami, z dochodami i wydatkami, z siłą produkcji i siłą inteligencji, z siłą kapitału i zamierzonego skutku, który się

osiągnąć pragnie za pomocą kapitału, z cnotą w końcu oszczędności i z wytrwałą pracą ostatecznie, która we wszystkich kierunkach życia rozwinięta daje niezaprzeczone korzyści społeczne” [418, s. 141].

A więc według Pola, w sprawach gospodarczych kraju powinien decydować nie ekonomista, lecz zapobiegliwy, pracowity, praktyczny i oszczędny gospodarz, opierający się jedynie na własnych kalkulacjach. To, że Pol w innym miejscu [418, s. 152] nazywa takiego gospodarza „ekonomistą społecznym”, nie powinno mylić co do istotnego sensu tego określenia. Na tle tej wypowiedzi jakże postępowo brzmi stwierdzenie Fryderyka Skarbka o konieczności stosowania teorii ekonomicznej w badaniach i pracach statystycznych!

Wincentego Pola, zwolennika i szermierza nierealnego ustroju społeczno-politycznego, zafascynowały zagadnienia handlu zagranicznego. Wybitny geograf, który nie rozumiał, jak wynika z jego pism, roli rozwijającego się przemysłu i kapitału finansowego, widział szczyty osiągnięć gospodarczych w rozwoju handlu międzynarodowego. Nie opuszczały go też ani na chwilę koncepcje o misji dziejowej narodu. Omawiając praktyczne wnioski, wypływające z teoretycznych podstaw wykładu geografii handlowej. Pol uważał, że monarchia austriacka winna przejąć misje dziejowe Polski i Węgier, tak jak przejęła terytoria polskie i węgierskie, „bo misja jest tu przywiązana do ziemi i geograficznego położenia” [418, s. 161]. Nawiasowo można dodać, że misja Polski i Węgier polegała zdaniem Pola na „szerzeniu chrześcijańskiej cywilizacji, szerzeniu wielkiej idei jedności kościoła i szerzeniu rycerskiego zakonu nad Wisłą i Dunajem, którego powołaniem była obrona Europy od najazdu azjatyckiego pogaństwa” [418, s. 161].

Z założeń tych wysuwał Pol praktyczne wnioski dla monarchii austriackiej:

„Tu trzeba nowych prądów handlowych wielkiego miasta europejskiego, wolnego portu w okolicach Żuław Dunaju, nowego ogniska cywilizacji środkowej Europy na granicach dzierżaw europejskich, dokądby Ruś, Polska, Węgry i południowa Słowiańszczyzna, Multany i Wołoszczyzna znalazły pod opieką Austrii wielkie prądy handlowe za biegiem Dniestru, Prutu i Dunaju na kresach cywilizacji europejskiej” [418, s. 161].

Z tych właśnie poglądów i przekonań Wincentego Pola, zbieżnych w pewnym stopniu z polityką handlową ówczesnej Austrii, z jej dążeniami do rozszerzenia wpływów gospodarczych na Bałkany, wyrosła wykładana przez niego geografia handlowa. Rozumiał ją Pol jako naukę złożoną, opartą w znacznej mierze na geografii powszechnej, historii handlu i statystyce handlowej:

„Geografia handlowa jest połączeniem kilku umiejętności, bo najpierw geografii powszechnej i opisowej (...). Fizyczna i polityczna geografia opisowa będzie tedy podwaliną tej umiejętności, a właściwa geografia handlowa rozpoczyna się historią handlu i odkryciem nowych dróg handlowych na globie (...). Właściwą geografiją handlową podaje dopiero statystyka handlowa (...). Otóż statystyka handlowa jest drugą częścią geografii handlowej. Po dziejach handlu i statystyce przechodzi umiejętność do związków, czyli koniunktur handlowych” [418, s. 145, 150].

Geografia handlowa Wincentego Pola była szczegółowym wykładem o najważniejszych obszarach handlu międzynarodowego w Europie, omawiała przyczyny ich ukształtowania i tendencje rozwoju; można więc w niej szukać przesłanek dla dzisiejszej nauki o międzynarodowych stosunkach gospodarczych, lub też ekonomiki handlu zagranicznego, trudno natomiast dopatrywać się w niej, jak to zrobił Wiktor Ormicki, „dzisiejszej geografii gospodarczej” [113, s. 112]. W każdym razie stwierdzić trzeba, że w wywodach Pola więcej było jego osobistych poglądów na sprawy polityczne i gospodarcze niż geograficznego punktu widzenia. Największą jednak słabością tak pojętej geografii handlowej było to, że w przeciwieństwie od wykładów W. Surowieckiego i F. Skarbka nie opierała się ona na teoretycznych podstawach ekonomicznych, nie wynikała ze znajomości zjawisk gospodarczych i rządzących nimi praw.

Geograficzno-handlowe koncepcje Wincentego Pola, mimo dużej popularności profesora wśród uczniów [105, s. 13, 56, s. 39] nie wywarły wpływu na dalszy rozwój myśli geograficzno-ekonomicznej tak w Galicji, jak i w pozostałych dzielnicach kraju. Przyczyniły się do tego bez wątpienia m. in. usunięcie poety z katedry uniwersyteckiej w 1853 r. oraz brak jakichkolwiek jego publikacji z tego zakresu. Wykłady W. Pola z geografii fizycznej, oparte na studiach i obserwacjach terenowych, ułożone i usystematyzowane, ogłoszone drukiem, są po dziś dzień ważnym etapem w rozwoju myśli geograficznej w Polsce, natomiast wykłady z zakresu geografii handlowej, prowadzone zresztą tylko przez dwa semestry, przeminęły bez echa. Kiedy, w przeszło 20 lat później, Franciszek Czerny-Szwarcenberg rozpoczął na restytuowanej katedrze geografii wykłady, m. in. i z geografii handlowej, oraz wydał w 1889 r. swą *Ogólną geografiją handlową* [361], to nawet nie wspomniał o swym poprzedniku.

Naszą myśl geograficzno-ekonomiczną cechuje, w drugiej połowie XIX w. zdecydowane opóźnienie w stosunku do nauki zachodnioeuropejskiej i rosyjskiej. Wyraziło się ono nie tylko w tym, że geografia ekonomiczna ukształtowała się ostatecznie dopiero w latach 1906—1918, lecz również i w braku własnego, oryginalnego dorobku teoretycznego i metodologicznego. Polska geografia ekonomiczna, izolowana od wybi-

nych osiągnięć uczonych rosyjskich, poszła drogą wytyczoną przez uczonych niemieckich i austriackich. Złożyło się na to wiele przyczyn. Jedną z nich był brak, przez stosunkowo długi okres czasu, własnych placówek naukowo-badawczych. Katedrę geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim, jedyną w Polsce, zlikwidowaną w 1853 r. restytuowano dopiero po 24 latach w 1877 r. W kilka lat później (1882 r.) utworzono drugą katedrę geografii na Uniwersytecie we Lwowie. Obie katedry obsadzone przez naukowców, którzy dopiero w chwili ich objęcia związali się z geografją, pozbawione współpracowników i środków materialnych nie dawały możliwości rozwoju naukowego ewentualnym uczniom. Jeżeli dodamy, że katedra krakowska była obsadzona w latach 1877—1917 przez zdecydowanego konserwatystę — Franciszka Czerny-Szwarcenberga (1848—1917), a katedra lwowska przez fitogeografa — Antoniego Rehmana (1840—1917), zrozumiałe się stanie, dlaczego ówcześni młodzi geografowie, jak np. Eugeniusz Romer (1871—1954), Waclaw Nałkowski (1851—1911), Stanisław Pawłowski (1882—1939), studiowali geografję na uniwersytetach zagranicznych i dlatego od Franciszka Czerny-Szwarcenberga odeszli po kolei wszyscy wybitniejsi uczniowie, jak Eugeniusz Romer, Franciszek Bujak (1875—1953), Stanisław Srokowski (1872—1950) i inni. W szkołach realnych w Galicji istniał wprawdzie ciągle wykład z geografii handlowej, przedmiot ten wykładano również na Akademii Handlowej we Lwowie, nie dawało to jednak podstaw do rozwoju badań naukowych. Akademia Handlowa, jak stwierdza Julian Czyżewski: „poza nazwą nie miała z poziomem akademickim nic wspólnego” [64, s. 46]. Podręczniki geograficzne dla szkół średnich były na wyjątkowo niskim poziomie, przeważnie zresztą były to przeróbki z analogicznych podręczników niemieckich [porównaj 97]. Wypada więc zgodzić się z opinią Juliana Czyżewskiego o stanie geografii w ówczesnej Galicji:

„Nieszczególny poziom geografii na naszych uniwersytetach, jeszcze gorszy stan jej w szkole średniej, gdzie wśród przedmiotów nauczania była ona kopciuszkiem, deprymująco niski poziom kultury geograficznej nawet warstw oświeconych, oto sytuacja, którą zastał Eugeniusz Romer w ostatnim dziesiątku lat XIX wieku” [64, s. 14].

Do opóźnienia rozwoju geografii ekonomicznej w Galicji przyczynił się również wyjątkowo niski stan gospodarczy tej dzielnicy. Prawie całkowity brak przemysłu, niski technicznie poziom rolnictwa, zacofane stosunki społeczne nie stwarzały przesłanek do rozwoju tej gałęzi nauki. Pod tym względem stan gospodarczy Galicji nie wiele się poprawił od lat 1840—1846, gdy Wincenty Pol przemierzał ją wzdłuż i wszerz.

Z zacofaniem gospodarczym łączyło się i zacofanie polityczne. Władza należała do kół zachowawczych, konserwatywnych. Z ich grona wy-

wodzili się kolejni namiestnicy Galicji, one decydowały o obsadzie katedr profesorskich, a pośrednio i o kierunkach nauczania. Do kół tych odnosi się pełne goryczy, lecz i słuszności stwierdzenie Wacława Nałkowskiego:

„Ten to system (...) na prezesów akademii wynosi płytkich i banalnych przedstawicieli arystokracji; on profesorami uniwersytetu mianuje ludzi, którzy nie są w stanie nawet podręcznika szkolnego napisać bez błędów najelementarniejszych, a w obronie swej argumentom naukowym przeciwstawiają swe tytuły i stanowisko służbowe” [413, s. 152].

Z tych kół wywodził się długoletni profesor geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim Franciszek Czerny-Szwarcenberg (1847—1911). Naukowiec „na wskróś konserwatywny, wrogi wszelkiemu postępowi” [88, s. 55], zwolennik teleologicznych koncepcji Rittera [88, s. 28; 108, s. 11] wykladał przez wiele lat wśród innych przedmiotów również i geografii handlową. W rezultacie tych wykładów prowadzonych przez ponad 10 lat ukazała się w 1899 r. największa jego praca i pierwsza tego rodzaju w piśmiennictwie polskim: *Ogólna geografia handlowa* [361].

Książka F. Czernego, jak zresztą stwierdza autor we wstępie i jak wynika z układu materiału, wzorowana była w znacznym stopniu na pracy K. Andréego [3]. Ma też wszystkie zalety i wady pierwowzoru. W ślad za Andréem rozróżniał Czerny geografii handlową ogólną i geografii handlową szczegółową, w zależności od tego czy odnosiła się do całej Ziemi, czy też zajmowała się poszczególnymi krajami [361, s. 15]. Geografię handlową ogólną rozumiał jako naukę o środkach, dźwigniach, zaporach i przedmiotach handlu. Do środków handlu zaliczał: środki porozumiewania się, w tym i języki handlowe, pieniądze poprzez ich prymitywne prototypy, aż do nowoczesnych systemów środków płatniczych, obrotu bezgotówkowego itp.; środki transportu, komunikacji, korespondencyjne (poczta, telegraf, telefon), wreszcie jarmarki i targi. Do przedmiotów handlu zaliczał: płody mineralne, roślinne i płody zwierzęce. Do dźwigni i zapór handlu — kolonizację (polityczną i handlową), postęp w technice produkcji itp. W tym więc ujęciu geografia handlowa ogólna była czymś pośrednim między nauką o handlu (w szerokim tego słowa znaczeniu) a geografii transportu, geografii surowców świata i towaroznawstwem.

Praca F. Czernego była właściwie obszernym, bardzo szczegółowym kompendium o charakterze naukowo-encyklopedycznym. Zagadnienia teoretyczne sprowadzają się w niej do definicji geografii handlowej, przy czym potraktowane są bardzo zwięźle i ograniczone do rozdziału wstępnego. Z rozważań zawartych we wstępie książki [361, s. 12—15] wynika, że F. Czerny przyjmował, jak i większość współczesnych mu geografów niemieckich, podział geografii na dwie gałęzie: fizyczną i polityczną. Te

ostatnią nazywał zresztą historyczną lub antropogeografią, dzieląc ją z kolei na etnografię i geografii ekonomiczną, w skład której zaliczał geografii handlową. Przytaczając wiele ówczesnych niemieckich i francuskich definicji geografii handlowej, Czerny wypowiada również i swój pogląd:

„Otóż naszym zdaniem geografia handlowa, jeśli ma swej nazwie i celowi w zupełności odpowiedzieć, winna ściśle ograniczyć się do tego, co by można nazwać mechanizmem i materiałem handlu, tj. do środków, dźwigni, zapór i przedmiotów i traktować je według właściwej sobie metody, a więc raz porównawczo, badając ich podobieństwa lub różnice i ich rozmieszczenia na całej kuli ziemskiej — drugi raz przedstawiając je i uzasadniając szczegółowo w granicach poszczególnych państw i krajów, a co jest zadaniem geografii handlowej szczegółowej. Taki bowiem tylko podział geografii handlowej daje się pogodzić z przyjętym raz na zawsze rozkładem całej geografii — co do sposobu traktowania jej przedmiotu — na ogólną i szczegółową” [361, s. 14].

Nieco dalej zaś pisze:

„Jako takiej snadnie też można ogólnej geografii handlowej zaznaczyć rolę pośredniczki i łącznego ogniwa między geografii fizyczną z jednej, a historią handlu i ekonomią polityczną z drugiej strony, podobnie jak w ogóle przypadło geografii powszechnej zadanie pośredniczenia między całym przyrodoznawstwem po jednej, a wszystkimi naukami historycznymi po drugiej stronie [361, s. 14—15].

Wydaje się, że w owym „pośredniczeniu” między przyrodoznawstwem a historią, które Czerny wyznaczył geografii powszechnej, kryje się właściwie brak własnego stanowiska co do przedmiotu i zakresu tej nauki, brak sprecyzowanego pojęcia o metodzie geograficznej badania i ujmowania zjawisk. Sądząc po *Ogólnej geografii handlowej* wysunięta przez Czernego metoda: badanie podobieństw i różnic przedmiotów oraz ich rozmieszczenia na kuli ziemskiej sprowadza się do opisowego wyliczenia ewentualnych różnic i równie opisowego podania rozmieszczenia badanych przedmiotów na kuli ziemskiej bez jakiegokolwiek wiązania go z różnicami występującymi w środowisku geograficznym. Tak pojęta metoda porównawcza pozostawała daleko poza ówczesnymi osiągnięciami geografii zachodnioeuropejskiej i rosyjskiej. Nic też dziwnego, że książkę F. Czernego ówczesna opinia naukowa przyjęła bardzo powściągliwie [88, s. 52] i że nie wywarła ona wpływu na dalszy rozwój geografii ekonomicznej.

Warto dodać, że Czerny w swej pracy pominął zagadnienia produkcyjne, przemysłowe, traktując sferę obrotu jak główny regulator życia gospodarczego. Stanowisko to odzwierciedlało niewątpliwie ówczesne tendencje austro-węgierskiej polityki gospodarczej i handlowej. Jak dale-

ce jednak odbiegało ono od prawidłowego rozumienia rzeczy, łatwo zdać sobie sprawę porównując uwagi Czernego z wypowiedziami Fryderyka Skarbka, lub Feliksa Kozłowskiego sprzed 50 lat!

W latach 1899—1909 na Akademii Handlowej we Lwowie wykładał geografii handlową Eugeniusz Romer (1871—1954). Był to zupełny margines pracy wybitnego uczonego, margines spowodowany w znacznej mierze koniecznościami finansowymi. E. Romer ograniczył swą działalność w Akademii Handlowej do dydaktyki. Taki też charakter mają dwie (i jedyne) jego prace geograficzno-handlowe, pochodzące z tego okresu: *Mała geografia handlowa* [429] i *Najważniejsze artykuły handlu światowego XIX wieku* [430]. Pierwsza z nich jest typowym średnioszkolnym podręcznikiem geografii handlowej i świadczy raczej o niskim poziomie Akademii Handlowej niż o naukowych zainteresowaniach wielkiego uczonego. Druga — powstała w rezultacie publicznych odczytów uniwersyteckich — traktuje zagadnienia handlowe na poziomie uniwersyteckim i jest wykładnikiem, tak charakterystycznego dla ówczesnej ekonomicznej myśli galicyjskiej, przyjmowania prymatu sfery obrotu w życiu gospodarczym.

Geografia handlowa pod względem ekonomicznym odbijała austriacką politykę handlową, a pod względem geograficznym nie wniosła żadnych elementów metodologicznych i nie przyczyniła się do rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej w Polsce. Była ona bezpośrednim i pośrednim wykładnikiem tych wstecznych tendencji, które w życiu umysłowym Galicji odgrywały ciągle jeszcze niepoślednią rolę. Wreszcie, przymiotnik „geograficzny” był w tym okresie w Galicji przykrywką dla określonych celów polityczno-gospodarczych. Świadczy o tym *Gazeta Handlowo-Geograficzna*, wydawana przez Polskie Towarzystwo Handlowo-Geograficzne we Lwowie w latach 1895—1904. Zarówno towarzystwo, jak i jego czasopismo miało określony cel: propagandę polskiego wychodźstwa do południowych stanów Brazylii. Toteż łamy *Gazety* wypełniały, obok ogłoszeń towarzystw emigracyjnych i wielkich linii transoceanicznych, artykuły o korzyściach wyjazdu lub upiększane sprawozdania z pobytu w puszczech Parany. W dziesięciu rocznikach czasopisma nie ma ani jednego artykułu ani opracowania o charakterze naukowym.

Nowe drogi w rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej zaczęli przebijać postępowi uczeni prowadzący badania społeczno-ekonomiczne, a przede wszystkim Franciszek Bujak (1875—1953). Wychowanek Uniwersytetu Jagiellońskiego, z wykształcenia geograf i historyk, zapoczątkował w Polsce prace terenowo-badawcze, z których powstały monografie gospodarczo-społeczne małych jednostek administracyjnych: miasteczek i wsi. W rezultacie badań prowadzonych w trudnych warunkach technicznych i materialnych, bez pomocy finansowej i bez zespołu współpracowników.

owników, opublikował Franciszek Bujak monografie: Maszkowic — wsi w powiecie brzeskim [339], Żmiącej — wsi w powiecie limanowskim [338], Limanowej — miasteczka powiatowego [337] i inne.

Monografie te, wynikłe ze społecznych i historycznych zainteresowań wybitnego uczonego, który niebawem całkowicie poświęcił się historii gospodarczej, mają do chwili obecnej kapitalne znaczenie dla rozwoju i właściwego ustawienia geografii ekonomicznej. Polega ono nie na ich pionierskim charakterze, znaleźć można bowiem opisy wsi i miasteczek wcześniejsze (335, 375), od monografii Franciszka Bujaka. Waga tych prac wypływa z metody badawczej, polegającej na konsekwentnym podporządkowaniu zasadniczemu celowi pracy licznego i bogatego materiału statystycznego. Dzięki temu czytelnik nie gubi się w ogromie przytoczonych danych, lecz uzyskuje pełny materiał dowodowy oświetlający omawiane zagadnienie. Odnosi się to szczególnie do umiejętnego powiązania zagadnień środowiska geograficznego z życiem gospodarczym badanej wsi lub miasteczka. Tak np. charakteryzując środowisko geograficzne Limanowej Franciszek Bujak pisał:

„Opady wodne są znaczne, dochodzą do 900 mm rocznie, ale ta ich obfitość ma dla Limanowej, położonej w Kotlinie, ujemne następstwa. Nieprzepuszczalność tuż pod powierzchnią leżących warstw łupków sprawia, że woda zaskórna wydobywa się na stokach górskich na powierzchnię, tworzy tzw. „wyniki” i moczary na niektórych gruntach uprawnych, a w miasteczku samem panuje wskutek tego w większej części domów wilgoć i grzyb. Gwałtowne wezbrania potoków górskich i wylewy, niszczące prawie corocznie drogi, dają się także we znaki Limanowej” [337, s. 6].

Inną, ważną z punktu widzenia geografii ekonomicznej, cechą metody badawczej F. Bujaka jest uzupełnianie materiałów statystycznych bezpośrednimi badaniami w terenie, przy czym były one przeprowadzane niezwykle starannie i skrupulatnie.

Prace F. Bujaka były monografiami historyczno-gospodarczymi, takie bowiem było zamierzenie autora. Ze względu jednak na metodę i zakres badań mają one istotne znaczenie dla rozwoju geografii ekonomicznej. Nie ma w nich co prawda rozważań teoretycznych, ustalania definicji, zakresu nauk itd.; geografia ekonomiczna w początkach XX stulecia wychodziła już jednak poza krąg rozważań ogólnoteoretycznych. Nowoczesne metody badawcze, tak w dziedzinie nauk przyrodniczych, jak i społecznych były już za granicą znacznie zaawansowane. Franciszek Bujak pierwszy w kraju zastosował je w tym zakresie, który dla geografa ekonomicznego jest sprawdzianem jego założeń teoretycznych i metodologicznych, w kompleksowych badaniach terenowych. Badany przez niego obszar bywał mały: wieś lub miasteczko; wynikało to jednak ze świa-

domie przyjętych założeń, m. in. z szerokiego udziału ludności w pojedynowanych badaniach:

„Podobne opracowywanie nie tylko pojedynczych stosunków społeczno-gospodarczych, ale ich całokształtu jest jedynie możliwe dla niewielkiego obszaru. Gmina jest takim skupieniem społecznym, którego coraz głębsze i coraz sumienniejsze badanie może jeszcze rzucić całe snopy światła na społeczeństwo i jego funkcje (...). W niej można daleko łatwiej badać związek i zależność wzajemną różnych zjawisk gospodarczych i społecznych” [337, s. 2].

Wartość monografii regionalnych F. Bujaka uwydatnia się jeszcze bardziej, gdy porównamy je z podobnymi pracami publikowanymi w innych dzielnicach kraju. W latach sześćdziesiątych XIX w. Towarzystwo Poznańskie Przyjaciół Nauk rozpisało ankietę do wszystkich powiatów Wielkiego Księstwa Poznańskiego, celem opracowania monografii geograficzno-statystycznych. Pierwszym rezultatem ankiety był *Opis statystyczny i historyczny obwodu boreckiego w W. X. Poznańskim w pow. Krotoszyńskim* [381] Emila Kierskiego. Z kolei w latach 1887—1893 Edmund Callier opublikował monografie pięciu powiatów (341, 345). Były to prace typowo encyklopedyczne, zawierające opis środowiska geograficznego, obszerny rys historyczny powiatu, szczegółową statystykę życia gospodarczego itp. Pisane bez metody, według starych wzorów geograficzno-statystyczno-historycznych, były one jedynie obszernymi zbiorami wiadomości.

Według tego samego starego schematu pisana była praca S. Łagowskiego *Radzymin* [391] wydana w Warszawie w 1905 r., a więc już po ukazaniu się pierwszych monografii Fr. Bujaka.

Podczas gdy w Galicji uniwersytecka geografia handlowa utrzymywała się na konserwatywnych pozycjach, a na ziemiach pozostałych pod zaborem pruskim myśl geograficzno-ekonomiczna nie miała w ogóle możliwości rozwoju, to stosunkowo najlepsze dla niej warunki zarysowały się w b. Królestwie Polskim. Złożyło się na to wiele przyczyn, a przede wszystkim silny rozwój gospodarczy tej dzielnicy kraju, zwłaszcza przemysłu, w Warszawie, Łodzi i Zagłębiu Dąbrowskim.

Rozwój hutnictwa, przemysłu maszynowego, włókienniczego i rolno-spożywczego, koncentracja przemysłu postępująca od lat osiemdziesiątych XIX w. otwierały szerokie perspektywy badań z zakresu industrializacji kraju, rozwoju klasy robotniczej. Wraz ze wzmożonym tempem życia gospodarczego w b. Królestwie Polskim wznagało się nasilenie czasopism i publikacji o charakterze ekonomicznym. Obok wymienionych już uprzednio *Roczników Gospodarstwa Krajowego*, *Kroniki Przemysłu i Handlu* oraz *Korespondenta Handlowego, Przemysłowego i Rolniczego*, zaczęły ukazywać się w Warszawie: *Przemysł i Handel Królestwa Pol-*

skiego (1905), *Przegląd Polski Rozwoju Przemysłu Fabrycznego, Handlu i Rolnictwa* (1902), *Gazeta Przemysłowo-Handlowa* (1908), *Przemysł Krajowy* (1911), a wreszcie pierwsze czasopismo o charakterze naukowym: *Ekonomista* (1901).

W czasopismach tych obok dominujących początkowo zagadnień rolniczych coraz późniejsze miejsce zajmowały publikacje z zakresu rozwoju przemysłu i klasy robotniczej, aż wreszcie w latach 1890—1914 one to zdecydowały o charakterze prasy gospodarczej.

Wśród bardzo licznych artykułów i notatek obrazujących drogi rozwoju przemysłu w b. Królestwie Polskim i innych dzielnicach kraju są i takie, które omawiają zagadnienia przestrzenne tego rozwoju. Warto na nie zwrócić uwagę, gdyż zawierają one stosunkowo najlepszy materiał dla geografii ekonomicznej b. Królestwa Polskiego owych czasów. Do najciekawszych należą prace: Emila Caspariego (346—355), Zofii Daszyńskiej-Golińskiej (363—366), Stanisława Koszutskiego (384—385), Henryka Wiercieńskiego (454—457) i Władysława Żukowskiego (463, 464). Pisali je wprawdzie ekonomiści i statystycy i nie ma w nich bezpośrednich przesłanek dla dalszego kształtowania się myśli geograficzno-ekonomicznej, dzięki jednak wysokiemu poziomowi metodologicznemu, analizie opisywanych procesów gospodarczych, obfitości materiału faktycznego ułatwiły one i przyspieszyły ukazanie się prac o charakterze geograficzno-ekonomicznym.

Związek między rozwojem przemysłu w Królestwie Polskim, nasileniem tematyki przemysłowej i społecznej w piśmiennictwie ekonomicznym a właściwym ujmowaniem zagadnień ekonomicznych w pracach geograficzno-ekonomicznych nie miał charakteru prostej zależności przyczynowej. Przemiany zachodzące w życiu gospodarczym stwarzały jedynie większe niż w innych dzielnicach kraju możliwości i prawdopodobieństwo rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej. Autorzy podejmujący tematykę przemysłową w piśmiennictwie ekonomicznym podchodzili do niej zarówno ze stanowiska kapitalistycznego, reprezentując polityczne tendencje wielkiej i średniej burżuazji, jak i ze stanowiska socjalistycznego, poddając proces kapitalistycznej industrializacji mniej lub więcej wnikliwej analizie społecznej.

Szybki wzrost liczebny klasy robotniczej w b. Królestwie Polskim, działalność organizacyjna i teoretyczna pierwszego i drugiego „Proletariatu” oraz SDKPiL wywarła znaczny wpływ na wzrost zainteresowań zagadnieniami społecznymi wielu naukowców i publicystów. Na prace Róży Luksemburg (1871—1919) i Juliana Marchlewskiego (1866—1925) powoływali się geografowie: Antoni Sujkowski [441] i Stanisław Koszutski [386], a nawet ekonomiści stojący zdecydowanie na pozycjach wielkiego kapitału, jak Edward Rose. Wprawdzie warunki poli-

tyczne zmuszały wybitniejszych działaczy polskiego ruchu rewolucyjnego do okresowego przebywania w Niemczech, a ze względu na cenzurę niektóre ich prace publikowane były we Lwowie [398] lub Berlinie, to jednak największy wpływ wywarli oni na środowisko warszawskie. Działalność ich przyspieszyła i ułatwiła przenikanie idei rewolucyjnych do warszawskiego ośrodka naukowego, obejmującego ludzi o szerokim wachlarzu poglądów politycznych, społecznych i o różnych zainteresowaniach naukowych.

Wróćmy jednak do czasów formowania się warszawskiego ośrodka naukowego. Niepoślednią rolę odegrała w tym Szkoła Główna Warszawska (1862—1869), utworzona dzięki staraniom Aleksandra Wielopolskiego, który też wywierał przemożny wpływ na obsadę profesorską [58, s. 10]. Zamierzeniem szkoły było wychować młodzież w lojalności wobec władzy, chronić przed filozoficznymi „nowinkami”, odwrócić od ruchów niepodległościowych, tak niebezpiecznych dla caratu i współpracującego z nim obozu feudalno-obszarniczego.

Wyniki siedmioletniej działalności Szkoły Głównej Warszawskiej nie spełniły jednak zamierzeń jej twórców. W dużej mierze było to zasługą niektórych profesorów wydziału matematyczno-fizycznego, a także wydziału medycznego. Wreszcie warto dodać, że nawet wykłady niektórych zdecydowanie konserwatywnych profesorów, jak np. Józefa Kazimierza Plebańskiego (1831—1897) z katedry historii powszechnej, wywarły pozytywny wpływ na młodzież, a to z uwagi na poruszaną w nich nową historyczną problematykę, która rozpaliała umysły młodzieży wbrew intencjom wykładowców.

Geografia nie wchodziła w skład przedmiotów wykładanych w Szkole Głównej Warszawskiej. Jedynie na kursach przygotowawczych czynnych od października 1861 r. do sierpnia 1862 r. wykładano geografię łącznie z historią powszechną jako przedmiot obowiązkowy. Wykłady te prowadził Józef Kazimierz Plebański, późniejszy redaktor naczelny *Biblioteki Warszawskiej* i autor dziełka: *Geografija jej znaczenie w szkole i literaturze* [121]. W latach 1852—1854 Plebański studiował filologię i historię we Wrocławiu, a później na uniwersytecie w Berlinie słuchał m. in. wykładów Karola Rittera. Była to bodaj jedyna jego kwalifikacja do zajmowania się geografią. W 1861 r. Aleksander Wielopolski powołał J. K. Plebańskiego na wykładowcę kursów przygotowawczych, a w 1862 r. na profesora zwyczajnego na katedrę historii powszechnej.

Badacze tego okresu zgodnie przyznają Plebańskiemu znaczny wpływ na młodzież [58, 62]. Zawdzięczał go m. in. jasnemu wykładowi, dużym zdolnościom dydaktycznym i erudycji. Brak niestety zapisków z jego wykładów z geografii na kursach przygotowawczych, jak również z lekcji pokazowej na temat „Geografia Azji”, którą pod kierunkiem Plebańskie-

go przeprowadził na seminarium pedagogicznym Antoni Michalewski. Sądząc jednak z wydanej w 1890 r. książki [121], Plebański był zwolennikiem teleologicznych koncepcji Rittera, a w wykładach wzorował się na podręcznikach niemieckich [121, s. 13]. Zagadnieniami geograficzno-ekonomicznymi nie zajmował się zupełnie, a jego uwagi o podziale geografii na fizyczną i polityczną świadczą, że opierał się na źródłach jeszcze sprzed epoki ritteriańskiej. Tak np. pisał o geografii politycznej, że: „*bada ziemię, jako mieszkanie człowieka i jako scenę czynów jego dziejowych. W dziale tym zajmuje się geografia oddzielnymi krajami i państwami, mając wzgląd na ich bogactwo przyrodzone, na warunki komunikacyjne, na podział administracyjny (z miastami główniejszymi i warunkami historycznymi). Wreszcie uwzględnia geografia polityczna te urządzenia społeczne i polityczne w stosunku do danych fizycznych i matematycznych krajów i państw pojedynczych, gdzie materiał statystyczny niepoślednie, ale już nie główne jak dawniej zajmuje miejsce*” [121, s. 6—7].

Słowa te pisał J. K. Plebański w kilkanaście lat po tym, gdy w Niemczech powstała już cała literatura na temat antropogeografii i geografii handlowej. Surowy sąd Wacława Nałkowskiego o geograficznej wiedzy i umiejętnościach J. K. Plebańskiego wytykający mu walkę z rozumowością w geografii i „skandaliczną nieznamość tej nauki, tak pod względem rzeczowym, jak i metodycznym” [103, s. 157] wydaje się być całkowicie usprawiedliwiony.

Zamknięcie w 1869 r. Szkoły Głównej Warszawskiej i przekształcenie jej w uniwersytet rosyjski z rosyjskim językiem wykładowym oderwało wielu jej wychowanków od warsztatów naukowych. Parając się pracą zarobkową w redakcjach, szkołach średnich i innych instytucjach wielu z nich prowadziło jednak dalej badania naukowe, publikowało rozprawy i artykuły, tworząc tak charakterystyczny dla b. Królestwa Polskiego w latach 1870—1914 typ prywatnego uczonego. Do tej kategorii naukowców należeli m. in. etnograf Zygmunt Gloger, fizyk Stanisław Kramsztyk, historyk szkolnictwa w Polsce Józef Szeliga Bieliński i in. Trybuną ich wypowiedzi była, obok poważniejszej pracy periodycznej, *Biblioteka Warszawska*, oraz obszerne wydawnictwa encyklopedyczne, a przede wszystkim *Wielka encyklopedia powszechna* (1859—1868), *Wielka encyklopedia ilustrowana* (1890—1908) oraz *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego* (1880—1895). W nich też szukać można przesłanek do rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej.

W haśle „Geografia” zamieszczonym w *Wielkiej encyklopedii powszechnej* [376] znaleźć można obszerną i zawikłaną definicję tej nauki. Autor dzieli ją na geografję powszechną (fizyczną) i geografję polityczną, przy czym ostatnim działem geografii powszechnej jest: „*antropogeografia albo etnologia, która poświęca swe badania człowiekowi, jako*

istocie należącej do tworów organicznych, rozmnażaniu się rodzaju ludzkiego, rozmaitym jego rasom, rozwojowi fizycznemu i miejscom zamieszkania". Geografia polityczna natomiast „zupełne stanowi przeciwieństwo etnologii czyli antropogeografii, gdyż nie uważa jedynie ziemi za siedzibę człowieka jako istoty fizycznej, lecz jako miejsce zamieszkania, odpowiednie jego rozwojowi umysłowemu i moralnemu, jako miejsce zamieszkania ludów połączonych węzłami moralnymi języka, praw i zwyczajów, jako widownię ulepszeń społecznych i państwowych, jako widownię działalności człowieka w jego pracy i rozwoju cywilizacji, jednym słowem, geografia polityczna zajmuje się pod każdym względem urzędowymi na powierzchni ziemi państwami. W miarę zaś tego czy to traktuje o zamieszkujących pewne granice ludach i zachodzących pomiędzy nimi różnicach, czy też rozbiera bogactwa i warunki istnienia pojedynczych, rozpada się na etnografię i statystykę. W każdym jednak razie geografia polityczna mały ma związek z historią, gdyż wspomniawszy zaledwie pobieżnie o wypadkach zaszłych na tym lub owym punkcie, za główne ma zadanie opis powierzchni ziemi, jako podstawy na której istnieją różne ludy i państwa”.

Przytaczam tę obszerną definicję w całości, gdyż ilustruje ona pomieszanie i niesprecyzowanie pojęć w polskiej geografii owych czasów. Widać w niej wpływy świeckiej myśli postępowej w próbie potraktowania człowieka jako jednego z istnień organicznych i poświęceniu mu, a raczej organicznym przejawom jego życia, działu geografii, który autor nazywa antropogeografią lub etnografią. Zaznaczają się i wpływy Rittera w ujęciu geografii politycznej jako nauki traktującej o ziemi „widowni działalności człowieka w jego pracy i rozwoju cywilizacji”. Uderza w definicji niedoceny historii i zdecydowane położenie nacisku na opis, a nie na wyjaśnianie zjawisk. Zaskakuje wreszcie niekonsekwentne rozdzielanie zagadnień związanych z geografiami człowieka.

Trudno w tak sprecyzowanej definicji geografii dopatrzeć się przesłanek rozwoju geografii ekonomicznej. Powstała ona chyba z niedokładnie przetrawionych obcych myśli i niezajomości własnych postępów w tej mierze. Nieliczne, ukazujące się w owym czasie, monografie, jak np. Oskara Flatta *Opis Piotrkowa Trybunalskiego...* [373], *Opis miasta Łodzi...* [374], Edwarda Rulikowskiego *Opis powiatu wasylkowskiego...* [431], Benedykta Aleksandrowicza *Dolina Nidy* [339], są typowymi pracami opisowymi i jeżeli nawet zawierają elementy gospodarcze, to w postaci opisowo-statystycznej, bez powiązań ze środowiskiem geograficznym. O tym, że tradycyjne rozumienie zagadnień statystyki i geografii jeszcze przeważało, świadczy również *Statystyka Królestwa Polskiego* [459] Ludwika Wolskiego zamieszczona w 24 tomie *Wielkiej encyklopedii powszechnej*. Jest to zwięzły i szczegółowy (73 stron druku)

opis statystyczno-gospodarczy Królestwa Polskiego, zawierający wiele ciekawych danych, pozbawiony jednak jakichkolwiek ambicji naukowych. Zarówno pracę L. Wolskiego, jak i opublikowaną w 9 lat później *Statystykę porównawczą Królestwa Polskiego* [460] wybitnego statystyka Witolda Załęskiego można zaliczyć do opracowań tworzących ogniwo przejściowe od osiemnasto-wiecznych encyklopedycznych opisów geograficzno-statystycznych do nowoczesnych roczników statystycznych. Słusznie też zaliczane są zazwyczaj do statystyki i trudno w nich widzieć przejawy myśli geograficzno-ekonomicznej.

Podręczniki geografii, które się wówczas ukazywały, były przeważnie tłumaczeniami średniej wartości prac francuskich lub rosyjskich. Wyjątkiem była *Geografia* [438] Stanisława Stroynowskiego, pierwszy w Polsce podręcznik podejmujący antropogeograficzne idee Rittera, choć w bardzo jeszcze nieśmiałej formie.

Wyraźny postęp w ujmowaniu zagadnień geograficznych zaznacza się po 1880 r. Świadczą o nim m. in. definicje zamieszczone tak w *Encyklopedii handlowej* (1891 r.), jak i w *Wielkiej encyklopedii ilustrowanej* (1899 r.). Widać z nich już ład, jasność myśli i nadażanie za europejskim poziomem myśli geograficznej. *Geografia* w sposób jasny i zdecydowany jest już dzielona na „matematyczną, fizyczną i antropogeografię” [452], przy czym stwierdza się, że „*Geografia szczegółowa nie poprzestaje wszelako na samym opisie, lecz docieka zawsze wzajemnego oddziaływania na się wszystkich tych jakości*” [452]. Po raz pierwszy również pojawia się określenie geografii handlowej: „*stanowi tę mianowicie część geografii powszechnej, która się odnosi do produkcji i wymiany towarów (...). Mamy tutaj zamiar przedstawić jedynie obraz ziemi jako widowni działalności handlowej, unikając wszelkich opisów, które temu celowi nie odpowiadają*” [369, s. 604]. Autorem powyższej definicji, jak również i zwięzłej geografii handlowej świata [369], zamieszczonej w *Encyklopedii handlowej*, był znany literat, nauczyciel i geograf Adolf Dygasiński.

W haśle „Geografia” w *Wielkiej encyklopedii ilustrowanej* widać wyraźny wpływ poglądów Waława Nałkowskiego, a w literaturze do przedmiotu wymieniane są jego prace. Ponieważ zarówno Adolf Dygasiński, jak i Andrzej Świętochowski, redaktor działu geograficznego *Wielkiej encyklopedii ilustrowanej*, byli bliskimi współpracownikami Waława Nałkowskiego i zwolennikami jego reformatorskich dążeń w zakresie geografii, można przyjąć, że zwrot, który zaznaczył się w latach 1880 do 1890 w ujmowaniu zagadnień geograficznych, zawdzięczamy Waławowi Nałkowskiemu.

Działalność Waława Nałkowskiego (1851—1911) związana była z geografiami ogólną, fizyczną, antropogeografią, metodyką nauczania geografii, nie obejmowała geografii ekonomicznej. Nie można jednak pomi-

nać jego pism i działalności przy omawianiu rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej w Polsce. Jak słusznie pisał Stanisław Lencewicz: „*Nałkowski był z takich, co raz na sto lat się rodzą. Stanowi on całą epokę w naszej geografii; bo jeżeli od Pola będziemy wywodzić nowoczesną geografję Polski, to trzeba sobie uświadomić, że Nałkowski wprowadził do nas nowoczesną geografję, w jej całości, a dotąd nie było nikogo, kto by objął dziedzictwo jego szerokich horyzontów*” [90]. On pierwszy otworzył w geografii polskiej okno na świat, popularyzując i wprowadzając poglądy najwybitniejszych ówczesnych geografów niemieckich: O. Peschla, A. Kirchoffa, F. Richthofena, F. Ratzla i wielu innych. Antropogeograficzne poglądy Nałkowskiego wywarły bardzo silny wpływ na młodszych od niego geografów (A. Sujkowski, L. Sawicki) i przyczyniły się do antropogeograficznego nastawienia wielu prac geograficzno-ekonomicznych okresu międzywojennego. Wreszcie, wysunięta przez Wacława Nałkowskiego teza o przejściowym charakterze obszaru Polski trafiała w samo sedno zagadnień geografii politycznej w Polsce w latach 1890—1918.

„*Wacław Nałkowski — jak sam pisze w swej autobiografii — urodził się 19 listopada 1851 r. w Nowodworze na Podlasiu (...). W r. 1864 wstąpił do gimnazjum lubelskiego, które ukończył w r. 1871 ze złotym medalem. Następnie studiował matematykę, fizykę, astronomię, geografję matematyczną i kartografię na uniwersytecie Jagiellońskim (...). Po przybyciu do Warszawy w r. 1880 poświęcił się nauczania „rozumowemu” geografii w szkołach prywatnych (...). Po paru latach pracy w Warszawie wyjechał na rok do Lipska dla studiów bibliotecznych, mianowicie dla zebrania materiałów do geografii fizycznej (ze wstępem historycznym) (...). Czas wolny od pracy w bibliotece poświęcał studiom geologii (u Crednera), geografii (u Richthofena) i etnologii (u E. Schmidta) na tamtejszym uniwersytecie. Brał też udział w colloquiach Richthofena oraz w kółku młodych geografów, jakie się tam zawiązało z celem dyskusji nad poszczególnymi kwestiami geograficznymi, krytyki ważniejszych dzieł geograficznych itd.*” [90].

Wyjeżdżając do Lipska Wacław Nałkowski miał już w dorobku prace o charakterze regionalnym [404, 405] i metodologicznym [403, 406], a w głowie koncepcje stworzenia nowej nauki: antropogeografii.

„*Jeszcze będąc na uniwersytecie, — pisał w 1901 r. — powziąłem dwa plany prac geograficznych (...). Drugim mym planem było zreformowanie geografii umiejętnej, ritteriańskiej, która od śmierci jej twórcy popadła w zastój, była posądzona o niezdolność do dalszego rozwoju i prawie wyparta przez prąd fizyczny w geografii. Przyszedłem mianowicie do przekonania, że przyczyną zastoju geografii ritteriańskiej było traktowanie związków między człowiekiem i przyrodą według poszcze-*

gólnych krajów; przyczem naturalnie można było otrzymywać tylko związki cząstkowe, nie można było osiągnąć wyższych uogólnień, ogólnych praw związku, niezależnych od poszczególnych krain. Środkiem więc zapewniającym tej geografii dalszy, wyższy rozwój, byłoby traktowanie tych związków według innych kategorii; mianowicie: naprzód według kategorii fizyczno-geograficznych w ich wpływie na zjawiska życia ludzkiego, a następnie według kategorii zjawisk życia ludzkiego w ich zależności od zjawisk fizyczno-geograficznych. Na takiej podstawie miałem zamiar stworzyć nową gałąź geografii — geantropologię” [409, s. 5].

O tym, jak wyobrażał sobie Nałkowski tę nową naukę, świadczą liczne wypowiedzi w jego pismach:

„*Geografia antropologiczna (antropogeografia, albo lepiej geantropologia), to jest geografia człowieka, zwana dawniej zbyt jednostronnie polityczną (państwową), rozpatruje zjawiska życia ludzkiego w ich związku z ziemią, to jest z jednej strony w ich zależności od ziemi, z drugiej w ich wpływie na ziemię. Ziemia i człowiek jako wzajemne funkcje — oto przedmiot antropogeografii. Geografia polityczna jest tylko jej częścią*” [103, s. 6].

„*Trzeci wreszcie dział geografii, geografia antropologiczna, albo antropogeografia, lepiej geantropologia, rozpatruje ziemię jako siedlisko człowieka — ziemię w związku z człowiekiem i człowieka w związku z ziemią — ziemię i człowieka jako wzajemne funkcje w matematycznym tego słowa znaczeniu. W szczególności więc antropogeografia rozpatruje różne kategorie fizyko-geograficzne w ich wpływie na człowieka oraz w ich zmianach pod wpływem działalności człowieka, z drugiej — różne kategorie zjawisk życia ludzkiego w ich zależności od warunków fizyko-geograficznych, oraz w ich wpływie na owe warunki*” [411, s. 34].

Jak rozumiał Nałkowski „*ziemię i człowieka jako wzajemne funkcje w matematycznym tego słowa znaczeniu*” świadczą liczne artykuły, a najlepiej może zbiór *Ziemia i człowiek* [409].

Zależność między człowiekiem a przyrodą rysuje się w pracach Nałkowskiego jednostronnie: zawsze człowiek (społeczeństwo) zależny jest od przyrody; nigdy przyroda od człowieka. Przy czym pomija on to, co w owej wzajemnej zależności jest najważniejsze, a mianowicie stan stosunków społecznych i ekonomicznych, panujących w danym okresie, i poziom sił wytwórczych. Pomija więc i nie uwzględnia tych najważniejszych więzi, które decydują o charakterze oddziaływania społeczeństwa na przyrodę i stopniu w jakim jest ono od niej zależne.

W swej antropogeografii Nałkowski był bliski Fryderykowi Ratzlowi [30—32], na którego zresztą niejednokrotnie się powoływał. Wydaje się więc, że można do poglądów Nałkowskiego odnieść kryteria, które

Józef Babicz [52] zastosował do poglądów antropogeograficznych i etnograficznych Fryderyka Ratzla.

Wacław Nałkowski reformując Rittera przyjął jego zasadniczą tezę o związku człowieka z ziemią. W teleologicznej koncepcji Rittera człowiek i jego dzieje wysuwały się na plan pierwszy. U Nałkowskiego człowiek jest jedynie częścią przyrody, podporządkowaną ogólnym prawom przyrodniczym. Niewątpliwie widać w tym wpływ ewolucjonizmu darwinowskiego, jak i comteowskiego pozytywizmu. Był to wyraźny postęp w porównaniu do dawnego idealizmu ritterańskiego, radykalne zerwanie z fideistycznymi tezami Wincentego Pola i Franciszka Czerny-Szwarcenberga. Postęp ten był ograniczony determinizmem, bo stanowisko Nałkowskiego było deterministyczne, o czym świadczy przytoczone już jego sformułowanie: „człowiek i ziemia jako wzajemne funkcje w matematycznym tego słowa znaczeniu”. Był to nowy, w porównaniu do XVIII-wiecznego, determinizm geograficzny. To jednak, co było postępowem w XVIII w., stało się postępowem względnym w końcu XIX w. Był to postęp naukowej myśli burżuazyjnej, koło której wyrastała już nowa, bardziej radykalna i postępową naukową myśl proletariacka.

Stefan Żółkiewski analizując społeczno-polityczną postawę Wacława Nałkowskiego [157] wskazał zarówno na jej postępowe elementy, jak i na jej ograniczoność. Przejawiała się ona i w tym, że ideałem politycznym Nałkowskiego była burżuazyjna republika parlamentarna. Wskazując na piękną i upartą walkę Nałkowskiego z konserwatyzmem, wstecznictwem i kołtunerią, walkę z narastającymi w społeczeństwie polskim tendencjami imperialistycznymi, Żółkiewski kończy ocenę jego działalności słowami:

„Wiele pisaliśmy o sprzecznościach ideologicznych Nałkowskiego, o jego błędach i niekonsekwencjach. Wyliczyliśmy obok tego jego istotne zasługi dla rozwoju myśli postępowej, podkreśliliśmy jego wyjątkowość w środowisku polskiej inteligencji radykalnej, jego piękną ewolucję ku socjalizmowi. Toteż w ostatecznym rachunku — sądzę — możemy powiedzieć, że nie mylił się, gdy w r. 1905 dumnie oświadczył, iż także walka jego i garści radykałów, najlepszych spośród inteligencji: «była literacką formą masowej walki proletariatu z burżuazją». Tak czuł Nałkowski i tak w dużej mierze było obiektywnie” [157, s. 53].

Oceniając znaczenie antropogeograficznych poglądów Wacława Nałkowskiego dla rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej w Polsce można chyba stwierdzić, że stwarzały one dla niej przychylny i korzystny klimat, zatrząskiwaly bowiem drzwi przed naukowym wstecznictwem, rutyniarstwem i szkolarstwem, a otwierały perspektywy postępu w nauce.

W 1903 r. ukazała się we Lwowie pierwsza obszerniejsza monografia regionalna, napisana przez ekonomistę marksistę. Były to: *Stosunki społeczno-ekonomiczne w ziemiach polskich zaboru pruskiego* [398] Juliana

Marchlewskiego (1866—1925), doktora nauk ekonomicznych uniwersytetu w Zurychu i wybitnego rewolucjonisty polskiego.

Julian Marchlewski łączył szczęśliwie działalność polityczną z intensywną pracą naukową. Gdy oddawał do druku *Stosunki społeczno-ekonomiczne w ziemiach polskich zaboru pruskiego*, był już autorem poważnej rozprawy: *Fizjokratyzm w dawnej Polsce*, oraz kilku większych artykułów: *Robotnicy wędrowni w rolnictwie*, *Z podróży po Galicji*, *Koleje w Szwajcarii*, *Stosunki ekonomiczne w Stanach Zjednoczonych*, *Teoria Malthusa* i innych. Publikacje te ugruntowały opinię o Julianie Marchlewskim jako o wybitnym znawcy spraw gospodarczych, czego dowodem może być fakt, że lwowskie Polskie Towarzystwo Nakładowe zwróciło się właśnie do niego o opracowanie społeczno-ekonomicznej monografii zachodnich ziem polskich.

Znaczenie pracy Juliana Marchlewskiego dla rozwoju geografii ekonomicznej w Polsce leży przede wszystkim w jej metodzie. Wynikała ona z przekonania o decydującej roli stosunków społecznych w rozwoju gospodarczym, z wiedzy o prymacie społeczeństwa nad przyrodą. Założenia te odbiły się i na układzie pracy. J. Marchlewski zaczął ją nie od opisu środowiska geograficznego, lecz od obszernej i wnikliwej analizy stosunków ludnościowych, zaznaczając na wstępie: „*Bogactwem kraju są ludzie i do dziś wbrew gawędom wielebnego Malthusa kraje bogate w ludzi są krajami o wysokiej kulturze i zamożności. Spór najwyższej może zachodzić o to czy gęste zaludnienie jest skutkiem czy przyczyną zamożności kultury. W każdym razie jednakże przy wszelkim badaniu stosunków społecznych i ekonomicznych słusznie przyjęto stawiać na pierwszym miejscu dochodzenie o liczbie ludności*” [399, s. 183].

Słowa te, oczywiście, odnoszą się do krajów europejskich. Wśród wielu problemów analizowanych przez J. Marchlewskiego jeden ma szczególnie znaczenie dla rozwoju geografii ekonomicznej, a mianowicie zagadnienie powstawania miast i szybkiego ich wzrostu w XIX wieku. Brak jest wprawdzie w jego pracy sformułowań teoretycznych, lecz z licznych wypowiedzi wynika, że uważa on przemysł i transport za czynniki miastotwórcze.

„*Potem nastaje okres, w którym waży się szala miasteczek: jedne wzrosły szybko, inne musiały upaść. Mówimy o okresie budowy dróg żelaznych. Po relsach kolei żelaznych wkracza do kraju kapitalizm, ułatwiona komunikacja sprawia olbrzymie powiększenie obrotów handlowych, ale też podkopuje byt rękodzielnictwa; wzrasta ilość fabryk w miastach, podupada rzemiosło. Miasto więc, które zostało połączone ze światem torem kolejowym, ma widoki rozwoju; miasto pominięte pozostaje centrum wymiany towarów dla ludności okolicznej, lecz jest nim w mniejszym już stopniu niż dawniej, gdyż plody rolnicze bywają w znacznej*

części dowożone nie na targ miejscowy, a do stacji kolejowej, skąd dostają się na rynek świata” [399, s. 235—236].

A nieco dalej znajduje się uwaga: „Wielki przemysł i handel okazywały teraz apetyt wilczy na pracę ludzką, siedliska przemysłu i wielkie miasta wchłaniały w siebie ludzi jak gąbka wodę. To też niemal potworny jest w tym okresie wzrost takich Gliwic, Katowic, Mysłowic, Bytomia, Królewskiej Huty (...). Dodać należy, że przy cyfrach dla Śląska uwzględnić jeszcze trzeba ludność osad górniczo-fabrycznych, które nie są miastami oficjalnie, lecz faktycznie mają ludności więcej od małych miasteczek, a przy tym ludności, która ma wszystkie cechy ludzi miejskich — ludność robotniczą” [399, s. 236].

Warto wreszcie przytoczyć wypowiedź wskazującą, jak dzięki wnikliwej analizie stosunków ludnościowych wy dobył autor na jaw i uwypuklił patrycizm proletariatu:

„Charakterystyczny jest fakt, że Górny Śląsk, pomimo panowania wiekowego zniemczonych książy, pomimo zupełnego zniemczenia szlachty, pomimo znacznego przyływu obcego żywiołu do tej dzielnicy przemysłowej w ostatnich dziesięcioleciach, pozostał przecież rdzennie polskim, bardziej polskim od dzielnic, które do rozbioru Rzeczypospolitej cieszyły się rządami „patriotycznej” szlachty, owej szlachty, która siebie zwykła była utożsamiać z narodem polskim. Nasze suche cyfry przemawiają tu głosem wymownym i dobitnym: proletariat polski — oto siła narodu i oporu narodowości” [399, s. 211].

Dość obszernie omówił w swej pracy Marchlewski zagadnienia środowiska geograficznego, jednak nie w osobnym rozdziale, lecz tam, gdzie potrzebne to było dla wyjaśnienia procesów gospodarczych. Tak np. klimat i gleby zanalizował we wstępie do rozdziału omawiającego rolnictwo [399, s. 241—247], sieć rzeczną przy okazji omawiania warunków komunikacyjnych [399, s. 380, 381]. Jak wynika z pracy, poznał on dokładnie warunki geograficzne opisywanych przez siebie ziem i posługiwał się materiałem geograficznym z pełną świadomością jego wagi i możliwości. Tak więc pisząc o stanie rolnictwa wielkopolskiego stwierdził:

„Na ogół zatem pod względem żyzności gleby nasze dzielnice nie są bynajmniej uprzywilejowane i z wyjątkiem Niżu Wiślanego, żuław i gleby kujawskiej ziemia wymaga tu wszędzie nader starannej i stosunkowo kosztownej uprawy. Z ziem dawnej Rzeczypospolitej zajmują one co do urodzajności miejsce średnie (...). Pomimo to rolnictwo zawsze stało wyżej w Wielkopolsce niż w Małopolsce (...). Wypowiadało się to w dochodzie, w rencie gruntowej, a co za tym idzie w cenie ziemi (...). Jakie były powody tej różnicy? Odpowiedź łatwa (...). Wielkopolska zawsze miała odbyty dla produkcji rolnictwa na Zachód, miała rozwinięty w porównaniu z Małopolską przemysł, skutek tego i skutek starej swojej kultury

miała ludność bardziej gęstą; stąd opłacały się nakłady czynione w rolnictwie, stąd wielka intrata i wielka wydajność ziemi” [399, s. 243—244].

Dowód swój przeprowadza Marchlewski dalej, porównując z kolei wyniki rolnictwa poznańskiego z o wiele wydajniejszym rolnictwem Saksonii i Bawarii, posiadających podobne do Poznańskiego gleby.

Warto dodać, że praca Marchlewskiego była pierwszą i przez długie lata (aż do ukazania się *Geografii gospodarczej Polski Zachodniej* [584] St. Nowakowskiego) jedyną monografią ekonomiczną Poznańskiego, Pomorza i Górnego Śląska.

Siłą rzeczy nasuwa się porównanie pracy Juliana Marchlewskiego z publikowanymi mniej więcej w tym samym czasie monografiami Franciszka Bujaka, wszystkie one bowiem przyczyniły się do rozwoju geografii ekonomicznej w Polsce. Prace Bujaka są jednak tylko monografiami, natomiast praca Marchlewskiego wyjaśnia całkowicie zawiły mechanizm gospodarki i stosunków społecznych opisywanych ziem.

W cztery lata po opublikowaniu *Stosunków społeczno-ekonomicznych...* Juliana Marchlewskiego ukazała się w Warszawie *Geografia ekonomiczna* [441] Antoniego S u j k o w s k i e g o (1867—1942). Tak jak Wawrzyńcowi Surowieckiemu przypada pierwszeństwo wykładu uniwersyteckiego z zakresu geografii ekonomicznej Polski [72], Feliksowi K o z ł o w s k i e m u napisanie pierwszej, bardzo jeszcze niedoskonałej, geografii ekonomicznej regionalnej [287], to Antoni Sujkowski był pierwszym, który opublikował podręcznik uniwersytecki geografii ekonomicznej ogólnej i regionalnej. Dodajmy — jedyny do dziś dnia podręcznik obejmujący całość materiału z tego przedmiotu*.

Antoni S u j k o w s k i urodził się w Zakroczymiu w 1867 r. Studia wyższe, przyrodnicze odbywał początkowo na Uniwersytecie Warszawskim, a następnie w Kijowie, gdzie w 1892 r. uzyskał dyplom na podstawie pracy o granitach pod Korosteniem. Po ukończeniu studiów wyjechał za granicę, gdzie specjalizował się początkowo w chemii, pracując kolejno w cukrowniach Brunszwiku, północnej Francji i Belgii, a następnie na Ukrainie. W 1899 r. porzucił pracę w przemyśle i już w Warszawie zaczął specjalizować się w geografii, którą interesował się od dawna. W 1906 r. opublikował pracę *Rys geograficzny ziem Europy Środkowej* [440]. W latach 1904—1913 pisywał artykuły i recenzje geograficzne w *Ziemi i Przyrodzie*, a w 1913 r. wraz z Ludomirem Sawickim uczestniczył w Międzynarodowym Kongresie Geograficznym w Rzymie.

Geografia ekonomiczna Antoniego Sujkowskiego jest dziełem eklektycznym, odzwierciedla bowiem i łączy w sobie wpływy wszystkich ów-

---

* Podręczniki geografii ekonomicznej z okresu międzywojennego i z lat 1945—1960: Stanisława Srokowskiego, Jerzego Lotha, Józefa Szaflarskiego zawierały jedynie część ogólną.

czesnych ważniejszych kierunków geograficznych. Strona teoretyczna podręcznika ogranicza się do kilku definicji zawartych we wstępie. Autor określa geografję jako naukę zajmującą się: „powierzchnią kuli ziemskiej, postaciami tej powierzchni z dążnością do zmian postaci, klimatem, szatą roślinną, rozpostarciem zwierząt, a w końcu człowiekiem w zależności od zjawisk wyżej wymienionych” [441, t. I, s. 1]. Definiuje również antropogeografię i geografję ekonomiczną:

„Człowiek przez swoje skupienia opanował powierzchnię lądów, czasami przez wielowiekową pracę zmienia jej wygląd, a zawsze walcząc o byt, tym samym walczy z przyrodą i wyzyskuje siły przyrody; czyni to w sposób najoszczędniejszy dla swoich sił rozporządzalnych zgodnie z rozwojem techniki. Nie wszędzie walka z przyrodą jest jednakowo łatwa lub ciężka, a wyniki nie wszędzie są jednakowo korzystne. Rodzajność gleby wpływa na łatwość wyżywienia; łatwość połączeń morskich, rzecznych i lądowych pomaga do rozwoju stosunków międzyludzkich, zachęca do przesiedleń i do wytwarzania większych zbiorowisk, miast, państw, języków i narodów. Całokształt powierzchni i środków komunikacyjnych ułatwia tworzenie i obronę państw. Klimat wpływając na funkcje fizjologiczne człowieka, w jednym kraju orzeźwia i podnieca do pracy, a w innych swym upałem osłabia, lub mrozem uniemożliwia ją. Wszystkie postaci zależności człowieka od przyrody, rozmaicie w różnych okolicach kuli ziemskiej wpływające na stosunki społeczne i polityczne, stanowią przedmiot Antropogeoografii (Gieografii człowieka). Jednym z działów Antropogeoografii będzie nauka zajmująca się przyrodzonymi stosunkami warunkującymi pracę gospodarczą człowieka i jej skuteczność; opisująca i analizująca warunki, w których człowiek wytwarza plody świata roślinnego, zwierzęcego i kopalnego; zestawiająca wyniki tych zabiegów człowieka; opisująca środki przewozowe jako czynnik umożliwiający i potęgujący wytwórczość i opisująca wreszcie życie gospodarcze poszczególnych krajów w zależności od warunków przyrodniczych i rozwoju dziejowego. Ta gałąź wiedzy przez Niemców została nazwana „Handelsgeographie” (...). Najodpowiedniejszą winna być nazwa Gieografii gospodarczej lub też ekonomicznej” [441, t. I, s. 1 i 2].

Tak pojęty zakres: geografii, antropogeoografii i geografii ekonomicznej nie odbiegał od przyjmowanego wówczas w zachodnioeuropejskich podręcznikach i rozprawach naukowych. Zresztą, Sujkowski powołał się na wybitniejsze z nich w spisie literatury do przedmiotu. Podział zakresów między poszczególne gałęzie geografii zgodny był również z poglądami Wacława Nałkowskiego, którego prace *Geografia rozumowa* oraz *Ziemia i człowiek* widnieją również w spisie literatury.

Wacław Nałkowski był przeciwnikiem suchego opisu, walczył o rozumowe przedstawianie zjawisk. Sujkowski próbował, choć w skromnej

mierze, zrealizować te postulaty w swym podręczniku. Wprawdzie I tom poświęcony geografii ekonomicznej ogólnej ma w przeważającej części charakter opisowy. Autor opisał w nim warunki naturalne, wytwórczość roślinną, zwierzęcą i kopalnianą oraz środki przewozowe, i pod tym względem praca jego podobna jest do zachodnioeuropejskich podręczników Dubois i Kergomarda [8] lub G. G. Chisholma [4]. W drugim jednak tomie omawiającym gospodarkę poszczególnych krajów Sujkowski o wiele śmieiej wyciągał wnioski, oceniał wpływ środowiska geograficznego na gospodarkę kraju, łączył zagadnienia ekonomiczne z ludnościowymi. Nic też dziwnego, że podręcznik Sujkowskiego spotkał się z życzliwą oceną Wacława Nałkowskiego [410].

W pracy swej Sujkowski zastosował jeszcze metodę porównawczo-opisową. Wyciągał co prawda wnioski z porównań lub podobieństw, które narzucały się w sposób oczywisty, nie przeprowadził jednak ani wnikliwszych badań, ani rachunków statystycznych. Dlatego też w podręczniku występuje zrozumiała, przy zastosowaniu tej dość powierzchownej metody, tendencja do ulegania deterministycznym i geopolitycznym koncepcjom. Pod tym względem podręcznik Sujkowskiego nie dorównuje omawianej już pracy Juliana Marchlewskiego.

W tym samym czasie, gdy Antoni Sujkowski opublikował swą *Geografię ekonomiczną*, utworzono w Warszawie pierwszą wyższą uczelnię zawodową: Kursa Handlowe im. A. Zielińskiego, przekształcone później w Wyższą Szkołę Handlową. Od początku jej istnienia przewidziany był wykład z geografii ekonomicznej i opracowany szczegółowy program tego wykładu, zbieżny w ogólnych zarysach z podręcznikiem A. Sujkowskiego. Do 1917 r. jednak katedra geografii ekonomicznej nie miała stałej obsady, a wykłady z tego przedmiotu powierzano zastępczo profesorom innych dyscyplin: Julianowi Makowskiemu, Gustawowi Malewskiemu, Tadeuszowi Rejmowskiemu i in. W latach 1910—1913 prowadził je Stanisław Koszutski i on też prawdopodobnie był autorem przyjętego uprzednio programu wykładów.

W 1918 r., a więc niemal w przeddzień odzyskania niepodległości, ukazała się *Geografia gospodarcza Polski* [386] Stanisława Koszutskiego (1872—1928). Pisana w oparciu o gruntowną znajomość teorii ekonomicznych i stosunków gospodarczych, udokumentowana bogatym materiałem liczbowym, praca ta kontynuowała przerwany nurt rozwoju geografii ekonomicznej, wywodzący się z postępowych osiągnięć Surowieckiego, Skarbka i Kozłowskiego.

Stanisław Koszutski, prawnik z wykształcenia, był dobrym znawcą stosunków ekonomicznych w b. Królestwie Polskim i miał już za sobą kilka prac z tego zakresu [384, 385], zanim opublikował „*Geografię gospodarczą Polski*”. Na ekonomiczne poglądy Koszutskiego silny wpływ

wywarły pisma Karola Marksa i późniejszych marksistów, a szczególnie Jerzego Plechanowa. Widać to po sposobie, w jaki autor podchodzi do zagadnień gospodarczych w *Geografii gospodarczej Polski*, jak i z wydanego przezeń w 1907 r. *Podręcznika ekonomii politycznej* [387]. Koszutski przejął wiele też Karola Marksa, a m. in. jego definicję wartości. W poglądach na rolę środowiska geograficznego w rozwoju społecznym Koszutski bliski był determinizmu geograficznego Plechanowa stwierdzając, że przyroda zakreśla człowiekowi granice, w których rozwija on swą działalność, widział jednak możliwości ujarznienia sił przyrody przez człowieka:

„W walce z przyrodą gospodarstwo społeczne osiągnęło już potężne rezultaty. Człowiek w znacznym stopniu ujarzmił już naturę. Grunt nieurodzajny zamienia on przez odpowiednią kulturę na plenną niwę, osusza błota, przeprowadza kanały, łącząc nimi rzeki, morza lub oceany, w górach kopie tunele, ponad przepaściami mosty przerzuca, siecią kolei żelaznych pokrywa i opiata całą kulę ziemską, przez obwałowanie i regulowanie rzek uniemożliwia powodzie. Wraz z dalszym rozwojem przyrodnawstwa i techniki to ujarzmienie sił przyrody i wyzyskanie ich na rzecz gospodarstwa społecznego wzrastać będzie coraz bardziej. Należy jednak pamiętać, że wydajność i zasobność przyrody nie jest bezgraniczna” [387, s. 49—50].

Układ materiału w pracy Koszutskiego świadczy, że oparł ją na gruncie przemyślanych zasadach teoretycznych. Podzielił on podręcznik na dwie części: „Bogactwo” i „Wytwórczość”. W pierwszej zajął się środowiskiem geograficznym i zagadnieniami ludnościowymi. Charakterystyczna jest przy tym kolejność, w jakiej omówił oba tematy. Rozpoczął mianowicie od położenia kraju, klimatu i sieci rzecznej, a więc od elementów środowiska geograficznego stosunkowo najmniej od człowieka zależnych; następnie przeszedł do opisu stosunków ludnościowych, zarówno demograficznych, jak etnograficznych i społecznych. Po scharakteryzowaniu sytuacji ludnościowej, opisał gleby, szatę roślinną, faunę, bogactwa kopalne, źródła energii, bogactwa krajobrazu oraz warunki komunikacyjne i przewozowe — a więc te elementy środowiska geograficznego, które człowiek bądź już opanował i przekształcił, bądź też może sobie podporządkować.

Taką właśnie kolejność zagadnień, odbiegającą od przyjętej w uprzednich opracowaniach geograficzno-ekonomicznych i w późniejszych podręcznikach z tego zakresu Koszutski uzasadnił względami teoretycznymi:

„Zanim przystąpimy do poznania bogactw przyrodzonych kraju i zbadania jego wytwórczości, należy zapoznać się z jego największym, najbardziej podstawowym bogactwem, z czynnikiem stwarzającym z pokole-

nia na pokolenie wszystkie wartości społeczno-narodowe i gospodarcze na ziemiach polskich — z ich ludnością” [386, s. 28].

W dziele „Wytwórczość” autor omówił kolejno: rolnictwo, górnictwo i przemysł. Charakterystykę poszczególnych gałęzi gospodarki narodowej przeprowadził dzielnicami zaborczymi, przy czym zabór rosyjski podzielił na b. Królestwo Polskie i dzielnice wschodnie. Analizę poszczególnych dziedzin gospodarki podbudował zwięzłym rysem historycznym ich rozwoju, uwzględniając stosunki społeczne i poziom techniki.

Pod względem ujęcia tematu, sposobu jego opracowania, obfitości danych i wreszcie wyciągniętych wniosków, *Geografia gospodarcza Polski* Stanisława Koszutskiego przewyższyła wszystkie współczesne jej opracowania, stając się niedoścignionym wzorem nawet w okresie międzywojennym.

Dla Stanisława Koszutskiego, podobnie jak i dla innych geografów owych czasów: Eugeniusza Romera, Wacława Nałkowskiego, Antoniego Rehmana, Antoniego Sujkowskiego, Polska była rozległa. Na wschodzie sięgała ona granic w 1772 r. obejmując Litwę, Białoruś, Ukrainę i część Łotwy, na zachodzie opierała się o Sudety i Odrę. W tym zakresie jej granic przesłanki etnograficzne mieszały się z historycznymi, politycznymi i społecznymi.

Ten swoisty imperializm, paradoksalny, bo przejawiający się w podbitym narodzie, pozbawionym samoistnego istnienia, wynikał z wielu skomplikowanych przesłanek i zatoczył dość szerokie kręgi. Przeniknął on również i do geografii. Zwracam uwagę na to zjawisko, mimo że nie wchodzi ono w zakres rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej, leży ono bowiem u podstaw jednego z zasadniczych konfliktów, jaki rozdarł polską geografję lat 1890—1918 na dwa obozy. Była to sprawa określenia indywidualności geograficznej obszaru polskiego.

Większość geografów, z A. Rehmanem i E. Romerem, broniła tezy o pomostowości ziem polskich, jako czynnika wyodrębniającego je od krain sąsiednich. Mniejszość, z Wacławem Nałkowskim, wykazywała przejściowy charakter obszaru polskiego, stanowiącego jak gdyby łącznik między wschodem i zachodem Europy. Argumentacja obu stron, dopóki dotyczyła zagadnień fizjograficznych, miała charakter naukowy. Spór ten miał jednak podłoże głębsze. Wynikał z różnic postaw społeczno-politycznych. Obie strony sięgnęły w dyskusji do argumentów socjologicznych, etnograficznych, gospodarczych i politycznych. Zwolennicy tezy pomostowości reprezentowali interesy ziemiaństwa żywotnie zaangażowanego w utrzymaniu obszarów Ukrainy i Białorusi; zwolennicy tezy przejściowości reprezentowali stanowisko postępowej części burżuazji, skłonnej w zależności od sytuacji międzynarodowej zrezygnować z ziem ukraińskich i białoruskich. To elastyczne stanowisko, w większym stopniu li-

czące się z interesami ludności białoruskiej i ukraińskiej, zajmowali również Nałkowski i Koszutski.

Wacław Nałkowski zastrzegając się, że „nie myślimy mianowicie opierać się *a priori* na zasadzie historycznego terytorializmu, lecz stawiamy sobie problemat naukowy — geograficzny” [412, s. 7], doszedł do rozciągłej i kryjącej w sobie wiele możliwości konkluzji:

„Przejściowość w przeciwieństwie do pomostowości stosuje się nie do części, lecz do całej Polski, a przy tym jest, wobec różnych możliwości dziejowych cechą rozciągliwą — da się zastosować zarówno do Polski w obszerniejszym znaczeniu, Polski historycznej, unialnej, jak i do Polski właściwej, etnograficznej, Piastowskiej — niczego gwałtem nie chce narzucać, ale też i niczego się nie zrzeka” [412, s. 30].

Stanisław Koszutski był zwolennikiem wysuniętej przez Nałkowskiego tezy o przejściowym charakterze ziem polskich i uzupełnił ją argumentami ekonomicznymi:

„Podobnież, gdy mowa o przejściowości ekonomicznej ziem polskich, zdawaćby się mogło, iż pozbawione odrębnej, wyraźnie uwydatnionej i zakreślonej charakterystyki gospodarczej, nie stanowią one lub nie mogą stanowić samodzielnego organizmu gospodarczego. Tymczasem rzecz się ma odwrotnie. Właśnie przejściowość ekonomiczna, różnaitość cech i pojavów ekonomicznych, obok siebie istniejących i wzajem się uzupełniających, zawiera w sobie czynnik twórczy dla samodzielnego rozwoju ziem polskich jako organizmu wytwórczo-wymiennego i stanowi podstawę dla jego samowystarczalności gospodarczej” [386, s. 19].

Pośrednie stanowisko usiłował zająć Antoni Sujkowski, przy czym przyjął za dobrą monetę tezę niemieckiej geopolityki o parciu na wschód: Niemców na ziemie polskie, Polaków na ziemie białoruskie i ukraińskie [442, s. 175]. Geopolityczny charakter sporu uwydatniał się i narastał w miarę zbliżania się I wojny światowej, gdy przed społeczeństwem polskim zaczęła rysować się perspektywa odzyskania niepodległości.

Czad, któremu ulegli w pewnym okresie nawet uczeni tej miary co Nałkowski i Koszutski, nie zatruł ich, gdyż w ostatecznym rachunku zwyciężyło to, co było w ich postawie naukowej i społecznej postępowe, rewolucyjne. Wacław Nałkowski tak zakończył rozważania o przejściowym charakterze ziem polskich:

„Nowych wartości nie podstawiają te warstwy, co odegrały już swą rolę dziejową: prawa ekonomicznego rozwoju historii pchają te warstwy coraz bardziej w objęcia reakcji, ku upadającej zgodzie z tym wszystkim, przeciw czemu dawniej tak mężnie walczyły; pozbywają się one spośród siebie jednostek najlepszych, przyszłościowych, ulegają coraz bardziej wybrakowaniu, z utęsknieniem patrzą w przeszłość, a z bojaźnią w przyszłość. Pochodnia dziejów wypada im z rąk i gaśnie. Ale pochodnię tę

podniosą i rozniecą inne warstwy, budzące się obecnie w ciężkich paroksyzmach do życia dziejowego” [412, s. 38].

W latach 1870—1914 wydano bądź w Warszawie, bądź w Rosji prace naukowców rosyjskich poświęcone zagadnieniom gospodarki b. Królestwa Polskiego, mające wyraźnie charakter geograficzno-ekonomiczny. Warto na nie zwrócić uwagę, gdyż mimo odrębności językowej były one znane czytelnikom polskim, a równocześnie wskazują, jak bardzo odmiennymi drogami szła myśl geograficzno-ekonomiczna w Rosji i w Polsce.

Po przekształceniu Szkoły Głównej Warszawskiej na Uniwersytet z językiem wykładowym rosyjskim, przybyli do Warszawy wykładowcy rosyjscy, a wśród nich i Grzegorz Fiodorowicz Simonienko, profesor ekonomii politycznej i statystyki, zdecydowany wstecznik naukowy i polityczny oraz zaciekle rusyifikator. Simonienko brał udział w akcji odczytów publicznych organizowanych przez uniwersytet, a ponadto wydał trzy prace dotyczące gospodarki Królestwa Polskiego [434—436]. Najciekawsza z nich była *Srawnitielnaja statistika Carstwa Polskiego* [436], zawierała bowiem najpełniejszą ze znanych bibliografii polskich dzieł statystyczno-geograficznych, co pozwala ustalić zakres znajomości spraw polskich przez uczonych rosyjskich. Autor powołał się na spisy ludnościowe Moszyńskiego, prace Staszica i Czackiego, nie znał natomiast publikacji: Surowieckiego, Wybickiego, Skarbka, Kozłowskiego i in.

W 1879 r. ukazała się w Petersburgu praca Józefa Poznńskiego *Proizwoditielnyje siły Carstwa Polskiego* [427]. Mimo obiecującego tytułu był to jedynie obszerny rocznik statystyczno-gospodarczy, oparty o urzędowe dane.

Najciekawszą z prac naukowców rosyjskich, najbardziej reprezentatywną dla typu badań prowadzonych w Rosji był wydany w Warszawie w 1910 r. *Ekonomiczesko-statisticzeskij oczerk bassiejna rieki Wisły w swiazi s priedpolagajemym uporiadoczeniem Dniepro-wisljanskogo sojedinitielnogo puti* [388] Edmunda Antonowicza Krzyżanowskiego. Autor przeprowadził wnikliwy rachunek, oparty o dane statystyczne ludnościowe i produkcyjne, dotyczący ewentualnych potoków towarowych spławianych Wisłą, kosztów ich spławu w porównaniu do kosztów przewozu koleją i związanych z tym inwestycji. Prac tego typu naukowcy i inżynierowie polscy w owym okresie niestety nie prowadzili. Do dnia publikacja ta pozostała jedynym opracowaniem dotyczącym Wisły jako drogi handlowej, opartym na naukowej metodzie badania zjawisk i operującym szczegółowymi danymi liczbowymi, a nie ogólnymi szacunkami.

* *

*

Lata 1849—1918 w rozwoju polskiej myśli ekonomiczno-geograficznej są okresem przejściowym, w którym sprecyzowały się postawy teoretyczne i metodologiczne, rzutujące na rozwój geografii ekonomicznej w Polsce w okresie międzywojennym.

1. W oparciu o idee geograficzne Rittera, jego metodę porównawczą oraz o niemieckie koncepcje antropogeograficzne, a w szczególności o pisma Fryderyka Ratzla sformowała się i w Polsce antropogeografia jako odrębna gałąź geografii. Najwybitniejszymi jej przedstawicielami, w omawianym okresie, byli Waclaw Nałkowski i Antoni Sujkowski. Antropogeograficzny punkt widzenia i metody badawcze, prowadzące do traktowania przejawów życia gospodarczego i kulturalnego jako funkcji środowiska geograficznego, wywarły zdecydowany wpływ na prace o charakterze geograficzno-ekonomicznym.

2. Równocześnie z koncepcjami antropogeograficznymi na kształtowanie się geografii ekonomicznej w Polsce oddziaływały: angielska, francuska i niemiecka geografia handlowa. Zdecydowanie praktycystyczny i utylitarny charakter tej dyscypliny w krajach zachodnioeuropejskich zaważył na charakterze polskich prac z tego zakresu. Z wpływu tego zrodziły się: *Ogólna geografia handlowa* [361] Franciszka Czerny-Szwarcenberga i *Mała geografia handlowa* [429] Eugeniusza Ramera.

3. Przełom, który w nauce światowej spowodowały pisma Karola Marksa i Fryderyka Engelsa, sformułowanie naukowych podstaw teorii socjalistycznej ekonomii politycznej znalazły oddźwięk również i w polskich publikacjach z zakresu geografii ekonomicznej. Świadomym marksistą był Julian Marchlewski, a jego *Stosunki społeczno-ekonomiczne w ziemiach polskich zaboru pruskiego* [398] wywarły znaczny wpływ na prace Antoniego Sujkowskiego i Stanisława Koszutkiego. Wpływy społecznej myśli marksistowskiej odnaleźć można w wielu pismach Waclawa Nałkowskiego, wiele zasad marksistowskiej ekonomii politycznej przyjął Stanisław Koszutski.

Z wzajemnego przenikania się tych wszystkich prądów, z krzyżowania się wpływów nauki zachodnioeuropejskiej, dzielnicowych warunków politycznych i społecznych zrodziła się ostatecznie w pierwszym dziesiątku lat XX wieku geografia ekonomiczna w Polsce. Terminu tego użył po raz pierwszy Franciszek Czerny-Szwarcenberg w 1889 r., a wprowadził Antoni Sujkowski 1907 roku. Geografia ekonomiczna miała w tym czasie charakter eklektyczny, posługiwała się metodą porównawczą, wypracowaną w szkole antropogeograficznej. Publikacje z geografii ekonomicznej miały w większości charakter podręcznikowy [361, 386, 429, 442]. Najwybitniejszym osiągnięciem, a zarazem najbardziej postępowym opracowaniem była „Geografia gospodarcza Polski” Stanisława Koszutkiego

[386]. Wykazuje ona stosunkowo najmniejszą zależność od zachodnioeuropejskich koncepcji antropogeograficznych i w sposobie ujęcia tematu nawiązuje do postępowych tradycji Surowieckiego, Skarbka i Kozłowskiego.

4. Monografie regionalne były nieliczne i na ogół małowartościowe. Przełom w tej dziedzinie spowodowały dopiero prace Franciszka Bujaka z lat 1901—1910, otwierające drogę późniejszym terenowym pracom badawczym.

5. W ostatnim dwudziestoleciu omawianego okresu zarysowały się w geografii polskiej koncepcje geograficzno-polityczne. Znalazły one wyraz w publikacjach Antoniego Rehmana, Eugeniusza Romera, Wacława Nałkowskiego i Antoniego Sujkowskiego dotyczących charakteru geograficznego ziem polskich. Spór o to, czy Polska jest krainą przejściową, czy pomostową, odzwierciedlający sprzeczne stanowiska z jednej strony liberalnej postępowej burżuazji, a z drugiej — konserwatywnej części burżuazji związanej z wielkim ziemiaństwem, nabrał specjalnego wyrazu w latach I wojny światowej, gdy niepodległość kraju stawała się sprawą najbliższej przyszłości.

Rozdział VI

LATA MIĘDZYWOJENNE

Geografia ekonomiczna na wyższych uczelniach w latach 1919—1939. Główne ośrodki naukowe: SGH w Warszawie — prace: A. Sujkowskiego, J. Lotha i S. Gorzuchowskiego; ośrodek lwowski — metody statystyczne; ośrodek krakowski — prace: W. Ormickiego i S. Leszczyckiego; ośrodek poznański — prace: Stanisława Nowakowskiego. Regionalizacja gospodarcza kraju — prace: F. Bujaka, J. Piekałkiewicza i S. Rutkowskiego, W. Wakara. Geografia polityczna.

W latach 1919—1939 geografia ekonomiczna szła dwiema odrębnymi drogami. Rozwój radzieckiej geografii ekonomicznej różnił się zasadniczo od rozwoju tej nauki w krajach kapitalistycznych. W Stanach Zjednoczonych A. P., Wielkiej Brytanii, Francji, Niemczech postępowała ona nadal drogą wytyczoną w latach poprzednich. Nowe szkoły i kierunki, które zarysowały się w geografii ekonomicznej, antropogeografii i geografii regionalnej, bądź kontynuowały dawne koncepcje, bądź odchodziły się od nich w zależności od sytuacji ekonomicznej i politycznej danego kraju.

W niemieckiej antropogeografii rozpracowywano koncepcje Fryderyka Ratzla. Jego następcy i uczniowie: O. Schlüter, E. Friedrich i inni, pogłębili i zaostrzyli zaczerpnięte z pism mistrza tendencje deterministyczne. Ratzlowska geografia polityczna przerodziła się w pismach K. Haushoffera (1869—1946), H. Maulla i R. Kjellena (1864—1922) w geopolitykę. Wysunięto koncepcję lebensraumu — przestrzeni życiowej, według której tylko państwo posiadające odpowiedni, określony, zwarty obszar geograficzny może utrzymać się i rozwijać. Przestrzeń życiowa Niemiec obejmowała, zdaniem ówczesnych geopolityków, całą Europę środkową z Polską włącznie. Koncepcje geopolityczne w Niemczech ściśle wiązały się ze wzrostem militarystyki, propagandą rewizjonistyczną i faszycyzacją życia politycznego. Najwybitniejsi geopolitycy, jak K. Haushoffer, byli czynnymi hitlerowcami.

Uczonym, który wywarł duży wpływ na rozwój geografii, był Alfred Hettner (1859—1941) profesor geografii na uniwersytecie w Lipsku, twórca kierunku krajobrazowego i pojęcia krajobrazu kulturalnego [108,

s. 22—25]. Koncepcja ta, sprowadzająca zagadnienia działalności gospodarczej człowieka do przemian krajobrazu wyjaśnianych metodą porównawczą bez uwzględnienia podstawowych praw rozwoju ekonomicznego, prowadziła do błędnych wyników. Koncepcje krajobrazowe A. Hettnera, rozwinięte przez O. Bansego i S. Passarge'a, przyjęli geopolitycy niemieccy. W niemieckiej geografii ekonomicznej tego okresu, pozostającej zresztą w kręgu koncepcji geopolitycznych, wyróżnić można dwa kierunki: opisowy, reprezentowany m. in. przez E. Friedricha i F. Luttgensa, oraz dynamiczny, którego reprezentantami byli B. Dietrich i P. H. Schmidt. Pierwszy z tych kierunków ograniczał się do przedstawiania przestrzennego występowania zjawisk ekonomicznych, drugi badał związki zachodzące między człowiekiem i przyrodą [por. 53, s. 22].

We Francji idee antropogeograficzne Paul Vidal de la Blache'a podjęli i rozwinęli Camille Vallaux, Jean Brunhes (1869—1930) i Albert Demangeon (1872—1940). Geografia człowieka („géographie humaine”) rozwinęła się inaczej we Francji niż antropogeografia w Niemczech. Cechą charakterystyczną rozważań teoretycznych uczonych francuskich było odejście od rygorystycznego determinizmu geograficznego i przyjęcie postawy posybilistycznej. Zakładała ona zasadniczą zależność człowieka od środowiska geograficznego, lecz dopuszczała różne warianty tej zależności. Posybilistyczne koncepcje szkoły francuskiej najpełniej wyraził Lucien Febvre, profesor historii Uniwersytetu w Strasbourgu i Collège de France, w pracy pt. *La Terre et l'évolution humaine*. Wraz z rozwojem geografii człowieka zaznaczył się we Francji rozkwit badań regionalnych. W okresie międzywojennym ukazało się kilkunastotomowe wydawnictwo *Géographie Universelle* redagowane przez P. Vidal de la Blache i Lucien Gallois (1857—1940), w którym brali udział najwybitniejsi przedstawiciele geografii człowieka: Albert Demangeon, Maximilien Sorre, Jules Sion i inni. W tym samym czasie podjęto prace nad kompleksowymi badaniami poszczególnych regionów Francji. Prowadzili je zarówno antropogeografowie, jak i geografowie fizyczni: Emanuel de Martonne (1873—1954), Raoul Blanchard, Henri Baulig i in. Geografia ekonomiczna w okresie międzywojennym we Francji nadal traktowana była jako dyscyplina praktyczno-opisowa i nadal podstawowym jej podręcznikiem była wspomniana już praca M. Dubois i J. G. Kergomarda [8], ukazująca się w coraz to nowych, aktualizowanych wydaniach. Wyjątkową pozycję zajmował André Siegfried profesor Collège de France. Publikacje jego z pogranicza geografii ekonomicznej i geografii politycznej cechował zdecydowany determinizm, prowadzący do takich absurdów, jak np. przypisywanie poszczególnym elementom klimatu (wiatry) decydującego

wpływu na poglądy polityczne ludności. Odpowiedzią na narastające geopolityczne prądy w nauce niemieckiej, a zarazem ich druzgocącą krytyką, była wydana w 1936 r. *Géopolitique* J. Ancel'a profesora geografii politycznej w Wyższej Szkole Studiów Międzynarodowych w Paryżu, zamordowanego w 1940 r. przez hitlerowców.

W Wielkiej Brytanii geografia ekonomiczna zatoczyła o wiele szersze kręgi niż we Francji. Na niektórych uniwersytetach i na wyższych uczelniach ekonomicznych utworzono katedry geografii ekonomicznej, ukazały się liczne podręczniki i monografie regionalne z tego zakresu. Znani geografowie ekonomiczni: L. Dudley-Stamp i G. Cressey zajmowali się krajami Azji Południowo-Wschodniej i Dalekiego Wschodu; te bowiem tereny dostarczały Wielkiej Brytanii wielu niezbędnych jej surowców. L. Dudley-Stamp zainicjował ponadto prace nad geografią rolnictwa Wielkiej Brytanii i kieruje nimi po dziś dzień.

Prace brytyjskich geografów gospodarczych: G. Chisholma, J. McFarlane, C. F. W. R. Gullocka i in., cechowała metoda opisowa. Zajmowały się one przede wszystkim inwentaryzacją zjawisk gospodarczych, przeważnie zresztą upraw roślinnych i źródeł surowców. Tematyka i zakres tych prac odpowiadały zapotrzebowaniu Wielkiej Brytanii na płody rolne i surowce dla przemysłu.

Wyjątkową pozycję w angielskiej literaturze geograficznej z tego okresu zajmowały publikacje Jamesa Francisa Horrabina, a przede wszystkim *An outline of political geography* [16]. Była to pierwsza w literaturze światowej analiza wpływu czynników geograficznych na rozwój społeczeństw, przeprowadzona konsekwentnie z pozycji marksistowskich. Autor, na kilkunastu wybranych z historii przykładach, udowodnił, że te same elementy środowiska geograficznego mogą mieć zupełnie różny wpływ na rozwój społeczeństw w odmiennych warunkach politycznych, gospodarczych i kulturalnych. Prace J. F. Horrabina publikowane były w Szkocji przez towarzystwo uniwersytetów robotniczych w niewielkim nakładzie. Przetłumaczone w tym okresie na język rosyjski ukazały się w ZSRR w kilkudziesięciu tysiącach egzemplarzy.

W Stanach Zjednoczonych A. P. najwybitniejszymi reprezentantami kierunku antropogeograficznego byli: Ellen Semple i Elsworth Huntington (1876—1954). Ten ostatni w licznych pracach sformułował i rozwinął teorię determinizmu klimatycznego, przypisującą klimatowi decydujące znaczenie w rozwoju ludzkości. Wpływ jego teorii zaznaczył się w wielu ówczesnych publikacjach geograficzno-ekonomicznych, a szczególnie w podręcznikach i monografiach regionalnych przy opisach gospodarki krajów tropikalnych zamieszkałych przez ludność murzyńską, indiańską i azjatycką.

Geografia ekonomiczna w krajach kapitalistycznych, a więc w Stanach Zjednoczonych A. P., Wielkiej Brytanii, Francji i Niemczech, miała w zasadzie charakter użytkowy i posługiwała się metodą opisowo-porównawczą. Nie zajmowała się ona zagadnieniami rozmieszczenia sił wytwórczych i lokalizacji przemysłu, pozostawiając je ekonomii i ekonomikom branżowym. Sformułowania teoretyczne i niektóre syntezy naukowe geografia ekonomiczna brała z antropogeografii, a wynikało to z przeświadczenia, że jest ona jej częścią. Postawa ta, wynikająca również i z niedoceniań ścisłych związków geografii ekonomicznej z pozostałymi naukami ekonomicznymi, hamowała w krajach kapitalistycznych rozwój myśli geograficzno-ekonomicznej.

Odmiennymi drogami rozwijała się geografia ekonomiczna w ZSRR.

Antropogeografowie rosyjscy: A. A. Kruber (1871—1941), W. P. Siemionow-Tianszanski (1870—1942), L. D. Sinicki (1864—1933) i inni wzorowali się na szkole francuskiej i wyrosli w tradycji badań terenowych oraz wiązania geografii z potrzebami kraju. Od pierwszych dni istnienia władzy radzieckiej włączyli się oni w nurt budownictwa socjalistycznego, pracowali na wyższych uczelniach, redagowali pierwsze wydanie Wielkiej Encyklopedii Radzieckiej.

Dla rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej w ZSRR, prawidłowego sformułowania teoretycznych podstaw i praktycznych zadań geografii ekonomicznej kapitalne znaczenie miały pisma W. I. Lenina, uchwały i wskazania WKP(b), a przede wszystkim Plan GOELRO i kolejne plany pięcioletnie. W latach 1920—1934 rozwój marksistowskiej myśli geograficzno-ekonomicznej odbywał się w walce zarówno z pozostałościami burżuazyjnych teorii, szczególnie zaś poglądów A. Hettnera i A. Webera, jak i w walce z kierunkiem branżowo-statystycznym. Przedstawiciele tego ostatniego, z których najwybitniejszym był W. E. Den profesor geografii ekonomicznej w Instytucie Politechnicznym w Leningradzie, uważali geografie ekonomiczną za część ekonomii politycznej, badającą rozmieszczenie poszczególnych gałęzi gospodarki narodowej. W tym ujęciu geografia ekonomiczna była właściwie ekonomiką porównawczą krajów i gałęzi gospodarki.

Zasadnicze znaczenie dla rozwoju geografii ekonomicznej miała uchwała KC WKP(b) z dnia 16 maja 1934 r. *O nauczaniu geografii w szkołach podstawowych i średnich*. W ślad za nią przysła reforma nauczania geografii ekonomicznej w wyższych uczelniach i ostateczne okrzepnięcie jej jako nauki zajmującej się geograficzno-ekonomicznymi regionami kraju.

Najwybitniejszym przedstawicielem regionalnego kierunku w geografii ekonomicznej jest N. N. Barański (ur. 1881), długoletni kie-

ownik katedry geografii ekonomicznej na Uniwersytecie Moskiewskim. Z jego szkoły wyszło wielu radzieckich geografów gospodarczych, pracujących obecnie nad zagadnieniami rejonizacji gospodarczej i kompleksowymi badaniami gospodarki poszczególnych okręgów. Geografią świata w omawianym okresie zajmował się W. I. Witwer (1890—1960), geografią komunikacji S. W. Bernsztajn-Kogan, zagadnieniami rejonizacji gospodarczej kraju: I. G. Aleksandrow (1875—1936), L. L. Nikitin (1884—1947) i N. N. Kołossowski (1891—1954).

Geografia ekonomiczna w Polsce w latach 1919—1939 rozwijała się w warunkach skomplikowanych. Rozwój szkolnictwa wyższego, powołanie do życia nowych wyższych uczelni, konieczność rozwiązywania wielu zagadnień ekonomicznych, wynikłych ze zjednoczenia kraju rozdartego przeszło stuletnią niewolą — stwarzały przesłanki do badań geograficzno-ekonomicznych, do szybkich postępów tej nauki. Równocześnie jednak polityka kolejnych rządów wprowadzająca młode, słabe gospodarczo państwo w ślepy zaułek antyradzieckiej polityki, prowadząca do coraz to pełniejszej faszyzacji życia wewnętrznego i uzależniania gospodarki od obcych kapitałów, wywierała wpływ i na koła naukowe hamując rozwój myśli naukowej, spychając ją na manowce propagandy kolonializmu i szerzenia geopolitycznych koncepcji.

Pod naciskiem tych sprzecznych tendencji, polska geografia ekonomiczna, niemal izolowana od rozwijającej się nauki radzieckiej, teoretycznie i metodologicznie pozostająca pod wpływami nauki niemieckiej, a częściowo francuskiej i angielskiej, poszła po linii wypadkowej, zależnej często od osobistych nastawień, charakteru i zainteresowań poszczególnych naukowców.

W pierwszych latach niepodległości sprawa obsadzenia katedr geografii ekonomicznej urosła do wagi problemu. W 1918 r. były tylko dwie uczelnie, na których istniały katedry geografii ekonomicznej*. W ciągu kilku zaledwie lat przybyło ich pięć**, a ponadto wprowadzono wykład tego przedmiotu do uniwersytetów. W szybkim tempie wzrastało więc zapotrzebowanie szkół wyższych na geografów gospodarczych, podczas gdy nie było ośrodka, który by w oparciu o nauczanie przedmiotów ekonomicznych i geograficznych mógł kształcić specjalistów z tego zakresu.

Ośrodki szkolenia geografów były wówczas w Polsce dwa: Uniwersytet Jana Kazimierza we Lwowie i Uniwersytet Jagielloński w Krakowie: oba kierowane przez geografów fizycznych i regionalnych kształciły spe-

* Wyższa Szkoła Handlowa w Warszawie i Akademia Handlowa we Lwowie.

** Wyższa Szkoła Intendentury, Szkoła Nauk Politycznych i Wolna Wszechnica w Warszawie; Akademia Handlowa w Poznaniu i Wyższa Szkoła Handlowa w Krakowie.

cjalistów głównie z tych właśnie dziedzin. W obliczu wzrastającego zapotrzebowania na geografów ekonomicznych ze strony szkolnictwa wyższego, średniego, organów administracji publicznej, oba uniwersytety podjęły szkolenie i tej specjalności*. Zapotrzebowanie wzrastało jednak szybko i musiało być zaspokojone w o wiele krótszym czasie, niż trwało wykształcenie młodych pracowników naukowych.

Wykłady geografii ekonomicznej obejmowali więc z konieczności geografowie fizyczni, regionalni i antropogeografowie**, obarczano jednego profesora pracą w kilku uczelniach***, wreszcie sprowadzono, jak to się stało ze Stanisławem Nowakowskim, profesorów z zagranicy.

W tym pośpiechu organizacyjnym pierwszych lat międzywojennych największą aktywność naukową przejawiały, jak to już zaznaczyłem, najlepiej do tego przygotowane ośrodki: lwowski i krakowski. One to właśnie, przenosząc do nauki polskiej zachodnioeuropejską myśl geograficzną, szczególnie zaś antropogeograficzną, zaszczerpiły ją i do geografii ekonomicznej. Wydaje się, że tu właśnie szukać należy przyczyn tak silnych wpływów antropogeografii niemieckiej, a w mniejszej mierze francuskiej w polskiej myśli geograficzno-ekonomicznej okresu międzywojennego.

Po kilkunastu latach sytuacja uległa pewnej stabilizacji. Wykształcili się i okrzepli cztery ośrodki myśli geograficzno-ekonomicznej: uniwersytety we Lwowie i w Krakowie, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie oraz Wydział Prawa i Ekonomii Uniwersytetu Poznańskiego. Ponieważ znaczenie tych ośrodków dla rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej było nieporównanie większe niż pozostałych katedr****, które zamykały się głównie na działalności dydaktycznej, wypada zapoznać się przede wszystkim z ich działalnością.

Katedrę geografii ekonomicznej w Wyższej Szkole Handlowej (późniejszej Szkole Głównej Handlowej) w Warszawie objął w 1917 r. Jerzy Loth (ur. 1880 r.) ekonomista i handlowiec z wykształcenia, poświęcając się w okresie międzywojennym niemal wyłącznie problematyce światowej.

---

* W okresie międzywojennym z ośrodka lwowskiego wyszli następujący geografowie ekonomiczni: Jan Ernst, Michał Janiszewski, Franciszek Uhorczak, Aleksander Żaruk. Z ośrodka krakowskiego wyszli: Maria Dobrowolska, Stanisław Leszczycki, Wiktor Ormicki, Józef Szaflarski, Antoni Wrzosek.

** Tak np. geografii ekonomiczną na Akademii Handlowej (później Wyższej Szkole Handlu Zagranicznego) we Lwowie wykładali kolejno: Eugeniusz Romer, Stanisław Pawłowski, August Zierhoffer, Julian Czyżewski; geografii ekonomiczną w Wyższej Szkole Handlowej w Krakowie wykładał Jerzy Smoleński.

*** Jerzy Loth wykładał w WSH, WW i SNP w Warszawie, Antoni Sujkowski na WSH i Uniwersytecie w Warszawie; Stanisław Srokowski na UJ w Krakowie i SNP w Warszawie.

**** Szkoła Nauk Politycznych i Wolna Wszechnica w Warszawie, Akademia Handlowa w Poznaniu, Akademia Handlowa w Krakowie, Wyższa Szkoła Handlu Zagranicznego we Lwowie.

Do znanych jego publikacji należą wydane w *Wielkiej geografii powszechnej* monografie Wielkiej Brytanii [550] i Afryki [552]. Ta ostatnia napisana została w znacznej części na podstawie obserwacji poczynionych w czasie podróży przez kontynent afrykański od Przylądka Dobrej Nadziei do Kairu.

W kilku pracach wypowiadał Jerzy Loth swe poglądy na istotę geografii gospodarczej i geografii politycznej [98, 542—546]. Dwie z nich [98 i 543] poświęcił wyłącznie zagadnieniom teoretycznym i metodologicznym. Postawa naukowa J. Lotha była eklektyczna. Tak np. w obszernym artykule: *Geneza nauki geografii ekonomicznej, jej istota, cele i zadania* pisał: „Jeżeli bowiem nauka geografii ekonomicznej ma być geografią, to musi przede wszystkim badać rozmieszczenie na ziemi czynników gospodarczych, a więc podłoże statyczne, a dopiero potem może przystępować do badania wzajemnych wpływów ziemi i człowieka oraz do ustalania obrazu będącego ich wynikiem” [98, s. 112—113]. W tym samym artykule przyjmował skorygowane poglądy geografów niemieckich — Rudolfa Lutgensa i Bruno Dietricha:

„Z powyższych względów należałoby definicje Lutgensa i Dietricha uzupełnić i ustalić następująco: «Geografia ekonomiczna jest działem antropogeografii, poświęconym badaniom wzajemnego stosunku ziemi i człowieka, z punktu widzenia człowieka. Część statyczna tej nauki analizuje i ustala rozmieszczenie czynników gospodarczych na ziemi, część dynamiczna bada, mierzy i oświetla zjawiska gospodarcze w czasie oraz wpływy wywierane na ziemię przez człowieka gospodarującego i odwrotnie». O ile dla części statycznej podstawę tworzą warunki fizyczne podłoża, o tyle część dynamiczna znajduje swój wyraz w statystyce. W studium geografii ekonomicznej obydwie te części ściśle się ze sobą łączą i tworząc jedną nową całość, dają syntezę, stanowią właściwy cel tej nauki” [98, s. 113].

Przyjmując tę definicję wynikłą z antropogeografii ratzłowskiej, tendencji stosowania metod statystycznych w geografii ekonomicznej i niesprecyzowanego przekonania o nadrzędności człowieka w stosunku do środowiska geograficznego, Loth przytoczył nieco dalej, sformułowane przez Stanisława Nowakowskiego oparte na podstawach materializmu historycznego, cele i zadania nauki geografii ekonomicznej [581], dodając od siebie: „Z powyższą definicją możemy się zgodzić tylko z zastrzeżeniem pewnych zmian redakcyjnych oraz położenia większego nacisku na badanie samego podłoża, na którym życie gospodarcze się rozwija” [98, s. 115].

Jerzy Loth zajmował się również geografiami polityczną, przenosząc na grunt polski poglądy i założenia Fryderyka Ratzla. Wyłożył je w książce:

Geografia polityczna [543], ilustrując omawiane tezy ciekawymi zestawieniami liczbowymi.

Działalność naukowa i popularyzacyjna Lotha obracała się w kręgu zagadnień znanych mu krajów pozaeuropejskich, głównie amerykańskich i afrykańskich, i łączyła się ze wzrastającym zainteresowaniem tematyką egzotyczną. W latach 1926—1939 prowadzono intensywną propagandę kolonialną i kolonizacyjną. Patronowały jej najwyższe czynniki państwowe, zajmowała się nią Liga Morska i Kolonialna.

Propaganda kolonialna przybierała różne formy. Od koncepcji kolonizacji polskiej w dziewiczych puszczech Ekwadoru i Peru, lub na słabo zamieszkałych obszarach Angoli i Mozambiku, aż do rojeń o uzyskaniu jakiegoś mandatu afrykańskiego od Ligi Narodów. Finansowano wyprawy i ekspedycje o charakterze propagandowo-politycznym, ułatwiano liczne publikacje. Gorączka kolonialna objęła w owym okresie wielu geografów. Niektórzy z nich, jak np. Stanisław P a w ł o w s k i, brali czynny udział w akcji kolonialnej, inni włączali się do niej poprzez publikacje [477, 548, 605].

Dążenia kolonialne odbiły się w pracach monograficznych dotyczących obszarów skolonizowanych i krajów zamorskich. Nie ma w polskiej geografii regionalnej i geografii ekonomicznej ani jednej monografii tych obszarów, która by poddawała krytycznej analizie panujące tam stosunki społeczne i gospodarcze. Stosunek autorów do administracji kolonialnej, jej gospodarki i osadnictwa europejskiego odzwierciedlał tendencje literatury angielskiej i francuskiej, reprezentującej interesy kolonizatorów. Nastawienie takie miały i liczne publikacje Jerzego Lotha dotyczące krajów afrykańskich [548, 549, 551, 552].

W 1918 r., obok Jerzego Lotha, wykłady w Wyższej Szkole Handlowej w Warszawie objął Antoni S u j k o w s k i (por. s. 85). Jego działalność naukowa na tej uczelni ograniczyła się do prowadzenia seminariów magisterskich, wykładów oraz wydania dwu podręczników, jednego z geografii ekonomicznej ogólnej [659], drugiego z geografii ekonomicznej Polski [660]. Oparł je na tych samych założeniach teoretycznych i metodologicznych co poprzednie swoje prace [440—442]. Sujkowski do końca życia zresztą pozostał wierny antropogeograficznemu punktowi widzenia, metodzie porównawczo-opisowej, nie rozwinął i nie pogłębił założeń przyjętych w początkach swej pracy naukowej. Poglądy te odbiły się również i w jego artykule *Potrzeby nauki polskiej w zakresie geografii* [146], gdzie stwierdził, że „*Ziemia i człowiek w ich wzajemnym oddziaływaniu nie tylko w przeszłości, lecz i w stosunkach dzisiejszych, stanowią przedmiot tej umiejętności (geografii)*” [146, s. 155]. Widział on ją jako naukę o stosunkach przestrzennych wykrywanych za pomocą metody opisowo-porównawczej: „*Geografia nowożytna, jak i dawniejsza, również opisuje, lecz*

nadto 1) wyrobiła metody i wymagania ściśle i 2) uczyniła człowieka razem z rzeczowemi wynikami jego pracy oraz skupieniami ludzkimi, a nawet ze strukturą społeczną, przedmiotem opisu i porównania. W ten sposób nieraz ujmuje przestrzenne objawy życia społecznego, wynajdując w nich jak gdyby treść nową, w związku z rozpowszechnieniem i umiejscowieniem ognisk życia społecznego” [146, s. 156].

Antoni Sujkowski zatrzymał się przy swych poglądach naukowych z lat 1905—1910; własnych badań naukowych w okresie międzywojennym nie prowadził, ograniczając się do kierowania licznymi pracami magisterskimi i pracami doktorskimi. Uczniami jego byli: Jadwiga M r o z o w s k a, Zofia C i c h o c k a - P e t r a ż y c k a i przed samą wojną piszący te słowa. W postawie naukowej i życiowej Sujkowskiego zaznaczały się liczne sprzeczności. Związany od dawna z Józefem Piłsudskim, należał do kręgu jego najbliższych znajomych i w 1926 r. został na krótko ministrem wyznań religijnych i oświecenia publicznego. Życie jego lapidarnie i trafnie określił Stanisław Lencewicz pisząc: „Ustosunkowany w najwyższych sferach, nie zrobił «kariery» i prowadził skromny żywot profesora [91]. Dodajmy, że Sujkowski zachował wiele niezależności w sądach o luminarzach epoki sanacyjnej. Konserwatysta polityczny i społeczny był gorącym zwolennikiem idei Wacława Nałkowskiego, bezkompromisowo walczył z klerykalizmem i nacjonalizmem. Przeciwnik socjalizmu naukowego, okazał pełną życzliwość tolerancję piszącemu te słowa, w jego pierwszych, naukowych poszukiwaniach. Cechujący go szacunek dla cudzych przekonań umożliwił sformowanie się na SGH niewielkiego ośrodka naukowego o różnorodnym wachlarzu postaw i zainteresowań. Jadwiga Mrozowska zaszczebiała tam wpływy J. J. Brunhesa i antropogeografii francuskiej, Zofia Cichocka-Petrażycka ekonomiczne podejście do zagadnień geograficznych i badania narodowościowe.

Zagadnieniami geografii ekonomicznej świata zajmował się w latach 1930—1939 w Szkole Głównej Handlowej w Warszawie Stanisław G o r z u c h o w s k i (1899—1948). Ukończył on geografię na Uniwersytecie im. Stefana Batorego w Wilnie. Słuchał tam wykładów Mieczysława L i m a n o w s k i e g o (1876—1948), naukowca o szerokich zainteresowaniach kulturalnych i politycznych, współorganizatora teatru „Reduta”, sugestywnego wykładowcy o skłonnościach do efektownych i nieuzasadnionych syntez o geopolitycznym charakterze. Jego wykłady niewątpliwie rozwinęły u Gorzuchowskiego wrodzone zdolności syntezy i skierowały go ku antropogeografii i geografii gospodarczej. Pierwsze prace Gorzuchowskiego dotyczyły zagadnień narodowościowych [495] i politycznych [494] okręgu wileńskiego. Po uzyskaniu adiunktury w SGH poświęcił się on całkowicie zagadnieniom geografii regionalnej i ekonomicznej świata. Rezultatem zainteresowań, pogłębionych podróżami naukowymi po Francji,

Hiszpanii i Włoszech, były: rozprawa o zagadnieniach antropogeograficznych delty Rodanu [498] oraz monografie Półwyspu Iberyjskiego i Półwyspu Apenińskiego [499] zamieszczone w *Wielkiej geografii powszechnej*.

Umiejętności Gorzuchowskiego: formowanie syntez, operowanie metodą porównawczą i klarowny wykład, które fascynowały słuchaczy, cechowały również i jego prace naukowe. O jego podejściu do zagadnień, godzeniu w zwięzłej syntezie historycznego punktu widzenia z oceną podłoża geograficznego, świadczyć może fragment z monografii Portugalii:

„Struktura gospodarcza Portugalii, czyli zachodniego regionu atlantyckiego, nosi w sobie wyraźne piętno przewagi rolnictwa. Intensywność i kierunkowość uprawy poszczególnych roślin pozostaje tu w wyraźnej zależności od struktury własności rolnej. Największa powierzchnia terenów uprawnych, wynosząca 55% ogólnego obszaru kultywowanego, przypada w udziale drobnej własności, zagęszczonej w swem rozmieszczeniu w części północnej Portugalii (...). Z kolei 28% z ogólnego obszaru ziemi uprawnej przypada na wielkie latyfundia, występujące przede wszystkim w prowincji Ałemtejo oraz rozrzucone w prowincji Estremadurze (...). Powyższe rozmieszczenie własności rolnej, uzależnione od hyspometrii terenu oraz warunków klimatycznych, ma też podłoże w zmianach społeczno-politycznych, jakim wyżej omawiany region ulegał. W miarę kształtowania się państwa portugalskiego i wypierania Maurów ku południowi, dla zaludnienia terenów położonych w środku kraju sprowadzano kolonistów lub nadawano rozległe obszary klasztorom i zakonowi, kładąc podwaliny pod wielką własność rolną wśród mało, na ogół, przyjaznych warunków klimatycznych. Wielkie odkrycia geograficzne były czynnikiem wyludniającym wieś portugalską; kierowały one ludność z bogatych nawet rolniczo prowincji ku ekspansji zamorskiej, toteż wielka własność w południowej części kraju przetrwała przez szereg długich wieków aż do chwili obecnej i należy przypuszczać, iż zaniknie ona bardzo powoli w miarę wzrostu zaludnienia i wynikającej stąd konieczności przesuwania się nadmiaru ludności z części północnej kraju ku terenom słabo zaludnionym, rozciągającym się na południe od rzeki Tejo” [499, cz. 1, s. 121—122].

Stanisław Gorzuchowski pisał swą książkę w okresie narastającej faszycyzacji życia politycznego w Polsce, gdy kult silnej ręki, teorie o „rządzie elity” itp. ogarnęły niektóre koła inteligencji. Pogłosy tych koncepcji dały znać o sobie w kilkunastu zdaniach, które autor poświęcił faszyzmowi włoskiemu. Stwierdził wprawdzie, że „Faszyzm pojmuje życie jako walkę, zaszczepiając ducha antypacyfistycznego w cały naród (...). Faszyzm jest nieufny i podejrzliwy”, dochodząc jednak w końcu do wniosku, że „Z analizy charakteru narodowego ludności Półwyspu Apenińskiego zdaje się

wynikać, że doktryna faszyzmu jest może najbardziej odpowiednia dla narodu włoskiego, objawiając się jako konieczna reakcja, wykreślająca z kart historii minione wieki niedoli i zaniedbania narodu włoskiego wśród innych narodów świata” [499, cz. II, s. 44—45].

Zofia Cichocka-Petrażycka poświęciła się zagadnieniom geografii ekonomicznej Polski, publikując prace z zakresu osadnictwa czeskiego i niemieckiego na Wołyniu [476] i podręczniki z geografii ekonomicznej Polski [475].

Na rozwoju geografii w ośrodku lwowskim zaciążyła wybitna indywidualność Eugeniusza Romera. Wpływ jego wyraził się przede wszystkim w wysunięciu na pierwszy plan kartografii i geografii fizycznej. Oddziaływał on jednak i na dziedziny bardziej mu odległe, jak geografia ekonomiczna, a przejawiał się nie tyle w tematyce badań, lub w ich zakresie, ile w przyjęciu pewnej określonej techniki metod badawczych. Dorobkiem lwowskiego ośrodka geograficznego było wprowadzenie do prac i badań geograficzno-ekonomicznych metod statystycznych. Pierwszym przełomowym osiągnięciem w tym zakresie był *Geograficzno-statystyczny atlas Polski* Eugeniusza Romera wydany w 1916 r. w Krakowie. Pełna jego ocena nie wchodzi w zakres niniejszej pracy. Dla dalszego jednak rozwoju prac badawczych z geografii ekonomicznej duże znaczenie miało zastosowanie w atlasie izarytm dla przedstawienia zagadnień ludnościowych i gospodarczych oraz szerokie użycie metody interpolacyjnej. Obie te metody kartograficzne wymagały szczegółowych danych statystycznych. Przeniesione z kartografii do geografii ekonomicznej oznaczały odejście od syntez i wnioskowań opartych na oczywistych podobieństwach, a przejście do bardziej naukowej i ścisłej techniki badań.

Z tego kierunku badawczego narodziły się prace Augusta Zierhoffera [685, 686] i Juliana Czyżewskiego [478, 480] oraz rozprawa Jana Ernsta *Regiony geograficzno-rolnicze Polski* [489]. Ernst przyjął w swej pracy metodę uprzywilejowania i na jej podstawie wyznaczył regiony geograficzno-rolnicze Polski. Zastosowanie metod statystycznych w geografii ekonomicznej było znacznym postępem formalnym, pomogło w precyzji i uściśleniu wyników badań, nie prowadziło jednak do rozwiązania zasadniczego zagadnienia, a mianowicie wyjaśnienia związków i zależności przyczynowych, leżących u podstaw terytorialnego rozmieszczenia produkcji. Świadczy o tym choćby szereg prac regionalistycznych podjętych i opublikowanych w ośrodku lwowskim [490—492, 510, 687].

Prace badawcze geografów lwowskich (w tym i geografów ekonomicznych) ogniskowały się na geograficznym zapleczu uniwersytetu, a mianowicie na obszarach dzisiejszej Zachodniej Ukrainy, stanowiących południowo-wschodnie kresy międzywojennej Rzeczypospolitej; poza geograficznymi wpłynęły na to również i względy polityczne. Ówczesne władze

rządowe przywiązywały dużą wagę do politycznego i społecznego opanowania ziem białoruskich i ukraińskich, które w latach 1919—1939 znalazły się w granicach Rzeczypospolitej. Popierano więc i finansowano badania naukowe okręgów wschodnich, a argument finansowy, możliwość wydrukowania pracy, miał w okresie międzywojennym, gdy trzeba było szukać prywatnego wydawcy, znaczenie o wiele większe niż obecnie. Tym też okolicznościom można przypisać, że stosunkowo wiele prac i z innych ośrodków naukowych zajmowało się zagadnieniami kresów wschodnich [476, 494, 495, 591, 593, 594, 617, 630—632].

Ośrodkiem krakowskim w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości kierował Ludomir Sawicki (1884—1928). Wybitny uczony, o szerokim wachlarzu zainteresowań od geomorfologii aż do kartografii, przywrócił katedrze geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim autorytet naukowy, zachwiany w okresie kierowania nią przez F. Czernego-Szwarcenberga. Zwolennik badań terenowych i zajęć praktycznych umiał narzucić ten tok prac swoim współpracownikom. Rzutki organizator, przygotowywał wyprawy naukowo-badawcze. Zwiedził kraje Azji południowo-wschodniej (Indie, Syjam) i Afryki północno-wschodniej. Z podróży tych pozostały ciekawe popularne monografie [636, 637, 639], jedne z nielicznych w geograficznym piśmiennictwie międzywojennym, oparte na własnych badaniach krajów pozaeuropejskich.

Razem z Ludomirem Sawickim na Uniwersytecie Jagiellońskim wykladał Jerzy Smoleński (1881—1940), który od 1928 r. objął kierownictwo Instytutu Geograficznego. Z wykształcenia geolog studiował, jak większość geografów polskich, na uniwersytetach austriackich i niemieckich, a geografiami ekonomiczną i polityczną zajął się dopiero w późniejszym okresie swego życia. W 1931 r. opublikował rozprawę: *Ziemia, jako podłoże dziejów ludzkości* [650], będącą geograficznym wstępem do *Wielkiej Historii Powszechnej* wydawanej w Warszawie przez Trzaskę, Ewerta i Michalskiego. Rozprawa Smoleńskiego jest właściwie obszernie ujętym wykładem założeń antropogeografii pojmowanej w myśl koncepcji szkoły francuskiej. Widać w niej wyraźną zbieżność z poglądami Lucien Fabvre'a, wyłożonymi w pracy *La terre et l'évolution humaine*. Smoleński przyjmował tezy o przystosowywaniu się grup społecznych do geograficznego podłoża, unikał jednak wyraźnych sformułowań deterministycznych.

W teoretycznych zagadnieniach geografii ekonomicznej wypowiedział się Smoleński w roku 1932 w wykładzie inauguracyjnym w Wyższej Szkole Handlowej w Krakowie [646]. Wychodząc z założenia, że „przedmiotem badań geograficznych są wszystkie przestrzenne zjawiska związane z powierzchnią ziemi” definiował on geografie ekonomiczną jako naukę „o rozmieszczeniu i geograficznym uwarunkowaniu zjawisk ekonomicznych”, badającą związki zachodzące „między przyrodzonemi i antro-

pogeograficznymi właściwościami poszczególnych obszarów a ich życiem gospodarczym". Związki między życiem gospodarczym a środowiskiem geograficznym pojmował on jednak deterministycznie a mechanizm tej zależności był w jego mniemaniu skomplikowany. „Przestrzenne zróżnicowanie życia gospodarczego — pisał — znajduje podstawę zarówno w zróżnicowaniu środowiska antropogeograficznego, jak warunków fizjograficznych (...). Tendencji postępującego wyrównania przeciwieństw kulturalnych przeciwstawia się trwałość przestrzennej różnorodności przyrody ziemskiej, na której tle życie ekonomiczne różne przybierać musi formy” [646].

Stanowisko Smoleńskiego jest charakterystyczne dla większości geografów ekonomicznych lat międzywojennych. Tendencje do traktowania geografii jako nauki o przestrzeni geograficznej, przestrzennym rozmieszczeniu zjawisk itp. dominowały w ówczesnej geografii. W ślad za tym szło definiowanie geografii ekonomicznej jako nauki o przestrzennym rozmieszczeniu zjawisk gospodarczych, o krajobrazie gospodarczym itp. Wszystkie te postawy, dalekie zresztą od precyzji myśli i sformułowań, wysuwały na plan pierwszy w definicji geografii ekonomicznej istnienie zjawisk na danym, określonym obszarze. Współistnienie w granicach jakiegoś obszaru wystarczało dla poszukiwania między zjawiskami takich lub innych związków, przy czym z pomocą przychodziły metody statystyczne. Sprawa istotnych powiązań przyczynowych, zachodzących między zjawiskami gospodarczymi a wynikających z praw i tendencji ekonomicznych, nie była na ogół brana pod uwagę. Do tego zasadniczego błędu metodologicznego przyczyniał się niewątpliwie w znacznej mierze fakt, że geografów handlową i geografów ekonomiczną wykładali w większości geografowie nie posiadający wykształcenia ekonomicznego i z konieczności przenosili oni założenia teoretyczne i metody badawcze z dobrze im znanego świata przyrody w świat związków i zależności gospodarczych. Stąd też chyba wynikała powszechna w okresie międzywojennym tendencja unifikacji geografii na bazie założeń teoretycznych i podstaw metodologicznych; umożliwiało ją rozpowszechnienie wielu pojęć i terminów powszechnie używanych, a w gruncie rzeczy niesprecyzowanych i nie wyjaśnionych do końca, jak np. „środowisko antropogeograficzne”, „metoda geograficzna”, „metoda antropogeograficzna”, „geograficzny punkt widzenia”, „antropogeograficzny punkt widzenia” itp. Wiele z tych terminów, o nie określonym znaczeniu i pozwalających na dowolną interpretację, użył w swej pracy Jerzy Smoleński. Pod tym względem jest ona również charakterystyczna dla polskiej geografii okresu międzywojennego.

W 1923 r. rozpoczął pracę w Instytucie Geograficznym U. J. Wiktor Ormicki (1898—1941) stając się wkrótce najbliższym współpracownikiem Ludomira Sawickiego. W 1930 r. habilitował się z geografii ekono-

nicznej i do 1939 r. prowadził wykłady i zajęcia z tego przedmiotu na UJ i innych uczelniach w Polsce*.

W życiu i pracy Wiktora Ormickiego, jak w soczewce, skupiły się i przełamały wszystkie ważniejsze problemy nurtujące polską geografię ekonomiczną okresu międzywojennego. Był on naukowcem wyjątkowo uzdolnionym, pracowitym i wszechstronnym. Bibliografia jego prac zestawiona przez Zofię Figlewicz [66, s. 47—51] zawiera ponad 100 pozycji. Uderza rozpiętość tematyczna publikacji i artykułów. Znaczna większość z nich dotyczy problemów geograficzno-ekonomicznych, są jednak i inne z dziedziny geografii fizycznej, jak np. *Zagadnienia trzęsień ziemi* — popularny artykuł w Kalendarzu IKC z 1928 r., *Przyczynek do morfologii szaty śnieżnej* rozprawa naukowa publikowana w *Przeglądzie Geograficznym* w 1929 r., lub wreszcie *Atlas jezior tatrzańskich* opracowany w 1936 r. wraz z R. Gajdą i J. Szafarskim. W wielu pracach Ormicki omawiał zagadnienia demograficzne [600, 606, 607, 618], luźno związane z geografiami ekonomiczną. Wreszcie, i w tematyce geograficzno-ekonomicznej zaznaczyła się wszechstronność zainteresowań Ormickiego. Zajmował się problematyką regionalizacyjną, tak z teoretycznego punktu widzenia [589, 603], jak i rejonizacją poszczególnych upraw [586, 595], badał regiony gospodarcze w całości [591, 592, 594, 597], bądź też niektóre tylko ich problemy [587, 588, 590, 593, 615—617]. Wypowiadał się na tematy teoretyczne i metodologiczne [601, 611], podejmował śmiało, choć nie zawsze fortunne próby rozszerzenia zakresu geografii ekonomicznej na zagadnienia czysto ekonomiczne [604]. Opublikował pierwszy i jedyny w okresie międzywojennym zarys rozwoju geografii ekonomicznej [113].

Badania terenowe i zainteresowania regionalne W. Ormickiego skupiały się na dwu obszarach: województwie krakowskim i tzw. Kresach Wschodnich. Zainteresowanie woj. krakowskim wynikało z chęci zbadania i opracowania najbliższego zaplecza Uniwersytetu Jagiellońskiego. I tak powstały prace poświęcone Podhalu [587, 588], województwu krakowskiemu jako całości [592, 610], lub też poszczególnym jego częściom [597].

Zajęcie się tzw. Kresami Wschodnimi wynikało z wielu przyczyn politycznych i osobistych. Wiktor Ormicki pochodził ze środowiska zamożnego mieszczaństwa krakowskiego. Ojciec jego był członkiem PPS, a on sam wyrażał, aczkolwiek dalekie od marksizmu [113, 604], sympatie dla tej partii. Wystarczyło jednak i tego, by zamknąć młodemu uczonemu drogę do wyższych szczebli kariery uniwersyteckiej, szczególnie po 1926 r., gdy rządy

---

* W latach 1928—1931 w Śląskim Instytucie Pedagogicznym w latach 1933—1938 na Wyższym Studium Handlowym (późniejszej Wyższej Szkole Handlowej) w Krakowie, w latach 1936—1939 prowadził co roku 10-dniowy kurs z tego przedmiotu na Uniwersytecie w Wilnie, a w roku 1938/1939 wykładał na wydziale prawnym Uniwersytetu we Lwowie.

Piłsudskiego i jego następców prowadziły do konsekwentnej faszyzacji kraju. Wiktor Ormicki przez 9 lat od habilitacji, mimo poważnego dorobku naukowego, nie uzyskał profesury nadzwyczajnej. Była to w warunkach międzywojennych, gdy zwyczajowo czekało się na ten awans najwyżej 5 lat, wyraźna dyskryminacja. Przyczyniły się do niej również i względy narodowościowe. Rodzina Ormickich była pochodzenia żydowskiego, co przy antysemickich tendencjach decydujących czynników rządowych i uniwersyteckich stało się dla znanego uczonego dodatkową przeszkodą w awansie. Niewątpliwie, powyższe czynniki wpłynęły na postawę życiową Ormickiego. Szukał on możliwości wybicia się poprzez współpracę z instytucjami rządowymi, jak np. Instytut Spraw Narodowościowych i przez zbliżenie się do Uniwersytetu im. Stefana Batorego w Wilnie, gdzie atmosfera polityczna i społeczna była inna niż na Uniwersytecie Jagiellońskim.

Poglądy naukowe Ormickiego w znacznej mierze odbijały jego sytuację życiową i postawę polityczno-społeczną. Widać w nich niekonsekwencje i sprzeczności, będące wynikiem taktycznych ustępstw na rzecz tych lub innych czynników zewnętrznych.

„Geografia — według Ormickiego — jest nauką, zajmującą się inwentaryzacją, opisem i przestrzennym wyjaśnieniem zjawisk zachodzących w biosferze ziemskiej. Obejmuje zjawiska fizyczne, materialne i duchowo-kulturalne, bada ich rozmieszczenie, warunki występowania, nasilenie, genezę skutki (...). Geografia szczegółowa czyli regionalna zajmuje się ograniczonymi obszarami, zmierzając do zarysowania ich indywidualności geograficznej oraz wykazania o ile prawidła wysuwane przez geografję ogólną znajdują zastosowanie. W wypadku rozbieżności zadaniem geografji regionalnej jest zbadanie przyczyny” [611].

W. Ormicki łączył więc w geografii opis (inwentaryzację) i wyjaśnienie zjawisk zachodzących w biosferze, rozciągając je na zjawiska przyrodnicze i społeczno-ekonomiczne. Przyjmował więc on jedność merytoryczną i metodologiczną poszczególnych dyscyplin geograficznych na bazie *„prze-strzennego wyjaśniania zjawisk”*. Stanowisko to było jedną z licznych odmian hettnerowskiej koncepcji krajobrazowej, powszechnie wówczas przyjętej w geografii europejskiej i polskiej. W tej koncepcji geografia ekonomiczna musiała mieć określone zadania w ramach geografii ogólnej. Ormicki sprecyzował swój punkt widzenia na to zagadnienie, krytykując tezę o geografii ekonomicznej wysunięte przez Stanisława Nowakowskiego [581].

„Jakkolwiek nie ulega wątpliwości, że podstawowem zagadnieniem geografii gospodarczej jest studium zależności, zachodzącej między działalnością człowieka a środowiskiem geograficznym, to nie można się pogodzić z St. Nowakowskim jakoby studium to miało być zadaniem wy-

łącznym. Geografia gospodarcza nie może się ograniczać do tego tylko zadania, ponieważ ekonomiczna działalność człowieka już od czasu odkryć, a potem w związku z rozwojem komunikacji stała pod znakiem wpływów globularno-gospodarczych. Znaczy to, że charakter, forma i kierunek gospodarki na danym obszarze są warunkowane nie tylko przyrodniczymi (naturalnymi) cechami środowiska, ale i rozwojem gospodarczym bliższych i dalszych obszarów, a wreszcie świata całego” [113, s. 118].

Tak więc Ormicki wychodził poza determinizm geograficzny, uznawał wpływ międzynarodowej sytuacji gospodarczej na rozwój gospodarki danego obszaru, równocześnie jednak stwierdzał, że sposób, w jaki społeczeństwo wykorzystuje środowisko geograficzne, jest niezależny od ustroju społecznego: „Środowisko naturalne — pisał w tym samym artykule — czy geograficzne warunkuje (a i to do pewnego tylko stopnia) kierunek gospodarki bez względu na panującą formę ustroju społecznego. Wiadomo zaś, że przy panującej jednej i tej samej formie ustroju społecznego kierunek gospodarki może ulegać zmianom; podobnie zresztą przeobrażenie ustroju społecznego, dokonywujące się zawyczaj w związku z ogólnokulturalnymi i cywilizacyjnymi warunkami, bynajmniej nie musi naruszać pierwotnego kierunku gospodarki” [113, s. 119].

I wreszcie kończąc dyskusję dodał:

„Nie wdając się tutaj w dyskusję na temat filozoficznego ujęcia geografii gospodarczej, wyraźnie trzeba zaznaczyć, że ujęcie materialistyczne jest równoznaczne z wprowadzeniem w życie społeczne determinizmu ze wszystkimi jego następstwami, skłaniającymi do apatii indywidualnej i zbiorowej (...). Dopóki jasno dowiedzionym nie zostanie funkcjonalizm zjawisk gospodarczych w stosunku do środowisk geograficznych, nie ma przedmiotowych podstaw dla materialistycznego traktowania geografii gospodarczej” [113, s. 119].

Dyskusja Ormickiego ze sformułowaniami Nowakowskiego, szczególnie zaś zdania o ustroju społecznym i kierunkach gospodarki, nie dotyczyły zamierzonych epok niewolnictwa, feudalizmu i narodzin kapitalizmu, lecz aktualnego zagadnienia budowy socjalizmu w Związku Radzieckim, roli i miejsca środowiska geograficznego w gospodarce socjalistycznej, społecznych i politycznych rezultatów filozofii marksistowskiej.

Wiktor Ormicki włączył się w nurt ogólnej „nagonki” na marksistowską myśl naukową. Jak można jednak sądzić z zawartych w cytowanym artykule sformułowań, włączenie to miało raczej charakter formalny i taktyczny. Ormicki wielu zagadnień ekonomicznych nie rozumiał, wielu nie rozpracował. W tych warunkach nie wystarczały: wrodzona inteligencja, wysoko rozwinięty zmysł analityczny i powierzchowna znajomość niemieckiej literatury ekonomicznej. Formułowane przez Ormickiego wnioski i syntezy okazywały się nieraz błędne i bezpodstawne.

Klasycznym przykładem pomieszczenia pojęć jest jego rozprawa: „Kapitał pieniężny jako przedmiot badań geografii gospodarczej” [604]. Autor, opierając się na sformułowaniach teoretycznych zaczerpniętych od Karola Gide’a, pomieszał beztrąsko wszystkie formy występowania kapitału i sprowadził je do kapitału pieniężnego po to, by po dość długich wywodach historyczno-teoretycznych dojść do wniosku, że „*Kapitał pieniężny jest czynnikiem krajobrazotwórczym, że jest dostępny dla geograficznych metod badania i że podlega prawidłom geograficznym, a więc może być przedmiotem badań geograficzno-gospodarczych*” [604, s. 15].

Zapewne, miał rację Ormicki, gdy stwierdzał, że „*Jako czynnik geograficzny wyciska kapitał niezatarte piętno na krajobrazie i na zamieszkującej go ludności. Formuje specyficzne środowiska, które powstają pod jego przemożnym i nieodpartym wpływem. Nie każda akcja kapitału zaznacza się równie ostro w krajobrazie. Raz zmiany dokonują się szybciej, ogarniając większe obszary i gruntowniej przeobrażają krajobraz, kiedy indziej przeobrażenia nie są głębokie, wymagają bez porównania dłuższego czasu i ograniczają się do niewielkich skrawków powierzchni ziemi. Dynamika krajobrazu jest w tym wypadku funkcją charakteru czynnych kapitałów*” [604, s. 9—10]. Jest to jednak racja ograniczona wynikająca z bardzo zawężonego pojmowania geografii ekonomicznej jako nauki o zmianach zachodzących w krajobrazie wskutek gospodarczej działalności człowieka. Ormicki, podchodząc do zagadnienia ze zdecydowanie burżuazyjnych pozycji, widział pozytywną rolę kapitału w krajobrazie:

„*Ale kapitał jak każdy czynnik ma dwa oblicza. Raz spełnia rolę twórczą, kiedy indziej niszczącą. Jego obecność działa pobudzająco, roznieca życie gospodarcze, podczas gdy brak lub restrykcja są przeszkodą w pierwszym wypadku uniemożliwiającą jakkolwiek postęp, w drugim natomiast sprowadzają rozkład, a nawet zanik stworzonego krajobrazu kulturalnego*” [604, s. 9].

Tak więc niszczącą według Ormickiego działalność mógł powodować jedynie brak kapitału, nigdy zaś sam kapitał. Brakom kapitału przypisywał również Ormicki kryzysy produkcyjne.

Wydaje się jednak, że mimo zasadniczych sprzeczności, występujących w teoretycznych pracach Ormickiego oraz błędnych założeń przyjmowanych przez niego za burżuazyjnymi ekonomistami należy mu przyznać zasługę zwrócenia geografii ekonomicznej w Polsce ku zagadnieniom gospodarczym. Wprawdzie ciążyły na nim pojęcia krajobrazowe, przeniesione do geografii polskiej z prac A. Hettnera, S. Passarge’a i E. Bansego, wprawdzie swą koncepcję geografii ekonomicznej wywodził z ratzłowskiej antropogeografii, jednak w praktyce, prowadzonych

badaniach i publikowanych pracach monograficznych, szedł drogą inwentaryzacji i badania zjawisk gospodarczych.

Z licznych prac z tego zakresu na pierwsze miejsce wysuwa się *Życie gospodarcze Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej* [591]. Książka zawiera bogaty materiał faktyczny, opracowany przy pomocy metod statystycznych, pozwalający na pełną orientację w stosunkach ludnościowych i gospodarczych ziem białoruskich i ukraińskich, tworzących w okresie międzywojennym województwa wileńskie, nowogrodzkie, poleskie i wołyńskie. Dołączone do pracy mapy mogą być, po dziś dzień, wzorem tego rodzaju opracowań. Równocześnie jednak Ormicki poprzedził pracę wstępem o zdecydowanie wstecznym, imperialistycznym nastawieniu, zawierającym geopolityczne sformułowania [por. s. 127].

Na Uniwersytecie Jagiellońskim w okresie międzywojennym rozpoczął działalność naukową Stanisław Leszczycki (ur. 1907 r.). Wychowane Uniwersytetu Jagiellońskiego, gdzie też w 1932 r. uzyskał doktorat, asystent w Instytucie Geograficznym, Leszczycki skoncentrował swe badania w Karpatach, a szczególnie na regionie Podhala, wiążąc je z narastającymi w latach 1936—1939 prądami planowania gospodarczego i regionalnego. Dość wyjątkowa, jak na stosunki międzywojenne, jednolitość obszarowa i tematyczna badań Leszczyckiego wynikała częściowo z dyspozycji osobistych, częściowo z przypadkowych okoliczności zewnętrznych. Badania terenowe rozpoczął Leszczycki jeszcze w gimnazjum, prowadząc ankietę etnograficzną we wsiach podkrakowskich. Zamiłowania etnograficzne wywarły później wpływ na jego pierwsze badania geograficzne, orientując je w kierunku zagadnień demograficznych [522, 524] oraz kultury materialnej i duchowej [525]. Tymi zagadnieniami interesował się Leszczycki i w późniejszych swych pracach [530, 533]. Do kompleksowych badań nad gospodarką Podhala przyczyniła się, poza jego osobistymi zainteresowaniami, również i praca w doradczych wojewódzkich organach planowania, stworzonych w latach 1934—1939. Z okresu tej współpracy pochodzą zarówno prace dotyczące gospodarki turystycznej Podhala [526, 529, 532], Karpat [531] i Śląska [528], jak i niektóre opracowania teoretycznych zagadnień planowania regionalnego [527], lub też rozwoju gospodarczego większych obszarów [533].

Oficjalne koncepcje planistyczne rozwijane w latach 1934—1939, poprzez utworzenie Biura Akcji i Planowania przy Prezydium Rady Ministrów oraz komisji planowania o bliżej nie sprecyzowanych celach w kilku województwach, nie dały żadnych wyników. Koncepcje planistyczne zrodziły się na tle sytuacji międzynarodowej. Sukcesy dwu kolejnych planów pięcioletnich w Związku Radzieckim wysuwały coraz silniej, wbrew chęci i interesom kół rządzących w krajach kapitalistycznych, sprawę planowania gospodarczego na czoło aktualnych zagadnień

politycznych i społecznych. Echem sukcesów radzieckich i próbą odwrócenia uwagi własnej opinii publicznej było ogłoszenie w Niemczech hitlerowskich pseudoplanu pięcioletniego rozwoju przemysłu. Rząd polski i popierające go elementy faszystujące oraz nacjonalistyczne były w tym okresie pod presją wzrastającego uświadomienia politycznego społeczeństwa, wyrażającego się m. in. falą strajków chłopskich, wzmoczoną akcją jednolito-frontową i potężnymi manifestacjami pierwszomajowymi lat 1937 i 1938. W tej właśnie sytuacji zrodziły się pseudo-planistyczne koncepcje, których jedyną obiektywną korzyścią było chyba skierowanie uwagi niektórych naukowców na zagadnienia planowania gospodarczego i planowania regionalnego, co później pośrednio ułatwiło im znalezienie właściwej drogi w Polsce Ludowej.

Z międzywojennych prac Stanisława Leszczyckiego na pierwszy plan wysuwa się *Region Podhala, podstawy geograficzno-gospodarcze planu regionalnego* [532]. Praca ta powstała w wyniku jedenastoletnich zmuśnionych badań terenowych, ankiet rozsyłanych do wsi i gromad, sprawdzanych następnie osobiście w czasie pieszych letnich wędrówek po badanym obszarze, a wreszcie w rezultacie zebrania wyczerpującej literatury przedmiotu obejmującej około 650 pozycji.

Pod względem metody badań terenowych praca Leszczyckiego rozszerza i pogłębia tradycje monografii regionalnych Franciszka Bujaka, a równocześnie jest wzorem dla późniejszych opracowań monograficznych. Pod względem metody przedstawienia zjawisk *Region Podhala* odbiega od prac wykonanych w ośrodku lwowskim [489—492, 510, 685—687, 478, 480] i od prac W. Ormickiego [591, 592]. Leszczycki nie zastosował w kartogramach i mapach skomplikowanych metod statystycznych, lecz zgrupował zebrany materiał liczbowy w zestawienia przejrzyste i logiczne z gospodarczego punktu widzenia.

Na perspektywicznych wnioskach tej pracy zaciążyły oczywiście i ówczesne antropogeograficzne poglądy autora oraz wynikające z nich przekonanie o decydującej roli czynników geograficznych w planowaniu gospodarczym [532, s. 176]. Mimo to jednak niektóre wnioski Leszczyckiego, a szczególnie dotyczące konieczności uprzemysłowienia Podhala i wewnętrznych migracji ludnościowych, okazały się słuszne i doczekały się realizacji w Polsce Ludowej.

„Wskutek tej sytuacji demograficznej — pisał Leszczycki w 1938 r. — sprawa uprzemysłowienia Podhala nabiera szczególnego znaczenia, staje się naczelnym kierunkiem w polityce gospodarczej (...). Czym silniej zostanie Podhale uprzemysłowione, tym więcej ludzi będzie mogło znaleźć warunki bytu. Równocześnie należy liczyć się z coraz większym odsetkiem ludności miejskiej, której byt związany jest również z rozwojem tego przemysłu. Ponieważ jednak przemysł ten nie jest w stanie

umożliwić egzystencji całej ludności Podhala, należy przygotować program emigracyjny, wyszukać obszary, na których mogliby osiedlać się mieszkańcy Podhala” [532, s. 182].

Działalność naukowa Stanisława Leszczyckiego w okresie międzywojennym biegła więc trzema torami. Obejmowała ona geografie osadnictwa, ze szczególnym uwzględnieniem osadnictwa wiejskiego i sezonowego; geografie turystyki pojętą jako dział geografii ekonomicznej i wreszcie geografie planowania regionalnego, pojmowaną jako geografia stosowana, a więc pozwalającą na praktyczne zastosowanie teoretycznych metod i sformułowań.

Wychowankami Instytutu Geograficznego U. J. są również Antoni Wrzosek i Józef Szafłarski, których działalność w zakresie geografii ekonomicznej rozwinęła się już w Polsce Ludowej.

Praca w Poznańskim ośrodku geograficznym biegła dwiema odrębnymi drogami. Kierownikiem katedry geografii na wydziale matematyczno-przyrodniczym i dyrektorem Instytutu Geograficznego był Stanisław Pawłowski (1882—1939), jeden z najbliższych współpracowników Eugeniusza Romera. Wybitny naukowiec zajmował się problemami geografii fizycznej, metodyką geografii, geografiami regionalną i antropogeografią. Rozwój myśli antropogeograficznej wchodzi w zakres niniejszej pracy jedynie o tyle, o ile wpływał na formujące się w Polsce koncepcje geograficzno-ekonomiczne. Z tego też względu warto zwrócić uwagę na opublikowaną w 1919 r. rozprawę Stanisława Pawłowskiego *Antropogeografia* [620]. Referując w niej przychylnie teorie F. Ratzla, F. Richtofena, P. Vidal de la Blache'a i J. Brunhesa oraz formułując własne poglądy na istotę i metody antropogeografii, zbliżone do koncepcji zachodnioeuropejskich, Pawłowski osadził silnie antropogeografię w nauce polskiej. Przyczynił się do tego niewątpliwie i duży autorytet, jakim cieszył się u swych uczniów jako uczonego i jako człowieka. Ze szkoły Pawłowskiego wyszli geografowie ekonomiczni Julian Mikołajski i Maria Kiełczewska-Zaleska, w ich też późniejszych pracach najsilniejszy wpływ miały koncepcje antropogeograficzne. Miarą siły i rozpowszechnienia poglądów antropogeograficznych w geografii polskiej okresu międzywojennego był fakt, że gdy w 1925 r. podjęto (jedyną zresztą w okresie międzywojennym) próbę oceny całego dorobku geografii polskiej, podzielono ją na geografie fizyczną i antropogeografię. Wreszcie, w 1939 r. antropogeografia, jako jedyna dyscyplina geograficzna, uzyskała odrębny tom (683) w wydawanej w latach 1934—1939 *Wielkiej geografii powszechnej*.

Długoletnim współpracownikiem Pawłowskiego był Józef Czekalski, który w 1938 r. po śmierci Stanisława Nowakowskiego objął katedrę geografii ekonomicznej na Wydziale Prawa U. P. Dorobkiem Cze-

kalskiego w geografii ekonomicznej, w latach międzywojennych, są badania osadnicze oraz zastosowanie metod statystycznych w próbach uchwycenia związków przypadkowych, zachodzących między zjawiskami geograficznymi i gospodarczymi.

Ze Stanisławem Pawłowskim związany był również przez długie lata, późniejszy profesor geografii ekonomicznej na Akademii Handlowej w Krakowie, Walenty Winid (1894—1945). W jego pracach [665—673] stosunkowo najsłabiej zaznaczyły się antropogeograficzne koncepcje Pawłowskiego, uwzględniał on szeroko czynniki ekonomiczne, przyznając im rolę decydującą w formowaniu się zjawisk geograficzno-ekonomicznych.

W zakończeniu obszernej monografii Kanału Bydgoskiego pisał:

„O kierunku i racji rozbudowy dróg komunikacyjnych decyduje nie jeden, ale cały kompleks czynników. Natura ma pierwszy głos, choć nie zawsze najważniejszy. Dla sztucznych dróg wodnych wchodzi w rachubę teren pod względem morfologicznym (nachylenie i konfiguracja terenu), geologiczno-petrograficznym (jakość skał ze względu na koszt pracy i ich przepuszczalność) i klimatyczno-hydrograficznym (ilość rozporządzalnej wody i stan zlodzenia). Ostatni czynnik jest najważniejszy. Dzisiejszy bowiem człowiek, mimo osiągnięcia niemal szczytów rozwoju techniki, w razie niepomysłnych warunków klimatyczno-hydrograficznych nie jest w możności skutecznie złemu zapobiegać.

Oprócz powyższych czynników czysto fizycznych, przychodzą do głosu czynniki antropogeograficzne, ściślej gospodarcze, zwykle ważniejsze od pierwszych. Odgrywa tu decydującą rolę nie tylko ten teren, przez który jest poprowadzona trasa drogi, ale terytoria połączone daną drogą komunikacyjną, a — ze względu na jednolitość norm gospodarki — nawet całe terytoria państwowe. Związane są te czynniki z gęstością zaludnienia (wielkie osiedla i gęste wsie), wydajnością gleby (plody rolne i leśne) i litosfery (plody górnicze); ogólnie: związane z ilością i różnorodnością podaży i popytu” [665, s. 257].

Katedrę geografii ekonomicznej na Wydziale Prawa i Ekonomii Uniwersytetu Poznańskiego, pierwszą i jedyną na uniwersytetach w latach międzywojennych, objął w 1924 r. i prowadził do 1938 r. Stanisław Nowakowski (1888—1938), jedyny w okresie międzywojennym geograf marksista. Urodził się on na Ukrainie w rodzinie dzierżawcy folwarcznego. Studia wyższe odbywał w Instytucie Handlowym w Kijowie pod kierunkiem znanego historyka M. W. Downar-Zapolskiego (1867—1934). Już w pierwszych miesiącach studiów zainteresował się geografiami ekonomicznymi. W tym też czasie poznał prace antropogeografów rosyjskich: A. A. Krubera, W. P. Siemienowa-Tianszanskiego i L. D. Sinickiego. Lektura ta niewątpliwie przyczyniła się do tego, że w pierw-

szych latach swej samodzielnej pracy naukowej Nowakowski pozostał pod silnym wpływem teorii antropogeograficznych.

Pierwszą pracą Nowakowskiego było *Sielskoje choziajstwo sowniennoj Japonii* [566] wydane po podróży naukowej do Japonii, którą odbył jeszcze przed ukończeniem studiów. Przyniosła mu ona uznanie sfer naukowych i spowodowała powtórny wyjazd do Japonii, w rezultacie którego powstała obszerna monografia *Panamskij Kanał i jego mirowoje znaczenije* [568]. W jednym z rozdziałów tej monografii zawarł Nowakowski obszerną historię Kanału Panamskiego od odkrycia Przesmyku Panamskiego oraz szczegółowe dzieje odkryć i badań geograficznych w tej części Ameryki, ujawniając po raz pierwszy swe zainteresowania historyczne. Wkrótce po opublikowaniu tej pracy Instytut Handlowy w Kijowie powołał Nowakowskiego na stanowisko profesora geografii ekonomicznej.

Rewolucję lutową 1917 r. i obalenie caratu przeżywał Nowakowski w Kijowie. Pochłonięty pracami naukowymi nie brał czynnego udziału w życiu organizacyjno-politycznym. Mimo uczuciowego zaangażowania się po stronie postępu, nie miał jeszcze w tym czasie skryształizowanych poglądów politycznych. Przyjął więc propozycję rządu Kiereńskiego ponownego wyjazdu do Japonii, tym razem w charakterze eksperta gospodarczego. Rewolucja Październikowa zastała Nowakowskiego w Tokio. Wiadomości o tym co się dzieje w Piotrogradzie i Moskwie docierały do Japonii zniekształcone, często sfalszowane i zawsze wrogie dla młodego rządu bolszewickiego. Nowakowski pozostał w Japonii i kontynuował pracę naukową, której rezultatem było obszerne studium *Japonija i Rossija* [569]. W 1919 r. wyjechał do Stanów Zjednoczonych, gdzie zetknął się z najwybitniejszymi ówczesnymi geografami amerykańskimi: E. Huntingtonem, R. Gregorym i in. U E. Huntingtona przeprowadził obronę pracy doktorskiej; była nią pisana w języku angielskim rozprawa o klimacie Syberii. Zarówno ona, jak i następne prace publikowane w języku angielskim [570—572] zwróciły na Nowakowskiego uwagę uniwersytetów amerykańskich. Pierwsze lata swego pobytu w Stanach Zjednoczonych spędził jako wykładowca na emigracyjnym uniwersytecie rosyjskim w Chicago, już jednak w 1922 r. Clark University powołał go na profesora geografii ekonomicznej. W 1922 r. jako ekspert od rolnictwa krajów Europy wschodniej odbył podróż do Polski, Jugosławii i Czechosłowacji. W 1924 r. przyjechał do Polski na stałe, by objąć katedrę geografii ekonomicznej na Uniwersytecie Poznańskim. Powrót do kraju zbiegł się w czasie z krystalizacją poglądów naukowych i społecznych Nowakowskiego. Dawne młodzieńcze zaangażowanie się po stronie postępu, wsparte kilkuletnią wnikliwą obserwacją stosunków społecznych w Stanach Zjednoczonych przekształciło się w naukowy światopogląd.

w dążenie do rozwiązywania zagadnień życia i nauki przy pomocy analizy marksistowskiej. W nauce oznaczało to przejście od koncepcji antropogeograficznych i przyjętego w swoim czasie determinizmu klimatycznego Huntingtona do wypracowywania marksistowskich podstaw geografii ekonomicznej. W Poznaniu, podobnie jak i w przeszłości, błędnie ocenił sytuację polityczną. Nie zdawał sobie sprawy z siły kół reakcyjnych, z ich możliwości oddziaływania na życie polityczne i naukowe, z całego arsenału środków jakie będą rozwijać w walce z postępową myślą naukową. Ale nawet stosunkowo szybkie rozpoznanie tego błędu nie zmieniło postawy Nowakowskiego. Coraz bardziej krystalizujący się światopogląd marksistowski, gorące przekonanie o konieczności walki o postęp społeczny, wspierane chłodnym rozumieniem jej praw, prowadziło Nowakowskiego do coraz czynniejszego i pełniejszego angażowania się w walce przeciwko reakcji politycznej i obskurantyzmowi naukowemu, do powiązania postępowej rewolucyjnej nauki z postępowym rewolucyjnym ustrojem społecznym. Po roku pobytu w Poznaniu Nowakowski wydał pracę *Do kogo świat należy* [577]. Miała ona charakter statystyczno-geograficzny i z dużą wyrazistością ukazywała istotne zależności i sfery wpływów w świecie kapitalistycznym, torując drogę realnemu, marksistowskiemu spojrzeniu na rzeczywistość. W 1928 r. ukazała się rozprawa *Marksizm a geografia gospodarcza* [581]. Była to pierwsza w piśmiennictwie polskim, a bodaj że i w światowym (poza Związkiem Radzieckim), próba ustalenia zakresu, metod badawczych i podziału geografii ekonomicznej podjęta z marksistowskiego punktu widzenia. Nowakowski postawił przed geografią ekonomiczną sześć zadań:

„1. *Badanie geograficznego podziału pracy, czyli — mówiąc inaczej — badanie gospodarczej działalności ludzi pod względem geograficznego rozmieszczenia;*

2. *badanie sił produkcyjnych w związku z warunkami geograficznymi i socjalnymi;*

3. *badanie wpływów czynników geograficznych na gospodarującego człowieka, działających bezpośrednio i pośrednio przez stosunki produkcyjne;*

4. *badanie wpływów człowieka na otaczającą przyrodę;*

5. *badanie wszystkich tych wpływów winno się odbywać pod kątem widzenia historycznego rozwoju stosunków gospodarczych;*

6. *wykrycie prac i przyczyn przestrzeniowego rozmieszczenia gospodarczej działalności człowieka.”* [581, s. 14].

Tezy te nie wyczerpują zakresu geografii ekonomicznej w naszym dzisiejszym pojęciu; wydaje się jednak, że poza zmianami stylistycznymi i pewnym uporządkowaniem niektórych zachodzących na siebie zagadnień (pkt. 1 i 2) można je powtórzyć i obecnie.

Niebezpieczne dla oficjalnej nauki poglądy Nowakowskiego skwitowano milczeniem, udano, jak to bywało w podobnych wypadkach, że ich poprostu nie ma; polemizował z nimi [113] jedynie i to w sposób deklaratywny Wiktor Ormicki. Do zмовy milczenia, która objęła i późniejsze publikacje Nowakowskiego, nie włączyli się jednak jego studenci i młodzież. Rozprawę czytano i dyskutowano poglądy, które podważały gmach burżuazyjnej geografii ekonomicznej. W rok później Nowakowski opublikował pierwszy tom obszernej monografii „Geografia Gospodarcza Polski Zachodniej”, a w 1930 r. wyszedł drugi tom tego dzieła [580]. Warto zaznaczyć, że po dziś dzień żadna inna dzielnica kraju nie doczekała się równie wnikliwej i drobiazgowej monografii.

W 1934 r. ukazał się pierwszy tom *Wielkiej geografii powszechnej*. Była nim praca Nowakowskiego *Geografia jako nauka i dzieje odkryć geograficznych* [108]. Poddał on w niej dokładnej analizie całość geografii światowej, zreferował poglądy wszystkich wybitniejszych geografów, wykazał istniejące między nimi pokrewieństwa i rozbieżności, uszeregował je w kilkanaście zasadniczych kierunków i każdy z nich zanalizował, podając równocześnie bardzo obszerny wykład marksistowskich założeń i zasad geografii. W drugiej części tomu Nowakowski omówił rozwój horyzontu geograficznego, wiążąc odkrycia geograficzne z rozwojem gospodarczym i społecznym ludzkości, ilustrując wysunięte przez siebie tezy bogatym materiałem faktycznym.

Wartość obu części tomu jest niejednakowa. Analiza poglądów wybitnych geografów, wykład marksistowskiej geografii zachowały świeżość do dziś dnia. Próba ustalenia kilkunastu zasadniczych kierunków geograficznych wydaje się częściowo chybiona. Natomiast część poświęcona odkryciom geograficznym przewyższa ujęciem i metodą wiele późniejszych znanych prac zagranicznych. Od większości z nich, będących mniej lub bardziej sumiennym nagromadzeniem szczegółów, dat i nazwisk, praca Nowakowskiego odbija historycznym ujęciem, ukazaniem gospodarczych sprężyn wielkich i mniejszych odkryć.

„Historię rozwoju horyzontu geograficznego, czyli historię odkryć geograficznych — pisał Nowakowski — dzieli się zwykle na okres starożytny, wieki średnie, okres wielkich odkryć, okres pomiarów, czasy nowożytne itp. Taki podział nie jest słuszny. Otrzymujemy przy nim nagromadzenie historycznych faktów, opisów przygód, biografii podróżników. Dowiadujemy się z nich, że w pewnych epokach było więcej odkryć i podróży, a w innych mniej; że były okresy rozwoju, obfitujące w wielkie zdobycze naukowe, lub okresy upadku nauki i ubogie pod względem nowych odkryć geograficznych. Wszystko to, nawet przy najciekawszym ujęciu opisowym nie daje istoty zagadnienia. Historia odkryć geograficz-

nych miała swoje własne procesy rozwojowe, odbywające się w pewnej kolejności i uzależnione od pewnych praw i przyczyn. Z historii tej dowiadujemy się o wielu niewątpliwie ciekawych faktach, o niejednym bohaterskim poświęceniu się dla nauki. Przed nami wylania się długa historia zdobywania przez człowieka ziemi, historia pełna romantycznych i tragicznych stron. I tu powstaje pytanie, co kierowało człowiekiem w jego dążeniach do poznania całej ziemi? Czy żąda przygód, czy żąda bogactwa, czy ofiarność bezinteresowna w imię nauki i dobra ludzkości, lub swego państwa? Co kierowało wreszcie państwem i społeczeństwem posyłającym badaczy na niebezpieczne wyprawy, pochłaniające niemało środków materialnych? Historia daje nam odpowiedź, że jedni kierowali się żądzą przygód, inni pragnieniem zdobycia sławy, nagród i bogactwa, a było niemało i takich, co szli nawet na śmierć, kierując się jedynie bezinteresowną żądzą wiedzy, lub chęcią oddania swych sił dla dobra swego państwa. Wszystko to jest historią jednostek, historią czynów poszczególnych badaczy. Jak historia jednego lub setki żołnierzy, bohatersko poległych na polu walki nie jest historią wojny, tak i historia bohaterskich badaczy i odkrywców nie jest jeszcze historią odkryć, historią rozwoju horyzontu geograficznego. Chodzi tu o pewne epoki i okresy, kolejno następujące po sobie nie przypadkowo, lecz według pewnych praw, uwarunkowanych pewnymi siłami, stojącymi poza wolą, a nawet i świadomością tych jednostek. O tych siłach kierujących rozwojem odkryć historia prawie zupełnie milczy, tak jakby nimi rządził przypadek, a nie prawo będące u podstaw wszelkiego rozwoju (...). Przegląd wypraw organizowanych w celach wojskowych przekonywa, że miały one od najdawniejszych czasów przeważnie polityczne podłoże. Ich celem było zbadanie możliwości i warunków ekspansji politycznej. Natomiast wszelka ekspansja polityczna u wszystkich narodów i we wszystkich czasach miała podłoże ekonomiczne. Tak samo i wojny wszystkich czasów, z wyjątkiem pewnych wojen niepodległościowych, miały podłoże ekonomiczne. Ludzie prowadzili wojny nie z samego zamilowania do wojen, nie z zamilowania dla samego mordowania. W podłożu wojen tkwiły jawne lub ukryte cele ekspansji politycznej, ekspansji ekonomicznej. Prowadzono je celem zdobycia rynków, bogactw wszelkiego rodzaju, zdobycia nowych terenów eksploatacji itp. Wszelka ekspansja, czy to przygotowawcza, czy już faktycznie przeprowadzona, wymagała badania dokładnego tych terenów, wymagała szeregu najrozmaitszych danych, które osiągnąć można było drogą wypraw i podróży badawczych. Siłą, kierującą biegiem odkryć, były więc stosunki wytwórcze, siły materialne, ekonomiczne. Na tę najbardziej istotną stronę, wyjaśniającą przyczyny tego rozwoju, istniejące opracowania historii odkryć zwracają, niestety, najmniej uwagi, a w większości wypadków wcale tego zagadnienia nie poruszają.

Pobudki samych podróżników i odkrywców były w większości wypadków bezinteresowne i czysto naukowe. To nie ulega żadnej wątpliwości. Państwo i sfery gospodarcze finansowały jednakże takie podróże i jedynie w takich wypadkach, jeżeli to szło po drodze ich zainteresowań polityczno-gospodarczych. Mówiąc inaczej badanie pewnych terenów rozpoczynało się wtedy, gdy w samym społeczeństwie dojrzewała potrzeba ekspansji. Dojrzwanie takiej potrzeby wzrastało zawsze nie na gruncie idealistycznym, lecz materialistycznym, tj. było związane z potrzebami stosunków wytwórczych. Siłą więc kierującą rozwojem badań geograficznych była, 'nawet i bez świadomości samych wykonawców, ekonomika. Historię odkryć tworzyli poszczególni badacze, zdolni, odważni, a nawet i bezinteresowni, ale siłą kierującą ich czynami nawet poza ich świadomością, była siła rozwoju gospodarczego, wymagająca ekspansji. Nie zmniejsza to bynajmniej ani wartości prac, ani bohaterstwa, ani ofiarności poszczególnych badaczy. Spełniali oni swe obowiązki pod kątem widzenia czystej nauki. Twierdzimy więc, że w historii rozwoju horyzontu geograficznego rządził nie 'przypadek, lecz pewne prawa, tkwiące w samym społeczeństwie i wynikające ze stanu sił i stosunków wytwórczych odpowiednich czasów" [108, s. 162—163].

Przytaczam ten cały ustęp, gdyż stosunkowo najlepiej ilustruje on założenia teoretyczne i metodę badawczą nie tylko książki, z której został zaczerpnięty, lecz i całego dorobku Nowakowskiego.

W 1935 r. Nowakowski odbył 6-miesięczną podróż do Związku Radzieckiego, w czasie której zebrał obszerny materiał do geografii Związku Radzieckiego. Ukazała się ona w 1936 r. pt. *Europa wschodnia i Azja północna* [583]. Bogactwem materiału, ujęciem metodologicznym, syntezą krajobrazu i gospodarki praca Nowakowskiego przewyższała wszystkie inne opublikowane wówczas w Polsce monografie, a wydanie jej w czasach gdy jednym z naczelnych haseł sanacyjnego rządu była walka z komunizmem, wymagało wiele wysiłków i uporu.

Atmosfera, w której pracował Nowakowski na uniwersytecie, była wyjątkowo ciężka i trudna. „*Za rewolucyjność poglądów naukowych, społecznych i politycznych — jak stwierdził Florian Barciński — jedyny długoletni asystent Nowakowskiego — musiał zapłacić czymś więcej niż niechęć, a nawet czymś więcej niż nienawiść do siebie, a mianowicie nieuznawaniem jego istnienia, pomijaniem na zjazdach i konferencjach naukowych, skazaniem na zapomnienie już za życia*" [55, s. 81].

Sprawy wydawnicze sprowadzały Nowakowskiego często do Warszawy, gdzie w latach 1935—1937 zetknął się z kołami postępowej inteligencji grupującej się wokół Komunistycznej Partii Polski. W 1937 r. doszło do oficjalnego spotkania Nowakowskiego z delegatem KPP i włączenia się

uczzonego w nurt zorganizowanej pracy. Przedwczesna śmierć w 1938 r. przerwała dalsze plany naukowe i polityczne Nowakowskiego.

Wpływ poglądów Nowakowskiego odbił się na pracach jego ucznia i asystenta Floriana Barcińskiego [35, 465]. Zastanawiając się we *Wstępie do nauki geografii gospodarczej* [53] nad celami i zadaniami geografii ekonomicznej Barciński pisał: „Jeżeli chodzi o określenie geografii gospodarczej, to podobnie jak i w innych naukach jest ich bardzo wiele i zależnie od reprezentowanego kierunku podkreślają one bardziej albo geograficzny, albo ekonomiczny punkt widzenia. Nie będziemy ich tu przytaczać i ograniczymy się tylko do stwierdzenia, że stosunkowo najczęściej określa się geografii gospodarczą jako naukę badającą wzajemne związki istniejące między gospodarczą działalnością ludzi a przyrodniczymi warunkami tego środowiska geograficznego, w którym ta działalność odbywa się, oraz jako naukę o wzajemnym gospodarczym oddziaływaniu na siebie poszczególnych obszarów na całej kuli ziemskiej” [53, s. 22—23]. Stanowisko to było bardzo zbliżone do poglądów Bruno Dietricha. Równocześnie jednak Barciński przytaczał definicję Nowakowskiego, dodając od siebie: „Jest to najpełniejsze i najwyszczególniejsze sformułowanie zadań geografii gospodarczej, jakie dotąd posiadamy w naszej naukowej literaturze geograficzno-gospodarczej. Tak pełnego ujęcia nie dał żaden z poprzedników profesora Nowakowskiego i ujęcie to jest jego trwałą dla naszej nauki zasługą.” [53, s. 20]. Barciński wysunął zdecydowany postulat oparcia geografii ekonomicznej na podstawach teorii ekonomicznej.

„Nie bez znaczenia jest i ten fakt — pisał — że geografii gospodarczą zajmowały się dotąd najczęściej jednostki nie mające ścisłego wykształcenia ekonomicznego. Otóż, nie znając praw działania skomplikowanego mechanizmu gospodarczego sądzili oni, że wszystkie zjawiska ekonomiczne i ich przebieg można wyjaśnić czynnikami środowiska geograficznego. Nie trzeba udawać, że taki punkt wyjścia i takie uproszczone rozumowanie jest z gruntu fałszywe i nie mogło doprowadzić do pozytywnych wyników (...). Geograf gospodarczy tylko wówczas osiągnie dobre wyniki w swej pracy badawczej, gdy z równą swobodą będzie się mógł poruszać zarówno w dziedzinie nauk geograficznych, jak i w dziedzinie nauk ekonomicznych. Opanowanie tylko jednej z tych nauk w żadnym wypadku nie zapewni badaniom geograficzno-ekonomicznym wysokiego poziomu” [53, s. 6]. Tymi wytycznymi kierował się Barciński w pracach pisanych zarówno w okresie międzywojennym [467—469], jak i w Polsce Ludowej.

Obok naukowców prowadzących badania terenowe, rozwiązujących problemy teoretyczne, wytyczających nowe drogi myśli geograficzno-ekonomicznej działali również w okresie międzywojennym profesorowie,

których wpływ zaznaczył się głównie w wykładach i podręcznikach tego przedmiotu. Wymienić tu należy przede wszystkim Stanisława Srokowskiego (1872—1950), profesora geografii ekonomicznej w Szkole Nauk Politycznych i w Wyższej Szkole Intendentury w Warszawie. Studia uniwersyteckie z zakresu geografii rozpoczął Srokowski, podobnie jak Romer i Bujak, na Uniwersytecie Jagiellońskim u F. Czernego. Podobnie też jak i oni szybko przeszedł na uniwersytety niemieckie. Po ukończeniu studiów objął posadę asystenta przy katedrze geologii i mineralogii na Politechnice Łwowskiej, przerzucając się wkrótce do zawodu nauczycielskiego. Po 1919 r. został konsulem generalnym w Królewcu. Z tego okresu wyniósł dobrą znajomość b. Prus Wschodnich, którym też poświęcił publikacje o charakterze monograficznym, tak z okresu międzywojennego [651, 652], jak i ogłaszane już w Polsce Ludowej. W 1928 r. już jako emerytowany urzędnik państwowy powrócił do nauki, obejmując wykłady z geografii regionalnej na Uniwersytecie Jagiellońskim, a później wykłady z geografii ekonomicznej na uczelniach warszawskich. Prowadził je do 1939 r., a po wojnie już w Polsce Ludowej w Szkole Nauk Politycznych i na Uniwersytecie Warszawskim, aż do ostatnich chwil życia.

Najważniejszym wkładem Stanisława Srokowskiego do geografii ekonomicznej były dwa podręczniki uniwersyteckie: *Geografia gospodarcza Polski* [658] i *Geografia gospodarcza ogólna* [656], które zyskały poczytność i uznanie.

Prace Srokowskiego były w głównej mierze inwentaryzacyjno-opisowe. Obszerna, prawie 600-stronicowa *Geografia gospodarcza Polski*, oparta na imponującym materiale liczbowym, ilustrowana licznymi wykresami i mapami stanowi do dziś dnia niezastąpione źródło informacji o stanie gospodarczym i ludnościowym Polski z lat 1934—1938. W książce zebrany został materiał ze wszystkich chyba dziedzin i zagadnień, którymi zajmowała się geografia ekonomiczna, aż po zagadnienia demograficzne i fizjognomiczne włącznie. Brak w niej jedynie prób teoretycznego rozwiązania jakichkolwiek problemów. Srokowski nie zajmował się przyczynami rozmieszczenia produkcji, zagadnieniami lokalizacyjnymi, ani rejonizacją kraju.

Praca Srokowskiego jest świadectwem określonego etapu w rozwoju geografii ekonomicznej, a nie dziełem wytyczającym nowe drogi tej nauce. Podobny charakter miały i inne pojawiające się w tym okresie podręczniki geografii ekonomicznej Polski, jak np. *Geografia gospodarcza Polski współczesnej* [475] Zofii Cichockiej-Petrażyckiej, lub *Geografia gospodarcza* [474] Jakuba Cezaka. Podręcznik Srokowskiego przewyższa je jednak wszystkie drobiazgowością szczegółów.

Do wykładów i publikacji o charakterze monograficznym ograniczył swą działalność również i Władysław Gumpłowicz (1869—1942)

profesor geografii na Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie w latach 1929—1939. Gumpłowicz, podobnie jak i młodszy od niego Ormicki, pochodził ze środowiska socjalistycznej inteligencji krakowskiej. Do końca życia pozostał czynnym członkiem PPS i zwolennikiem postępu społecznego. Zapatrywania polityczne i społeczne zaprowadziły go na katedrę Wolnej Wszechnicy w Warszawie, uczelni grupującej wielu wybitnych postępowych uczonych, lecz nie posiadającej praw państwowych.

W. Gumpłowicz posiadał dwa doktoraty: medycyny uzyskany w Grazu i filozofii — w Wiedniu. Stosunkowo wcześniej jednak zainteresował się geografią i ona to, a nie medycyna i filozofia, zdecydowała o jego dalszej drodze życiowej. Jego zainteresowania naukowe obejmowały antropogeografię, geografię regionalną i geografię ekonomiczną, przy czym wszystkie prace oparte były na założeniach antropogeograficznych. Najbardziej znanymi pracami Gumpłowicza były dwa obszernie tomy o charakterze monograficznym *Azja południowa* [505] i *Australia i Oceania* [506], które ukazały się w *Wielkiej Geografii Powszechnej*, podręcznik akademicki *Geografia gospodarcza* [502] oraz ciekawa rozprawa: *Montesquieu jako antropogeograf* [501].

W. Gumpłowicz, filozof z wykształcenia, opierał swe prace na fundamencie teoretycznym i postulował w nich określone wnioski i rozwiązania. Wyrastały one z ratzłowskiej antropogeografii, której determinizm łagodziły osobiste postępowe przekonania polityczne autora.

Podobnie jak inni geografowie ekonomiczni tego okresu: Srokowski, Gorzuchowski, Leszczycki, Loth, Ormicki, współpracował Gumpłowicz z *Encyklopedią nauk politycznych*, opracowując do niej liczne hasła z geografii regionalnej. Wydawnictwo to, podobnie jak i encyklopedia *Świat i życie* przyczyniły się do popularyzacji zagadnień geograficznych i wiedzy o świecie. Krótkich informacji i haseł geograficznych nie sposób jednak uważać za elementy posuwające rozwój myśli geograficzno-ekonomicznej. Wyjątek stanowiły nieliczne hasła teoretyczne, jak np. „Geografia” [611] opracowana przez W. Ormickiego, lub „Geografia rolnictwa” [681] opracowana przez A. Żabko-Potopowicza, wyrażające poglądy ich autorów.

Wśród wielu tematów rozpracowywanych przez geografów-ekonomistów zabrakło tych, które obecnie uważamy za sedno zagadnień geograficzno-ekonomicznych: rejonizacji gospodarczej kraju, problematyki rozmieszczenia sił wytwórczych lokalizacji przemysłu, w niedostateczny i formalistyczny sposób potraktowano rejonizację rolnictwa. Wydaje się, że złożyły się na to przede wszystkim dwie przyczyny: słabość teoretyczna i metodologiczna geografii ekonomicznej w tamtym okresie oraz silne wpływy obcych koncepcji. Geografom ekonomicznym brakło, jak się wydaje, wiedzy ekonomicznej, umiejętności prawidłowej analizy struktury

gospodarki kraju, wreszcie znajomości metod regionalizacji ekonomicznej. Wydano wprawdzie w Polsce w owym czasie dwutomową pracę pt. *Ruch regionalistyczny w Europie*; zamieszczone w niej rozprawy miały jednak charakter geograficzno-opisowy. Pisali je geografowie fizyczni i krajoznawcy: Stanisław Pa w ł o w s k i [626], Jerzy S m o l e ń s k i, Aleksander P a t k o w s k i. Udział Wiktora Ormickiego polegał głównie na zreferowaniu niektórych zagranicznych koncepcji rejonizacyjnych [603].

Pominięcie zagadnień rozmieszczenia sił wytwórczych, a przede wszystkim lokalizacji przemysłu, wynikało również z tego, że polscy geografowie ekonomiczni, w ślad za uczonymi niemieckimi, amerykańskimi i angielskimi, uważali, że zagadnienia te nie wchodzą w zakres ich nauki.

Problemy pomijane przez geografów podjęli historycy, ekonomiści i statystycy. Pierwsze prace o charakterze ogólnym metodologicznym z dziedziny regionalizacji kraju pojawiły się u nas dopiero po 1922 r. Jedną z zasadniczych przyczyn braku wcześniejszego pojawiania się prac tego typu, mimo że w sąsiedniej Rosji znane były już one od kilku dziesiątków lat, był niewątpliwie brak własnej państwowości i rozdział narodowego terytorium polskiego między trzy odrębne organizmy polityczno-gospodarcze: Niemcy, Rosję i Austrię. W okresie, gdy burzliwy rozwój kapitalizmu w tych krajach przynosił szybkie zmiany w rozmieszczeniu sił wytwórczych, gdy powstawały nowe okręgi przemysłowe i ośrodki miejskie, przed administracją państwową stało zagadnienie dostosowania dawnego podziału administracyjnego do nowych warunków ekonomicznych, bądź też znalezienia nowego podziału odpowiadającego zmienionym warunkom. Potrzeba ta była jednym z poważniejszych czynników powodujących ówczesny rozwój prac z zakresu rejonizacji gospodarczej. Tego zamówienia społecznego zabrakło polskim naukowcom. Nie było własnego państwa — nie było związanych z jego administracją problemów. Odzyskanie niepodległości w 1918 r. postawiło przed młodą administracją państwową i nauką między innymi problemami i zagadnienie rejonizacji gospodarczej kraju.

W pierwszym okresie powojennym administracja i nauka akceptowały stan rzeczy wytworzony w okresie przeszło stuletnich rozbiorów. Granice województw przebiegały według granic zaborów, a grupowanie województw, z jakim spotykamy się w publikacjach statystycznych okresu międzywojennego, również odpowiadało układowi stosunków z okresu rozbiorowego. Podział województw na cztery zasadnicze grupy: zachodnie (b. zabór niemiecki), południowe (b. zabór austriacki), centralne (b. Królestwo Polskie) i wschodnie (ziemie zachodniej Białorusi i Wołyń) utrzymywał się w rocznikach statystycznych, *Atlasie statystycznym R.P.*, a także znajdował odbicie w podstawowych regionalnych opracowaniach monograficznych z tego okresu. Jako przykład mogą służyć: *Geografia go-*

spodarcza Polski Zachodniej [580] Stanisława Nowakowskiego i *Życie gospodarcze Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej* [591] Wiktora Ormickiego. W obu tych pracach połączono w jedną całość znacznie różniące się od siebie okręgi i ziemie niewątpliwie głównie ze względu na ich wspólną przeszłość historyczno-polityczną. Dopiero reforma podziału administracyjnego kraju z kwietnia 1938 r. zatarła częściowo granice zaborów.

Z prac opublikowanych w latach 1918—1939 zaledwie kilka można uznać za próby rozwiązania zagadnienia podziału Polski na okręgi gospodarcze. W 1925 r. Franciszek Bujak (por. s. 72) opublikował pracę *Stan gospodarczy Polski* [472], w której zawarł propozycję podziału kraju na 26 regionów. Zasady tego podziału były zdecydowanie eklektyczne. Autor oparł się przy wyznaczaniu regionu na następujących przesłankach: ukształtowanie pionowe, warunki klimatyczne, dotychczasowy stan rozwoju gospodarczego (stopień uprzemysłowienia i urbanizacji), rozwój historyczny w czasach przedkapitalistycznych, a więc tworzenie się krain historycznych: Mazowsza, Ziemi Dobrzyńskiej itp. Przesłanki te nie były poparte materiałem liczbowym, czy to w formie wskaźników rozwoju gospodarczego, czy też ścisłych danych z zakresu fizjografii. Wnioski F. Bujaka wynikały z opisu, dość zresztą powierzchownego. Przewaga przesłanek fizjograficzno-historycznych w projekcie Bujaka prowadziła do rejonizacji kraju po linii jego dotychczasowego rozwoju, to jest na okręgi przemysłowe i rolnicze.

Po raz drugi zajął się Franciszek Bujak zagadnieniem rejonizacji kraju, publikując w 1931 r. *Uwagi o projekcie nowego podziału państwa na województwa* [473]. Była to bardzo ostra krytyka ówczesnych projektów rządowych (nie opublikowanych i ostatecznie nie zrealizowanych) zmniejszenia liczby województw do 11, głównie przez utworzenie wielkich jednostek administracyjnych na ziemiach etnicznie niepolskich. Bujak zaatakował pomysły administracji z gospodarczego i politycznego punktu widzenia, wykazując ich nierealność.

W 1927 r. ukazała się praca Jana Piekalkiewicza i Stanisława Rutkowskiego „*Okręgi gospodarcze Polski*” [628], pierwsza i jedyna w okresie międzywojennym, opracowana metodą wskaźnikową. Jest to niewątpliwie najciekawsza i najwartościowsza pozycja z tego zakresu. Autorzy w obszernym i sumiennym studium zebrali szczegółowy materiał liczbowy, syntetyzując go w około 80 wskaźników, pozwalających na pełne zobrazowanie wszystkich dziedzin życia gospodarczego kraju. Wskaźniki opracowano dla powiatów, a wydzielenie regionów odbyło się poprzez łączenie powiatów w grupy na zasadzie podobieństw struktury gospodarczej. Tak więc praca Piekalkiewicza i Rutkowskiego jest możliwie wiernym zobrazowaniem stanu aktualnego gospodarki z lat 1921—1926.

Autorzy rozgraniczyli wyraźnie regiony przemysłowe od rolniczych. Pierwsze — niejednokrotnie o powierzchni jednego lub dwu powiatów, drugie — nieraz wielkości województwa. Tak np. Górny Śląsk podzielono na dwa regiony: górniczy i hutniczy, a całą prawie karpacką część b. województwa lwowskiego i stanisławowskiego określono jako jeden region górski. Podział taki nie mógł oczywiście być podstawą dla podziału administracyjnego kraju. Osiągnięciem Piekalkiewicza i Rutkowskiego, stawiającym ich pracę znacznie powyżej poziomu pozostałych ówczesnych publikacji, było zastosowanie wskaźników ekonomicznych dotyczących rozwoju i intensyfikacji rolnictwa, struktury ludności, struktury i charakteru przemysłu, komunikacyjności terenu i in. Przy czym, co trzeba podkreślić, stosując znaczne zróżnicowanie wskaźników autorzy uniknęli szczęśliwie formalistycznego operowania metodami statystycznymi.

W rok później, ekonomista i demograf, profesor Wyższej Szkoły Handlowej w Warszawie Włodzimierz Wakar ogłosił pracę *Podział Polski na okręgi gospodarcze* [664]. Łączy ona w sobie ciekawe pomysły z zaskakującymi, niemal abstrakcyjnymi metodami rozwiązań. Wakar, jedyny bodaj w okresie międzywojennym, zaproponował dwustopniowy podział kraju: na prowincje, a te z kolei na mniejsze okręgi. Prowincje widział w granicach pięciu arcybiskupstw katolickich, a regiony niższego rzędu w zasięgu sądów okręgowych. Szokujący ten w pierwszej chwili projekt miał swe uzasadnienie metodologiczno-historyczne. Wakar odrzucił podział kraju na okręgi przemysłowe i rolnicze, szukał natomiast dróg do zdefiniowania całościowych okręgów gospodarczych. Dla wyznaczenia większych prowincji przyjął więc przesłanki historyczne, szukając związków ekonomicznych, które by sięgały jeszcze czasów przedrozbiorowych. Granice prowincji kościelnych odzwierciedlały w pewnej mierze taki właśnie dawny układ stosunków. Przy wyznaczaniu mniejszych okręgów drugiego rzędu Wakar oparł się na znaczniejszych ośrodkach ciężenia gospodarczego, a więc na miastach powiatowych, będących równocześnie siedzibami sądów okręgowych i ich wydziałów handlowych.

Ciekawymi próbami wytyczenia okręgów nadwyżek produkcyjnych w hodowli i uprawie zbóż na podstawie statystyk przewozów kolejowych były prace Stefana Śliwy [641, 642]. Przedstawiły one jednak tylko jedno wycinkowe zagadnienie i nie mogły być podstawą podziału kraju na kompleksowe regiony gospodarcze.

Z podziałem gospodarczym i administracyjnym kraju wiązał się ściśle realizowany w latach 1928—1939 projekt tzw. Centralnego Okręgu Przemysłowego. Zagadnienie to niemal pominęła nauka okresu międzywojennego. Krótki ustęp poświęcił mu w *Geografii gospodarczej Polski*

[658, s. 338—341] Stanisław Srokowski; ponadto pojawiły się na ten temat dwie broszury o charakterze informacyjno-politycznym [629, 509].

Zagadnieniem lokalizacji przemysłu od strony teoretycznej zajmował się w okresie międzywojennym jedynie Witold Krzyżanowski. Jego dwie prace *Lokalizacja przemysłu* [517] i *Terytorialne rozmieszczenie przemysłu* [518] oparte na założeniach A. Webera i przenoszące je na grunt polski, są do chwili obecnej jedynymi opracowaniami z tego zakresu.

Geografia rolnictwa budziła o wiele większe zainteresowanie uczonych niż geografia pozostałych działów gospodarki. Prace geografów z tej dziedziny: Juliana Czyżewskiego [478], Jana Ernsta [489, 491, 492], Stanisława Nowakowskiego [578], Wiktora Ormickiego [586, 595, 598, 612], Augusta Zierhoffera [686] dotyczyły wielu problemów, ujmowały je jednak z branzowego bądź branzowo-regionalnego punktu widzenia. Prawie wszystkie badały rozmieszczenie określonej produkcji, wyjątkowo tylko [578] uwzględniając istniejące w rolnictwie stosunki własnościowe. Józef Tobiasz w prawidłowej, pod względem metody opracowania, rozprawie [151] nakreślił rozwój polskiej geografii rolnictwa, traktując zakres tej nauki stosunkowo obszernie. Zgadając się z oceną autora dotyczącą okresu międzywojennego, warto dodać, że najwartościowsze prace, dające wytyczne do rozwoju tej gałęzi nauki napisali ekonomiści. Na specjalną uwagę zasługują prace Franciszka Dziedzica [488] i Antoniego Żabko-Potopowicza [688, 689]. Monografia rolnictwa pomorskiego, opracowana przez Dziedzica, jest jedną z nielicznych w omawianym okresie prac traktującą rozmieszczenie produkcji rolniczej nie tylko w zależności od czynników przyrodniczych, odległości od rynku zbytu, lecz również i od wielkości gospodarstwa. Charakteryzując poszczególne rejony produkcyjne, Dziedzic uwzględnił na równi z innymi czynnikami ich strukturę własnościową. Sformułowania teoretyczne Dziedzica wywodzą się od Thunena, czego autor bynajmniej nie ukrywał. Cięży też na nich determinizm geograficzny, przecenianie znaczenia niektórych czynników geograficznych, jak np. ukształtowania powierzchni w produkcji rolnej. Mimo tych niedociągnięć praca Dziedzica, uwzględniająca własnościową i społeczną strukturę rolnictwa (w tym zakresie na jaki pozwalały ówczesne źródła statystyczne), jest cennym wkładem w rozwój myśli geograficzno-ekonomicznej.

Geografia polityczna w Polsce, podobnie jak w krajach zachodniej Europy i w Stanach Zjednoczonych przeżywała w latach 1919—1939 pełny rozkwit. Stanisław Pawłowski określił ten okres mianem „*renaissansu geografii politycznej*” [622]. Złożyło się na to wiele przyczyn. Wewnętrzna i międzynarodowa sytuacja Polski w latach 1919—1939

łączyła się również i z wieloma problemami geograficznymi. Wystarczy tylko wymienić: zagadnienie dostępu do morza, obronność granic i słuszość ich wytyczenia, problem granic naturalnych i sztucznych, stosunek do sąsiadów: Związku Radzieckiego i Niemiec. Z rozlicznych problemów wymieniam jedynie te, na których skoncentrowała się uwaga geografów.

Zagadnienie rozwoju geografii politycznej, podobnie jak i rozwoju antropogeografii, wchodzi w zakres niniejszej pracy jedynie w tym stopniu, w jakim zajmowali się nią geografowie gospodarczy. Warto dodać, że geografowie fizyczni interesowali się w tym okresie geografiami polityczną o wiele intensywniej aniżeli geografowie ekonomiczni. Najciekawsze publikacje z tego zakresu napisali: Eugeniusz Romer [634], Stanisław Pawłowski [621, 622, 625], Jerzy Smoleński [645, 648], Józef Wąsowicz [681], August Zierhoffer i one to wytyczały kierunek rozwojowy tej dyscypliny w Polsce. Udział geografów ekonomicznych był bez porównania skromniejszy. W sprawach geografii politycznej wypowiadali się jedynie: Jerzy Loth [543, 544, 548], Wiktor Ormicki [611] i Stanisław Srokowski [657, 658]. Jerzy Loth traktował geografiami polityczną jako odrębną gałąź wiedzy (por. s.), natomiast Wiktor Ormicki i Stanisław Srokowski poruszali jedynie marginesowo tematy geograficzno-polityczne w rozprawach i opracowaniach geograficzno-ekonomicznych. W tych marginesach, nieraz pozornie nie związanych z istotną treścią pracy, a dotyczących przeważnie aktualnych zagadnień międzynarodowych i wewnętrznych, wyrażali oni swe osobiste przekonania polityczne. Tak np. Ormicki we wstępie do „Życia gospodarczego Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej” zamieścił bałamutne i mętne rozważania geopolityczne o dziejowej roli Polski na kresach i ich znaczeniu w strukturze Polski i Europy:

„Rzucone na rubieży Europy Zachodniej były od najdawniejszych czasów teatrem potężnych i bezustannych zmaganiań dziejowych: ludów, wypychanych z centralnej Azji i prących odwiecznie na zachód z elementami na zachodzie osiadłymi, broniącymi swych sadyb. Na tym obszarze, zachodnią swą granicą europejskiego wododziału sięgającym, rozgrywa się po dzień dzisiejszy — przed wiekami zapoczątkowana walka (...). Scierały się tu dwa światopoglądy, dwie kultury — tutaj zwalczały się prądy myśli kontynentalnej i oceanicznej. Rzeki dzierżyły rolę kierownic historycznych; z ich posiadaniem lub utratą wiązały się mocarstwowość lub upadek wielkich, potężnych i ważnych organizacji polityczno-społecznych i państwowych (...). W Polsce wolnej i niewolnej nigdy nie zginęło pojęcie Kresów Wschodnich — owego widomego symbolu polskiej kulturalnej aktywności na rubieży dwóch światów (...). Kresy legły na wschodzie Polski — tak jak znajdujemy je na Bałkanach, jak znany

nam jest szmat ziemi spornej między Niemcami a Francją, Francją a Włochami, Austrią a Węgrami, Węgrami a Rumunią, Rumunią a Sowiekami” [591, s. 5—6].

Koncepcja „bałtycko-czarnomorska, która oznacza ścisłą współpracę z państwami sukcesyjnymi, z krajami basenu czarnomorskiego, a nade wszystko bałtyckiego” [658, s. 2—3] przyjęta przez Stanisława Srokowskiego związana była blisko tak z jego innymi wypowiedziami o charakterze geopolitycznym [654, 655], jak i z wnioskami niektórych rozdziałów jego *Geografii gospodarczej Polski* [658].

*   *
*

Obraz geografii ekonomicznej w Polsce w latach 1919—1939 różnorodny, rozdzierany sprzecznymi tendencjami, rozbity wewnętrznymi przeciwieństwami, nie daje podstaw do jednoznacznej syntezy. Myśl geograficzno-ekonomiczna szła różnymi drogami, często rozchodzącymi się, nieraz krzyżującymi, dla których trudno jest znaleźć jakiś wspólny kierunek. W tym nawarstwieniu się różnorodnych nacisków zewnętrznych i wewnętrznych, w mozaice szkół i kierunków, prac o charakterze teoretycznym, metodologicznym, podręczników akademickich, obszernych monografii, a przede wszystkim setek drobnych przyczynków opracowanych pod wpływem doraźnych bodźców, zaznaczają się jednak pewne linie przewodnie.

1. W rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej w Polsce w latach 1919—1939 wyróżnić można dwa zasadnicze nurty. Pierwszy o szerokim zasięgu kontynuował w najogólniejszym zarysie dotychczasowe tradycje. Obejmował on postawy teoretyczne i metodologiczne oparte na wzorach nauki zachodnioeuropejskiej i amerykańskiej. Drugi nurt o nieporównanie mniejszym zasięgu, reprezentowali uczeni, którzy w mniejszym lub większym stopniu stosowali w swych pracach metody badawcze materializmu dialektycznego i historycznego. Na szczególne podkreślenie zasługują prace Stanisława Nowakowskiego. Sformułowania jego z zakresu teorii geografii ekonomicznej [581] miały w Polsce charakter pionierski, a historia rozwoju horyzontu geograficznego i geografii jako nauki [108] jest do dziś dnia opracowaniem wzorcowym. Pod wyraźnym wpływem Nowakowskiego pozostawał jego uczeń i asystent Florian Barciński. Elementy materialistycznego pojmowania historii i nauki zaznaczały się również w pracach Władysława Gumplowicza.

2. Nurt tradycyjny w rozwoju myśli geograficzno-ekonomicznej nie był jednolity. Przeważająca większość naukowców uważała geografię ekonomiczną jako część antropogeografii i przyjmowała metody badawcze

wypracowane przez tę naukę. Jednak i wśród tych naukowców różnice zdań były znaczne. Wynikały one zarówno z odmienności kierunków antropogeograficznych, na których opierali się poszczególni uczeni, jak też i ze stopnia ich zaangażowania w poszczególne koncepcje.

3. Sformułowania teoretyczne były nieliczne i z wyjątkiem publikacji Stanisława Nowakowskiego sprowadzały się w zasadzie do mniej lub bardziej samodzielnego przetwarzania koncepcji zagranicznych.

4. W zakresie metod badawczych zaznaczyło się wprowadzenie do opracowań syntetyzujących i prac analitycznych nowoczesnych metod statystycznych. W ośrodku lwowskim kierowanym przez Eugeniusza Romera zastosowano metody: interpolacyjną, uprzywilejowania, izarytmiczną i inne. Pracowali nimi Jan Ernst, August Zierhoffer, Wiktor Ormicki i in. Metody te kryją w sobie niebezpieczeństwo formalistycznego traktowania zagadnień ekonomicznych i ludnościowych. W powszechniejszym użyciu znalazły się wypracowane przez ekonomistów i statystyków wskaźniki statystyczne, ilustrujące rozwój życia gospodarczego. Oparli na nich całkowicie swą pracę Jan Piekałkiewicz i Stanisław Rutkowski [628], szeroko stosował je Stanisław Leszczycki [530, 532].

5. Badania terenowe prowadzone były przez poszczególnych pracowników naukowych w zależności od wielu czynników (zainteresowania własne, możliwości uzyskania subwencji, doraźne zamówienie administracji lub instytucji gospodarczych). W wielu przypadkach koncentrowały się one wokół macierzystej uczelni. Tak np. prace terenowe St. Leszczyckiego i część prac W. Ormickiego dotyczyła województwa krakowskiego, badania Jana Ernsta — Podola, Marii Kiełczewskiej — Pomorza i Wielkopolski, Stanisława Nowakowskiego — Wielkopolski i dzielnic zachodnich. Większość tych prac miała charakter przyczynkowy i nie można z nich złożyć obrazu kraju. Prace syntetyczne, obrazujące geografiię i gospodarkę jakiegoś większego obszaru: województwa lub regionu, należały do wyjątków. Było ich w omawianym okresie cztery: Floriana Barcińskiego *Geografia gospodarcza województwa kieleckiego* [465], Stanisława Leszczyckiego *Region Podhala* [530], Stanisława Nowakowskiego *Geografia gospodarcza Polski Zachodniej* [580] i Wiktora Ormickiego *Życie gospodarcze Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej* [591].

6. Wpływ polityki rządowej na kierunki badań geografii ekonomicznej i publikacje poszczególnych naukowców był różny. Nacjonalistyczna polityka stosowana wobec ziem ukraińskich i białoruskich wchodzących w latach 1919—1939 w skład państwa polskiego znalazła oddźwięk i u niektórych geografów, współpracujących z Instytutem Spraw Narodowościowych. Znalazło również oddźwięk antyradzieckie nastawienie polskiej polityki zagranicznej. Zagadnienie budowy Centralnego Okręgu

Przemysłowego, wytyczenia jego granic, zbadania warunków i możliwości rozwoju nie odbiło się w pracach geografów ekonomicznych. Propaganda kolonialna objęła prawie wszystkich geografów. Oparli jej się jedynie nieliczni: Władysław Gumpłowicz, Stanisław Leszczycki, Stanisław Nowakowski. Można stwierdzić, że geografowie i geografowie ekonomiczni okresu międzywojennego odpowiadali pozytywnie na polityczne zamówienia rządowe, nie podejmując najbardziej żywotnych zagadnień ekonomicznych, przy czym ogromna większość naukowców przyjmowała tezę o apolityczności nauki.

7. Geografia ekonomiczna w okresie międzywojennym pominęła zagadnienia będące obecnie jej istotną treścią, pozostawiając je ekonomistom i statystykom. Tak więc pominięto zagadnienie geograficzno-ekonomicznej rejonizacji kraju, rozmieszczenia sił wytwórczych, lokalizacji przemysłu. Zagadnieniami regionalizacji od strony metodologicznej zajmował się jedynie, i to w ograniczonym zakresie, Stanisław Leszczycki [527, 530].

8. Brak głębszych i powszechniejszych opracowań o charakterze teoretycznym, rozstrzelanie i przyczynkarstwo prac terenowych oraz monograficznych nie sprzyjały sformowaniu się poszczególnych gałęzi geografii ekonomicznej. Nawet stosunkowo najliczniejsze badania nad osadnictwem, oparte o metody antropogeograficzne [482 — 484, 500, 512 — 514, 519, 522, 524, 553, 560, 561, 599, 624, 625, 630, 632] nie doprowadziły do ogólniejszych tez z zakresu geografii osadnictwa. Próby określenia celów i metod geografii rolnictwa podjął ekonomista Antoni Żabko-Potopowicz [688, 689].

*   *
*   *

Szukając w polskiej geografii ekonomicznej lat 1919—1939 ogniw łączących osiągnięcia: Stanisława Staszica, Wawrzyńca Surowieckiego, Feliksa Kozłowskiego, Juliana Marchlewskiego, Stanisława Koszutkiego ze współczesnym postępowaniem naukowym zatrzymać się warto nad dwiema kategoriami publikacji.

Pierwszą z nich tworzą nieliczne prace o charakterze teoretyczno-metodologicznym, które w ogólnej atmosferze „*hołdowania zasadom powolnego naśladowania tego, co przynosi zagranicą*” [118] były próbą oryginalnego, własnego formułowania podstaw geografii ekonomicznej. Na pierwszy plan wybija się osoba i działalność Stanisława Nowakowskiego. Prace jego pomijane milczeniem i nieuznawane za życia uczonego coraz silniej oddziaływały po jego śmierci, gdy wypadki dziejowe, a przede wszystkim klęska 1939 r. i okupacja hitlerowska, w bezwzględny i okrut-

ny sposób zdemaskowały błędy i pustkę wielu ogólnie przyjętych doktryn politycznych i naukowych.

„Już w roku 1941, a więc zaledwie w trzy lata po śmierci Nowakowskiego, kiedy armia niemiecka runęła na Związek Radziecki — pisał Florian Barciński — o żadną bodaj w Polsce książkę nie dobijano się wówczas tak, jak właśnie o jego „Europę Wschodnią i Azję Północną” (Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich). W książce tej, której autorowi jakże niedawno zarzucano brak patriotyzmu, gloryfikację Związku Radzieckiego i jego osiągnięć przemysłowych, szukano otuchy i nadziei w obawie przed zwycięstwem Niemiec (...). Książka ta przechodziła z rąk do rąk, jak prasa podziemna, a niektóre oddziały leśne uważały jej autora za jednego z duchowych przywódców oporu [54, s. 3—4].

Publikacje teoretyczne Nowakowskiego [108, 581], choć w niektórych fragmentach dziś już przestarzałe i wymagające uzupełnień, pomogły w latach 1945—1949 ustalić podstawy metodologiczne polskiej geografii ekonomicznej.

Do publikacji, na których w pewnej mierze opiera się dzisiejszy dorobek geografii ekonomicznej, zaliczyć również należy monografie regionalne lub regionalno-branżowe opracowywane w różnych ośrodkach uniwersyteckich. Braki i niedostatki szczególnie w metodzie ich opracowywania występują dziś w całej pełni. Wydaje się jednak, że bez nich nie byłby możliwy tak szybki postęp planowania regionalnego, badań nad aktywizacją małych miast, lub terenów gospodarczo zacofanych. Wreszcie były wśród nich prace, które badany obszar starały się ocenić w perspektywie rozwojowej; wytyczyć i zaplanować dla niego kierunki gospodarki. Należą do nich publikacje Stanisława Leszczyckiego, Wiktora Ormickiego. Wreszcie, do osiągnięć myśli geograficzno-ekonomicznej zaliczyć trzeba prace z zakresu regionalizacji, lokalizacji przemysłu i geografii rolnictwa pisane przez ekonomistów i statystyków.

Geografia ekonomiczna należy bowiem do rzędu nauk ekonomiczno-społecznych i tak się dzieje na każdym etapie jej rozwoju, że największą wartość mają te prace, które pisane są ze znajomością zagadnień gospodarczych, w oparciu o ekonomiczne podstawy teoretyczne. One to bowiem są ogniwami postępu i przyspieszają rozwój myśli geograficzno-ekonomicznej.

Marzec 1961

LITERATURA

Prace o charakterze ogólnym

1. Prace obcojęzyczne

- [1] Anuczyn W.A. (Анучин В. А.), Несколько слов о влиянию философии Иммануэла Канта на географию, „География и Хозяйство” № 2, Москва 1958, с. 57—61.
- [2] Andrée Karl, Handels und Verkehrsgeographie, Stuttgart 1871.
- [3] Andrée Karl, Geographie des Welthandels, Stuttgart 1867—1877.
- [4] Chisholm G. G., Handbook of Commercial Geography, London 1904.
- [5] Dżawachaszwili A. N. (Джавахашивили А. Н.), К структуре географической науки. „Труды Тбилисского Университета”; вып. 58, 1956, с. 47—56.
- [6] Dickinson R. E., Howarth D. J. R., The making of geography, Oxford 1933.
- [7] Dubois Marcel, Précis de la géographie économique, Paris 1890.
- [8] Dubois M., Kergomard J. G., Précis de la géographie économique, Paris 1897.
- [9] Dumont Maurice, Géographie politique et géopolitique, „Information géographique” T. 19; 1955 r. s. 151—159.
- [10] Duplessis de Grenedan J., Géographie agricole de la France et du Monde, Paris 1905.
- [11] Duval Jules, Des rapports entre la géographie et l'économie politique suivi d'un tableau synoptique des échanges internationaux sur le globe, Paris 1864.
- [12] Gottman Jean, La politique des États et leur Géographie, Paris 1952.
- [13] Harthorne Richard, The concept of geography as a science of space from Kant and Humboldt to Hettner, „Ann. Assoc. Amer. Geographers” T. 48: 1958, s. 97—108.
- [14] Harthorne Richard, The nature of geography — a critical survey of current thought in the light of the past, Chicago 1939.
- [15] Herder J. G., Annehmlichkeit, Nützlichkeit und Northwendigkeit der Geographie, Stuttgart 1828.
- [16] Horrabin James Francis, An outline of political geography, Tillicourty 1942.
- [17] Jesakow W. A. (Есаков В. А.), Д. Н. Анучин и создание русской университетской географической школы, Москва 1955.
- [18] Jesakow W. A. (Есаков В. А.), К истории возникновения кафедр географии в университетах России, „Известия Акад. Наук СССР”, серия географическая 1954, № 4, с. 57—61.
- [19] Konstantinow O. A. (Константинов О. А.), Экономическая география в Географическом Обществе за сорок лет советской власти, „Географический Сборник” т. 11: 1957, с. 131—187.
- [20] Lenin W. I. (Ленин В. И.), Развитие капитализма в России, С-т Петербург 1899.

- [21] Marks Karol, *Kapitał*, Warszawa t. 1: 1951.
- [22] Marks Karol, Engels Fryderyk, *Manifest Komunistyczny*, Warszawa 1948.
- [23] Nikitin N.P. (Никитин Н. П.), К. И. Арсенов и его роль в развитии экономической географии в России, „Вопросы Географии” вып. 10, 1948, с. 2—40.
- [24] Nikitin N.P. (Никитин Н. П.), Зарождение экономической географии в России — обзор материалов XVIII в., „Вопросы Географии” вып. 17, 1950, т. 43—104.
- [25] Nikitin N. P. (Никитин Н. П.), Краевая география в дореформенной России XIX в., „Вопросы Географии” вып. 31, 1953, с. 143—163.
- [26] Nikitin N.P. (Никитин Н. П.), Экономико-географические работы декабристов, „Вопросы Географии” вып. 41, 1957, с. 242—264.
- [27] Nikitin N.P. (Никитин Н. П.), Экономическое районирование в трудах Русского Географического и Вольного Экономического Общества, „Вопросы Географии” вып. 47, с. 145—158.
- [28] Отечественные экономико-географы, под ред. Баранского Н. Н., Никитина Н. П. и Саушкина Ю. Г., Москва 1957.
- [29] Ptucha W.M. (Птуха В. М.), *Очерки по истории статистики в СССР*, Москва т. 1: 1955, Москва т. 2: 1959
- [30] Ratzel Friedrich, *Anthropogeographie*, Leipzig 1882—1891.
- [31] Ratzel Friedrich, *Politische Geographie oder die Geographie der Staaten, des Verkehrs und des Krieges*, München 1903.
- [32] Ratzel Friedrich, *Raum und Zeit in Geographie und Geologie — Naturphilosophische Betrachtungen*, Leipzig 1907.
- [33] Sauszkin Ju.G. (Саушкин Ю. Г.), Основные идеи русской классической географии дореволюционного периода, „Вопросы Географии” вып. 9, 1948, с. 37.
- [34] Sauszkin Ju.G. (Саушкин Ю. Г.), Основные вопросы экономической географии СССР, „Изв. Всесоюз. Геогр. Общ.” 1953, № 6, с. 627—628.
- [35] Sauszkin Ju.G. (Саушкин Ю. Г.), Экономическая география СССР в Московском Университете, „География в Московском Университете за 200 лет” Москва 1955, с. 111—134.
- [36] Sauszkin Ju.G. (Саушкин Ю. Г.), Географические труды Василия Никитина Татищева, „География в Школе”, 1950, № 4, с. 13—15.
- [37] Sauszkin Ju.G. (Саушкин Ю. Г.), Современная система географических наук в СССР, „Вестник Моск. Университете” серия биолог., почв., геолог. и географ. 1959, № 4, с. 3—12.
- [38] Sauszkin Ju.G. (Саушкин Ю. Г.), *Введение в экономическую географию*, Москва 1958.
- [39] Sołowio I. A. N. (Соловев И. А. Н.), География в Московском Университете в дореволюционное время, „География в Московском Университете за 200 лет”, Москва 1955, с. 23—46.
- [40] Sorre Maximilien, *Rencontres de la géographie et de la sociologie*, Paris 1957.
- [41] Советская география, итоги и задачи, под ред. Герасимова И. П. и др., Москва 1960.
- [42] Thunen J.H., *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, 1828.
- [43] Taylor Griffith i inni, *Geography in the 20th century*, New York 1957.

- [44] Tichomirow G. S. (Тихомиров Г. С.), Заметки по истории географии, Москва 1946.
- [45] Tichomirow G. S. (Тихомиров Г. С.), Русская литература по истории географии, Москва 1948.
- [46] Walskaja B. A. (Вальская Б. А.), Об экономико-географическом изучению России в первой половине XIX в., „Вопросы Географии” вып. 10, 1948, с. 41—62.
- [47] Walskaja B. A. (Вальская Б. А.), Обзор опытов районирования России с конца XVIII в. до 1861 г., „Вопросы Географии” вып. 17, 1950, с. 139—202.
- [48] Walskaja B. A. (Вальская Б. А.), Первые попытки описания России Географическим Сбществом (XIX в.), „Вопросы Географии”, вып. 31, 1953, с. 132—142.
- [49] Weber Alfred, Uber den Standort der Industrien, Tübingen 1909.
- [50] Vallaux Camille, Les sciences géographiques, Paris 1925.

2. Prace w języku polskim i o Polsce

- [51] Babicz Józef, Karol Ritter (1779—1859) i jego wpływ na geografję polską, „Przegląd Geograficzny 1959, z. 4, s. 535—566.
- [52] Babicz Józef, Poglądy antropogeograficzne i etnograficzne Fryderyka Ratzla (rozprawa doktorska), Wrocław 1959.
- [53] Barciński Florian, Wstęp do nauki geografii gospodarczej Poznań 1935.
- [54] Barciński Florian, Stanisław Nowakowski — uwagi o życiu i dziełach, „Myśl Współczesna” 1948, nr 4, s. 3—12.
- [55] Barciński Florian, O dorobku geograficznym Stanisława Nowakowskiego, „Przegląd Geograficzny” T. 28: 1956, s. 1, s. 81—103.
- [56] Barycz Henryk, Pol Wincenty jako profesor geografii na Uniwersytecie Jagiellońskim, Kraków 1948.
- [57] Bieliński Józef, Uniwersytet Warszawski (1818—1831), Warszawa 1907—1911.
- [58] Błaszczuk L. T., Danielewicz J., Szkoła Główna Warszawska (1862—1869) i jej rola w kształtowaniu się ideologii pozytywistycznej, Warszawa 1954.
- [59] Bujak Franciszek, Żebrowski Oskar i jego pogląd na dzieje Polski, Lwów 1936.
- [60] Bzowski K., Waclaw Nałkowski (w 25 lecie zgonu), „Czasopismo Geograficzne” T. 14: 1936.
- [61] Chłapowski Franciszek, Spis i streszczenie prac dotyczących fizjografii W. Ks. Poznańskiego, Poznań 1892.
- [62] Chlebowski Bronisław, Znaczenie Szkoły Głównej Warszawskiej w dziejach umysłowości i nauki polskiej, Warszawa 1912.
- [63] Czerny Franciszek, Zarys rozwoju wiedzy o ziemi, Warszawa 1880.
- [64] Czyżewski Julian, Życie i dzieło Eugeniusza Romera. E. Romer, Wybór Prac, T. 1: Warszawa 1960, s. 9—115.
- [65] Deszczka Włodzimierz, Stanisław Nowakowski — wspomnienie pośmiertne, „Przegląd Geograficzny” T. 17: 1937, s. 127—132.
- [66] Figlewiczowa Zofia, Wiktor Ormicki, „Przegląd Geograficzny”, T. 19: 1939—1945, s. 45—51.
- [67] Finkiel Ludwik, Bibliografia historii polskiej, Kraków 1906.
- [68] Finkiel Ludwik, Starzyński St., Historia Uniwersytetu Lwowskiego, Lwów 1894.

- [69] Fleszar M., W sprawie metody badań nad początkami geografii ekonomicznej w Polsce, „Przegląd Geograficzny”, T. 28: 1956, z. 1, s. 61—80.
- [70] Fleszar M., W sprawie badań nad geografją polityczną w Polsce, „Przegląd Geograficzny”, z. 1, T. 30: 1958, s. 97—110.
- [71] Fleszar M., Studia z dziejów geografii ekonomicznej w Polsce od połowy XVIII w. do r. 1848, Warszawa 1956.
- [72] Fleszar M., Wykłady Wawrzyńca Surowieckiego z geografii ekonomicznej Polski w Szkole Głównej Prawa i Administracji w 1811/1812 r. „Przegląd Geograficzny” T. 29; 1957, z. 2, s. 343—357.
- [73] Fleszar M., Stanisław Nowakowski — bojownik o naukę jutra, „Geografia w Szkole”, 1960, nr 5, s. 222—226.
- [74] Fleszarowa-Danysz Regina, Polskie Czasopiśmiennictwo geograficzne i geografia w polskim czasopiśmiennictwie, „Czasopismo Geograficzne” T. 10; 1932, s. 63—80.
- [75] Gargas Zygmunt, Staszyc jako statystyk, Lwów 1902.
- [76] Gąsiorowska Natalia, Polska na przełomie życia gospodarczego 1764—1830, Warszawa 1947.
- [77] Gella Aleksander, Wawrzyniec Surowiecki, Wrocław 1958.
- [78] Gertlerówna J., Geografia krakowska w epoce Kołłątaja, „Czasopismo Geograficzne” T. 5; 1927, s. 86—90.
- [79] Górski Ludwik, Wspomnienie o Tomaszu Potockim, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” T. 46; 1862, s. 105—113.
- [80] Grodek Andrzej, Piotr Maleszewski i jego nauka społeczna, Warszawa 1936.
- [81] Grodek Andrzej, Max Ferdynand Jan, Encyklopedia Nauk Politycznych, T. 4; 1937, s. 21—22.
- [82] Inglot Stefan, Franciszek Bujak, Działalność naukowa i pedagogiczna, Wrocław 1955.
- [83] Janowski Ludwik, Słownik biobibliograficzny dawnego Uniwersytetu Wileńskiego, Wilno 1939.
- [84] Kieniewicz Stefan, Przemiany społeczne i gospodarcze w Królestwie Polskim (1815—1830), Warszawa 1951.
- [85] Kostrowicki Jerzy, Rozwój geografii ekonomicznej w okresie dziesięciolecia Polski Ludowej, „Przegląd Geograficzny” T. 26; 1954, z. 3.
- [86] Kostrowicki Jerzy, O tendencjach rozwojowych geografii rolnictwa i zadaniach geografii rolnictwa w Polsce, „Przegląd Geograficzny” T. 29; 1957, s. 53—78.
- [87] Kraushar Aleksander, Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk 1800—1832, Kraków 1900.
- [88] Krzymowska Alicja, Franciszek Szwarzenberg-Czerny, profesor geografii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Warszawa 1954.
- [89] Kukliński Antoni, O kierunkach rozwojowych geografii przemysłu, „Przegląd Geograficzny”, T. 28; 1957, z. 3, s. 533—549.
- [90] Lencewicz Stanisław, Wspomnienie o Wacławie Nałkowskim w dwudziestą piątą rocznicę śmierci, „Przegląd Geograficzny” T. 25; 1936, s. 3—22.
- [91] Lencewicz Stanisław, Antoni Sujkowski, „Przegląd Geograficzny”, T. 19; 1939—1945, s. 99—101.
- [92] Leszczycki Stanisław, Jerzy Smoleński, „Przegląd Geograficzny”, T. 19; 1939—1945, s. 79—98.
- [93] Leszczycki Stanisław, Współczesne zadania geografii, „Geografia w Szkole”, 1949, Nr 4.

- [94] Leszczycki Stanisław, Stan geografii w Polsce i perspektywy jej rozwoju, „Przegląd Geograficzny”, T. 23; 1951.
- [95] Leszczycki Stanisław, Dorobek geografii polskiej oraz drogi jej rozwoju w Polsce Ludowej, „Przegląd Geograficzny”, T. 26; z. 3, 1954.
- [96] Leszczycki Stanisław, Piasecka Janina, Winid Bogodar, Bibliografia geografii polskiej 1936—1944, Warszawa 1959.
- [97] Lewicki Józef, Geografia za czasów Komisji Edukacji Narodowej, Lwów—Warszawa 1910.
- [98] Loth Jerzy, Geneza nauki geografii ekonomicznej, jej istota, cele i zadania, „Pamiętnik Trzydziestolecia SGH w Warszawie 1906—1936, Warszawa 1938, s. 104—117.
- [99] Marrassé Mieczysław, Przegląd polskiej literatury ekonomicznej z uwzględnieniem stosunków ekonomicznych Królestwa Polskiego, Kraków 1864.
- [100] Michalski Jerzy, Rzut oka na dzieje Warszawskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (1800—1832), Wrocław 1951.
- [101] Mościcki Henryk, Wilno i Warszawa w „Dziadach” Mickiewicza, Warszawa 1908.
- [102] Mościcki Henryk, Promieniści, Filomaci, Filareci, Warszawa 1919.
- [103] Nałkowski Wacław, Historia ogólnej nauki o ziemi, Warszawa 1907.
- [104] Niemcówna Stanisława, Z dorobku geograficznego Wincentego Pola, „Przegląd Geograficzny” T. 2; 1920—1921, s. 128—139.
- [105] Niemcówna Stanisława, Wincenty Pol jako geograf, Kraków 1923.
- [106] Niemcówna Stanisława, Wincenty Pol, a pierwsza polska katedra geografii, „Wiadomości Geograficzne”, T. 5; 1927, s. 90—93.
- [107] Nowakowski Stanisław, Antropogeografia ogólna w Polsce, Kraków 1927.
- [108] Nowakowski Stanisław, Geografia jako nauka i dzieje odkryć geograficznych, Warszawa 1934.
- [109] Olszewicz Bolesław, Polska kartografia wojskowa, Warszawa 1921.
- [110] Olszewicz Bolesław, Kartografia polska XVIII wieku, Lwów—Warszawa 1932.
- [111] Olszewicz Bolesław, Podróże Wincentego Pola na Śląsku, Katowice 1939.
- [112] Olszewicz Bolesław, Geografia polska okresu Odrodzenia, Warszawa 1957.
- [113] Ormicki Wiktor, Rozwój polskiej myśli geograficzno-gospodarczej (1866—1929), „Przegląd Geograficzny”, T. 12; 1932, s. 112—123.
- [114] Ormicki Wiktor, Bibliografia geograficzna, „Wiadomości Geograficzne”, 1928—1932, 1934—1935.
- [115] Pachoński Henryk, Historia Geografii, Kraków 1912.
- [116] Pawłowski Stanisław, O potrzebach geografii polskiej, „Nauka Polska”, T. 1—2; 1919.
- [117] Pawłowski Stanisław, O przyszły rozwój geografii w Polsce, „Czasopismo geograficzne”, T. 6; 1928, s. 1—5.
- [118] Pawłowski Stanisław, Rzut oka na stan i rozwój geografii w Polsce (1875—1925), Kraków 1927.
- [119] Pawłowski Stanisław, Romer Eugeniusz, Geografia i podróżnictwo „Polska w kulturze powszechnej”, Kraków 1918, s. 145—211.
- [120] Pilat T., Przegląd prac statystycznych i ekonomicznych, „Przewodnik naukowy literacki”, 1881.
- [121] Plebański J.K., Geografija jej znaczenie w szkole i literaturze, Warszawa 1890.

- [122] Pokorny Wilhelm, Spis prac odnoszących się do fizjografii ziem polskich, „Kosmos” 1906—1909.
- [123] Rastawiecki Edward, Mappografia dawnej Polski, Warszawa 1846.
- [124] Referat Podsekcji Geografii, I Kongres Nauki Polskiej, Seria VIII, Warszawa 1951, z. 6.
- [125] Romer Eugeniusz, Spis prac odnoszących się do fizjografii Ziemi Polskich, „Kosmos” 1891—1906.
- [126] Romer Eugeniusz, Stan i potrzeby geografii, „Nauka Polska” T: 10, Warszawa 1929, s. 145—159.
- [127] Rudziński Jacek, Dorobek geografii przemysłu za granicą a kierunki badań w Polsce, „Przegląd Geograficzny” T: 28: 1956 s. 505—532.
- [128] Rutkowski Jan, Historia gospodarcza Polski (do 1864 r.), Warszawa 1953.
- [129] Sawicki Ludomir, Kraków, jako ośrodek pracy geograficznej, „Wiadomości geograficzne” T. 5: 1927, s. 124—126.
- [130] Sawicki Ludomir, Potrzeby nauki geografii w Polsce, „Nauka Polska” T. 10: Warszawa 1929, s. 160—180.
- [131] Sawicki Ludomir jako uczyony i działacz. Opracowanie zbiorowe, „Wiadomości Geograficzne” T. 8/9, 10: 1928 r.
- [132] Smoleński Jerzy, Ludomir Sawicki, życie i dzieło. „Przegląd Geograficzny” T. 9: 1929, s. 7—23.
- [133] Smoleński Jerzy, Rozwój i stan naukowy pracy geograficznej w ośrodku krakowskim, Kraków 1928, Pamiętnik I Zjazdu Koleżeńkiego Geografów Krakowskich. s. 9—16.
- [134] Smoleński Jerzy, Organizacja świata geograficznego w Polsce, „Czasopismo Geograficzne” T. 7: 1929, s. 103—106.
- [135] Smoleński Jerzy, Studium geograficzne w Krakowie, „Wiadomości Geograficzne” T. 5: 1929, s. 100—103.
- [136] Smoleński Władysław, Monteskiusz w Polsce w wieku XVIII, Warszawa 1927.
- [137] Smoleński Władysław, Przewrót umysłowy w Polsce XVIII wieku, Warszawa 1923.
- [138] S(obieszczański) M(aksymilian) F., Siarczyński Franciszek, Encyklopedia Powszechna, Warszawa T. 23: 1866, s. 381—383.
- [139] S(obieszczański) M(aksymilian) F., Wyrwicz Karol, Encyklopedia Powszechna, Warszawa T. 28: 1868, s. 76—78.
- [140] Srokowski Stanisław, Władysław Gumpłowicz, „Przegląd Geograficzny” T. 19: 1939—1945, s. 16—18.
- [141] Strzelecka Bożena, Wincenty Pol spadkobiercą myśli geograficznej Jana Długosza, „Czasopismo Geograficzne” T. 29: 1957.
- [142] Skrzywan Waclaw, Historia Statystyki, Warszawa 1954.
- [143] Suchodolski Bohdan, U źródeł postępowych tradycji nauki w Polsce, „Myśl Współczesna”, 1951, nr 6—7, s. 237—265.
- [144] Suchodolski Bohdan, Nauka Polska w okresie Oświecenia, Kraków 1953.
- [145] Suchodolski Bohdan, Studia z dziejów polskiej myśli filozoficznej i społecznej, Wrocław 1958.
- [146] Sujkowski Antoni, Potrzeby nauki polskiej w zakresie geografii, „Nauka Polska” T. 1: Warszawa 1918, s. 155—164.
- [147] Szkoła Główna Warszawska (1862—1869), Materiały i opracowania dotyczące historii wyższych zakładów naukowych w Polsce T. 6: Kraków 1900.

- [148] Szaflarski Józef, Winid Walenty, „Przegląd Geograficzny” T. 19: 1939—1945, s. 108—110.
- [149] Szubert Waław, Fryderyk Skarbek w polskiej i obcej literaturze ekonomicznej, Łódź 1952.
- [150] Szubert Waław, Studia o Fryderyku Skarbkku jako ekonomiście, Łódź 1954.
- [151] Tobiasz Józef, Przegląd i ocena dorobku polskiej geografii rolnictwa, „Przegląd Geograficzny” T. 29: 1957, z.1. s. 70—86.
- [152] UhorczaK Franciszek, Bibliografia prac E. Romera; E. Romer Wybór Prac, T. 1: Warszawa 1960, s. 117—136.
- [153] (Wójcicki Kazimierz) K. Wl. W., Kozłowski Feliks, Encyklopedia Powszechna, Warszawa T. 15: 1864, s. 807.
- [154] Wrzosek Antoni, Ocena dotychczasowego dorobku polskiej geografii przemysłu, „Przegląd Geograficzny” T. 29: 1957, s. 487—503.
- [155] Zierhoffer August, Ludomir Sawicki, „Czasopismo Geograficzne”, T. 7; 1929, s. 27—32.
- [156] Żabko-Potopowicz Antoni, Z dziejów geografii rolnictwa przed I wojną światową, „Przegląd Geograficzny” T. 28: 1956 s. 33—59.
- [157] Żólkiewski Stefan, Waław Nałkowski, „Myśl Współczesna” nr 5 (60), 1951.

Literatura źródłowa

Rozdział I (do 1768 r.)

- [158] Anzelm Bernardyn, Chorographia albo topographia to jest osobliwe opisanie Ziemi Świętej, Wilno 1595.
- [159] Boim Michał, Flora Sinensis, Wiedeń 1656.
- [160] Botero Giovanni, Relazioni Universali, Kraków 1609.
- [161] Broniewski Marcin, Tartariae decriptio, Kolonia 1598, Lyon 1630.
- [162] Davenant Charles, An Essay of Ways and Means of Supplying the War, 1695.
- [163] Davenant Charles, Essay upon the Propable Methods of Making a People Gainers in the Balance of Trade, 1699.
- [164] Gięrgiewicz Bartłomiej, De Turcorum Moribus, Rzym 1598.
- [165] Graunt John, Natural and Political Observation upon the Bills of Mortality, 1662.
- [166] King Georges, Naturalne i polityczne obserwacje i konkluzje o stanie i warunkach Anglii, 1696.
- [167] Krasieński J(an), Polska czyli opisanie topograficzno-polityczne Polski w XVI w. oraz materiały do panowania Henryka Walezyusza, Warszawa 1852 (tłumaczenie polskie).
- [168] Kromer Marcin, Polonia sive de situ, populi, moribus, magistratibus et republica Regni Poloniae liberi duo, Kolonia 1577.
- [169] Krusiński Tadeusz, Relatio de mutationibus memorabilis regni Persiarum, Rzym 1727.
- [170] Krzyształowicz Stanisław, Status Regni Poloniae compendiosa descriptio, Moguncja 1606.
- [171] Kwiatkowski Marcin, Wszystkiey lifflandzkiey ziemie iako przedtym sama w sobie była, krótkie a pożyteczne opisanie, Królewiec 1567.
- [172] Łubieński Władysław, Świat we wszystkich swoich częściach, 1740.

- [173] Otwinowski Erazm, Opis podróży poselskiej do Turcji, Kraków 1560.
- [174] Polo Marko, Opisanie Świata, Warszawa 1959.
- [175] Radziwiłł Krzysztof, Peregrynacja albo pielgrzymowanie do Ziemi Świętej, 1601 (po łacinie), 1607 (po polsku).
- [176] Safer Muratowicz, Z misją w Persji w 1602 r., Warszawa 1777.
- [177] Strykowski Maciej, Sarmatiae Europae descriptio, Kraków 1578.
- [178] Święcicki Jędrzej, Topographia sive Masoviae descriptio, Warszawa 1634.
- [179] Taranowski Jędrzej, Krótkie wypisanie drogi z Polski do Konstantynopola a stamtąd zaś do Astrachania, Norymberga 1571 (w języku niemieckim).
- [180] Warszewicki Krzysztof, De legato legationeque liber, Kraków 1595.
- [181] Wolski Tomasz, Illustris peregrinatio Jerosolima, Lwów 1736.
- [182] Vauban Sebastian le Prêtre de, Projet d'une Dixe Royale, Paris 1707.

Rozdział II (1768—1795)

- [183] Bielski Jan, Widok Królestwa Polskiego, Poznań 1763.
- [184] Büsching Antoni Fryderyk, Geografia Królestwa Polskiego, Lipsk i Drezno 1768.
- [185] Dembowski Jan Sebastian, Rzecz krótka o fabryce sukiennej krakowskiej, Kraków 1791.
- [186] D(ubois) M(arcel), Essai sur l'histoire littéraire de la Pologne, (Histoire naturelle et géographie), Berlin 1778.
- [187] Dunczewski M. St., Skarb korony i W. X. Litewskiego z wielkim detrymentem nie zażywany... W Kalendarzu na r. 1750.
- [188] Dunczewski M. St., Geografia dalsza korony polskiej i W. X. Litewskiego.. W Kalendarzu na rok 1768.
- [189] Drohojowski Józef, Pielgrzymka do Ziemi Świętej i Egiptu, niektórych wschodnich i południowych krajów, odbyta w roku 1788, 1789, 1790 i 1791, Kraków 1812.
- [190] Giece Ignacy, Ziemiopismo powszechne, czasów naszych, dawnego i średniego, Kalisz 1772.
- [191] Komar W., Obiazd rzek z relacji... do druku podanej skrócony, Warszawa 1791.
- [192] Kromer Józef, Uwagi okazujące łatwość gruntową w otworzeniu ojczystych kopalń, warzelń, manufaktur... „Pamiętnik polityczny i historyczny” T. 4; Warszawa 1787.
- [193] (Kuropatnicki Ewaryst), Geographia albo dokładne opisanie królestw Galicji i Lodomerji, Przemyśl 1786.
- [194] (Moszyński Fryderyk Józef), Uwagi nad dochodami i ekspensami Rzplitej (1774).
- [195] Myśl o sposobach dania bezpiecznego i wygodnego spławu rzekom polskim i litewskim podane..., Warszawa 1767.
- [196] (Nax Ferdynand Jan), Uwagi i rady patryjotyczne... względem ułatwienia spławności rzek naszych, „Pamiętnik Historyczno-Polityczny”, Warszawa 1785.
- [197] Osiński Józef, Opisanie polskich żelaza fabryk, Warszawa 1782.
- [198] Poniatowski Michał, „Nakazanie opisów położenia par diecezji krakowskiej dla ułożenia mapy geograficznej”, „Polski Przegląd Kartograficzny” 1932.
- [199] Siarczyński Franciszek, Geografia czyli opisanie naturalne, historyczne i polityczne wszystkich narodów..., Warszawa 1790—1794.
- [200] Skoraszewski J. M., Geografia, albo zbiór wiadomości..., Poznań 1791.

- [201] Skrzetuski Wincenty, Mowy o głównych materiach politycznych, Warszawa 1773.
 [202] Wybicki Józef, Wykład sposobów do rzek spławności i handlów wprowadzenia, Warszawa 1782.
 [203] Wyrwicz Karol, Geografia czasów teraźniejszych, Wilno 1768.
 [204] Wyrwicz Karol, Geografia powszechna, Wilno 1770.

Rozdział III (1795—1830)

- [205] Andrzejowski Antoni, Rys botaniczny krain zwiedzanych w podróżach pomiędzy Bohem i Dniestrem od Zbruczy aż do Morza Czarnego, odbytych w latach 1814, 1816, 1818 i 1822, Wilno 1823.
 [206] Brocki E., Królestwo Galicji, granice, położenie geograficzne, rozległość, ludność, klimat, ziemia. Lwów 1821.
 [207] Brun-Malte Conrad, Tableau de la Pologne ancienne et moderne, Paris 1807.
 [208] Czacki Tadeusz, O statystyce Polski, Dzieła T. 3; Poznań 1845.
 [209] Czacki Tadeusz, O handlu i fabrykach, „Atheneum” oddz. 4, T. 2; Wilno 1846, s. 5—66.
 [210] Dembowski Jan Sebastian, Uwagi nad pismem o Statystyce Polski, Kraków 1809.
 [211] Flatt Benjamin Jerzy, Opis Księstwa Warszawskiego, Poznań 1809.
 [212] Flatt Benjamin Jerzy, Rozprawy rolnicze, Warszawa 1825.
 [213] Gawarecki Wincenty Hipolit, Wiadomości o mieście Płocku, Warszawa 1821.
 [214] Gawarecki Wincenty Hipolit, Opis topograficzno-historyczny Ziemi Wyszogrodzkiej, Warszawa 1823.
 [215] Gawarecki Wincenty Hipolit, Wiadomości historyczne miasta Pułtusza, Warszawa 1826.
 [216] Gawarecki Wincenty Hipolit, Opis topograficzno-historyczny Ziemi Dobrzyńskiej, Płock 1825.
 [217] Giżycki F. K., Rys Ukrainy zachodniej, Krzemieniec 1810.
 [218] Gołębowski Łukasz, Opisanie historyczno-statystyczne miasta Warszawy, Warszawa 1827.
 [219] Hoene-Wroński, Sept manuscrits inédits écrits de 1803 à 1806 Paris 1879.
 [220] Janowski Ludwik, Geografia czyli opisanie matematyczne i fizyczne ziemi, Warszawa 1819.
 [221] Kołłątaj Hugo, Listy w przedmiotach naukowych, Kraków 1844.
 [222] Korespondencja w materiach obraz kraju rozjaśniających, Warszawa 1807.
 [223] Krótki zbiór jeografii Królestwa Polskiego i W. X. Poznańskiego, Wrocław 1816.
 [224] Lachnicki J. E., Statystyka guberni Litewsko-grodzieńskiej, Wilno 1817.
 [225] Lubowiecki Ignacy, Statystyka województwa Lubelskiego, Lublin 1824.
 [226] Marczyński Wawrzyniec, Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni Podolskiej, Wilno 1820.
 [227] Mioduszewski Michał, Początki jeografii starożytnej, Warszawa 1815.
 [228] Opis województwa Sandomierskiego, Kalendarzyk Nowy Polityczny na rok 1823, Warszawa 1823.
 [229] Opis województwa Kaliskiego, Kalendarzyk Nowy Polityczny na rok 1824, Warszawa 1824.

- [230] Opis województwa Mazowieckiego, Kalendarzyk Nowy Polityczny na rok 1825, Warszawa 1825.
- [231] Opis województwa Lubelskiego, Kalendarzyk Nowy Polityczny na rok 1829, Warszawa 1829.
- [232] Opisanie historyczne i statystyczne województwa Krakowskiego, Kalendarzyk Polityczny Królestwa Polskiego, Warszawa 1827.
- [233] O spławności niektórych rzek krajowych, „Pamiętnik Warszawski” T. 4; 1809, s. 7—19.
- [234] Ogólna wiadomość o państwach berberyjskich, „Nowy Pamiętnik Warszawski”, T. 5; 1802.
- [235] Plater Stanisław, Geografia wschodniej części Europy, czyli opis krajów przez wielorakie narody słowiańskie zamieszkanymi obejmujący Prusy, Księstwo Poznańskie, Śląsk pruski, Galicję, Rzeczypospolitą Krakowską, Królestwo Polskie i Litwę, Wrocław 1825.
- [236] Politoński Wojciech, Geografia Królestwa Polskiego i wolnego miasta Krakowa, Warszawa (Kraków) 1816.
- [237] Reflexions politiques et économiques sur les richesses territoriales de la Pologne et son commerce en dehors, Paris 1796.
- [238] Rodecki Feliks, Obraz jeograficzno-statystyczny Królestwa Polskiego, Warszawa 1830.
- [239] Siarczyński Franciszek, Wiadomości historyczne i statystyczne o mieście Jarosławiu, Lwów 1826.
- [240] Siarczyński Franciszek, Słownik historyczno-statystyczno-geograficzny Galicji, Gazeta Lwowska, T. 7: 1857.
- [241] Siarczyński Franciszek, Opis powiatu radomskiego, Warszawa 1847.
- [242] Skarbek Fryderyk, Gospodarstwo narodowe zastosowane, Warszawa 1821.
- [243] Skarbek Fryderyk, Gospodarstwo Narodowe, Warszawa 1931.
- [244] Skarbek Fryderyk, Teoria Statystyki, „Pisma Ekonomiczne”, Warszawa 1936, s. 236—245.
- [245] Skarbek Fryderyk, Obraz statystyczny Anglii, „Pisma Ekonomiczne” Warszawa 1936, s. 246—274.
- [246] Skarbek Fryderyk, Czem jest Grecja dla reszty Europy pod względem handlowym. „Pisma Ekonomiczne”, Warszawa 1936, s. 275—287.
- [247] Skarbek Fryderyk, Dykejonarz ekonomii politycznej K. Ganiłha, „Pisma Ekonomiczne”, Warszawa 1936, s. 377—500.
- [248] Skarbek Fryderyk, Ogólne zasady nauki gospodarstwa narodowego, Warszawa 1926.
- [249] Skarbek Fryderyk, Gospodarstwo narodowe stosowane, Warszawa 1860.
- [250] Skarbek Fryderyk, Pamiętniki, Poznań 1878.
- [251] Śniadecki Jan, Geografia, czyli opisanie matematyczne i fizyczne ziemi, Warszawa 1804.
- [252] Staszic Stanisław, O statystyce Polski, Warszawa 1807.
- [253] Staszic Stanisław, O ziemiorodztwie Karpatów i innych gór i równin Polski, Warszawa 1815.
- [254] Staszic Stanisław, Zagajenie posiedzenia T.W.P.N. dnia 16 lipca 1810, „Roczniki T. W. P. N.” T. 9: Warszawa 1816, s. 32—43.
- [255] Staszic Stanisław, Zagajenie posiedzenia T. W. P. N. dnia 2 stycznia 1812, „Roczniki T. W. P. N.” T. 9; Warszawa 1816, s. 274—279.
- [256] Staszic Stanisław, Zdanie sprawy z czteroletniej pracy T. W. P. N. 1809, 1810, 1811, 1812, „Roczniki T. W. P. N.” T. 10: Warszawa 1816, s. 59—112.

- [257] Staszic Stanisław, *Dziennik podróży (1789—1805)*, z rękopisów wydał Czesław Leśniewski, Kraków 1931.
- [258] Statystyczny rys Norwegii, „*Nowy Pamiętnik Warszawski*” T. 5: 1802.
- [259] Stawiarski Ignacy, *Myśl o wydać się mającym dziele pod tytułem: Statystyka krajów polskich i Litwy wraz z jeografią tychże krajów*, Warszawa 1809.
- [260] Surowiecki Wawrzyniec, *O upadku przemysłu i miast w Polsce*, Warszawa 1810.
- [261] Surowiecki Wawrzyniec, *O rzekach i splawach krajów Księstwa Warszawskiego*, Warszawa 1811.
- [262] Surowiecki Wawrzyniec, *Dzieła*, Kraków 1861.
- [263] Surowiecki Wawrzyniec, *Wybór Pism*, Warszawa 1957.
- [264] Surowiecki Wawrzyniec, *Autobiografia*, Archiwum po Skimbrowiczu, Archiwum Główne Akt Dawnych XXIV 1/31.
- [265] Surowiecki Wawrzyniec, *Mowa o statystyce*, Archiwum po Skimbrowiczu, Archiwum Główne Akt Dawnych XXIV 1/32.
- [266] Szafcajer, *Geografia początkowa dla użytku uczącej się młodzi*, Wilno 1811.
- [267] Szumski T., *Myśli ogólne o polepszeniu handlu, rolnictwa, przemysłu i edukacji narodowej w Księstwie Warszawskim*, Poznań 1811.
- [268] Święcki Tomasz, *Opis starożytnej Polski*, Warszawa 1816.
- [269] *Tabella miast, wsi i osad Królestwa Polskiego*, Warszawa 1827.
- [270] Ułdyński Józef, *Geografia starożytna, Poczajów-Krzemieniec* 1819.
- [271] Wybicki Józef, *Początki geografii politycznej*, Wrocław 1804.
- [272] Wybicki Józef, *Pamiętniki*. Wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego, Poznań 1840.
- [273] Zawadzki Józef, *Jeografia powszechna*, Wilno 1810.

Rozdział IV (1831—1848)

- [274] A kielewicz Mikołaj, *Opisanie W. Ks. Litewskiego*, rękopis 208. Biblioteka Polska w Paryżu.
- [275] Balicki Wincenty, *Miasto Tarnów pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym i naukowym*, Tarnów 1831.
- [276] Baliński Michał, Lipiński Tymoteusz, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym*, Warszawa 1843—1846.
- [277] Boczkowski F., *O Wielicze, Bochnia* 1843.
- [278] Boreysza; *Opis historyczny obwodu Białskiego*, rękopis 1936 Biblioteka im. Czartoryskich w Krakowie.
- [279] Dziekoński Tomasz, *Obraz świata pod względem geografii, statystyki i historii*, Warszawa 1843.
- [280] *Fabryki sukienne w obwodzie białostockim*, „*Przewodnik Rolniczo-Przemysłowy*” 1837, nr 12, s. 277—280.
- [281] Gadow W. G., *Statystyka ks. Żmudzkiego*, Paryż 1839.
- [282] Gałęzowski A., *Niektóre wiadomości dotyczące się stanu naszego kraju*, Kalendarz Domowy 1831.
- [283] *Geografia fizyczna i polityczna województwa nowogródzkiego*, rękopis 211, Biblioteka Polska w Paryżu.
- [284] *Jeograficzne opisanie Polski w granicach 1772 roku*, rękopis 306, Biblioteka Polska w Paryżu.

- [285] Kilka słów o północnych powiatach guberni augustowskiej, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, T. 10; 1847, s. 275—288.
- [286] Kopp e, Zdanie sprawy o stanie gospodarstwa w W. Ks. Poznańskim, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”, T. 8; 1846, s. 256—282.
- [287] Kozłowski Feliks, Rys statystyki ogólnej porównawczej, Warszawa 1838.
- [288] Kraszewski J. I., Pierwsze prace Tadeusza Czackiego, „Atheneum” T. 2; 1846, s. 5—66.
- [289] Krótki rzut oka na drogi żelazne, „Biblioteka Warszawska” T. 2; 1841, s. 32—58.
- [290] Krzywicki Kasimir, Die Aufgabe der Statistik Dorpat 1844.
- [291] Lompa Józef, Dykcjonarz geograficzny 1844, rękopis 27/IV, Biblioteka Śląska.
- [292] Lompa Józef, Krótki rys jeografii Śląska, Głogówek 1847.
- [293] Łukaszewicz Józef, Obraz historyczno-statystyczny miasta Poznania, Poznań 1838.
- [294] Łukaszewicz Józef, Geografia starożytnej Polski, Poznań 1842.
- [295] Małachowski Ignacy, Podróż do Indii, rękopis w Bibliotece Uniwersyteckiej w Warszawie.
- [296] Materiały do Słownika Geograficznego, zebrane przez Karola Sienkiewicza, rękopis 210, Biblioteka Polska w Paryżu.
- [297] Materiały do statystyki i etnografii gubernii grodzieńskiej (powiat bielski), „Atheneum”, T. 6; 1848.
- [298] Mysłowski Antoni, Wiadomości o fabryce cukrowej w Tłumaczu, Lwów 1844.
- [299] Mysłowski Antoni, Uwagi nad handlem zbożowym z Galicji do Odessy i nad zaprowadzeniem żeglugi parowej na Dniestrze..., Lwów 1844.
- [300] N. N., Kanada, „Gazeta Codzienna” nr 2013, 1838.
- [301] N. N., Stosunki Anglików do kraju Birma, „Gazeta Codzienna” nr 2068, 1838.
- [302] N. N., Holandia i Holendrzy, „Gazeta Codzienna” nr 2065 i 2067, 1838.
- [303] N. N., Wyspa Malta, „Kurier Litewski” 1837, nr 94 i 95.
- [304] Obecny stan Galicji, Lwów 1843.
- [305] Obraz statystyczny Kr. Polskiego w 1845 r., Warszawa 1845.
- [306] Oczapowski Michał, Plan sporządzania opisów statystycznych gospodarstwa krajowego, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” T. 4; 1844, s. 330—354.
- [307] O częściowych statystyczno-rolnych opisach w W. X. Poznańskim, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” T. 2; 1843, s. 1—30.
- [308] O najpotrzebniejszej drodze żelaznej w naszym kraju, „Biblioteka Warszawska” T. 3; 1841, s. 509—510.
- [309] Opis Królestwa Polskiego pod względem płodów mineralnych ofiarowany Paskiewiczowi przez nieznanego autora, rękopis 211, Biblioteka Polska w Paryżu.
- [310] Plater Ludwik, Opisanie jeograficzno-historyczno-statystyczne województwa poznańskiego, Berlin 1841.
- [311] Plater Stanisław, Mała Encyklopedia Polska, Leszno i Gniezno 1847.
- [312] Popliński Antoni, Geografia (wg Seltena), Poznań 1848.
- [313] Potocki Tomasz, Biała Ruś pod względem rolnym i gospodarczym, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” T. 3; 1845, s. 41—77.
- [314] Potocki Tomasz, Gospodarstwo na Ukrainie, „Roczniki Gospodarstwa Krajowego” T. 7; 1845, s. 299—334.

- [315] (Potocki Tomasz), O urządzeniu stosunków rolniczych w Polsce przez Adama Krzysztopora, Poznań 1851.
- [316] Prenumerator, Rzut oka na stan przemysłu gospodarskiego Królestwa Polskiego, części Cesarstwa Rosyjskiego i innych prowincjach przyległych „Tygodnik rolniczo-technologiczny” 1840.
- [317] Słotwiński Konstanty, Uwagi nad pismami p. Michała Stogera o lasach i gościńcach publicznych w Galicji, „Czasopismo Naukowe Zakładu im. Ossolińskich” 1832, z. 4, s. 48—89.
- [318] Słotwiński Konstanty, O krajopisie czyli geografii, „Czasopismo Naukowe Zakładu im. Ossolińskich” 1831, z. 1, s. 88—108.
- [319] Słowaczyński Jędrzej, Polska w kształcie dykcjonarza historyczno-statystyczno-jeograficznego, Paryż 1833—1839.
- [320] Słowaczyński Jędrzej, Statistique de la Pologne Prussienne Paris 1839.
- [321] Słowaczyński Jędrzej, Praga. Rys historyczny, Paryż 1835.
- [322] Sobieszczański Maksymilian, Rys historyczno-statystyczny wzrostu i stanu Miasta Warszawy od najdawniejszych czasów aż do roku 1847, Warszawa 1848.
- [323] Sommer, Rys statystyczny Galicji w r. 1834—1835, „Przegląd warszawskiej literatury historii, statystyki i rozmaitości” T. 2; 1840.
- [324] Statystyczne Podanie o Polsce, „Gospodarz Wiejski i Miejski” T. 1; 1838, s. 165—186, T. 2; 1839, s. 17—24.
- [325] Statystyka Królestwa Polskiego (tłumaczenie z rosyjskiego), Magazyn Powwszechny T. 8; T. 9; 1844.
- [326] Stoger Michał, Wiadomości o lasach Galicji, ich płodach i użytkach, „Czasopismo Naukowe Zakładu im. Ossolińskich”, 1823, z. 4, 1830, z. 1, 1832, z. 1.
- [327] Szczegóły statystyczne o Wielkim Księstwie Poznańskim, „Gospodarz Wiejski i Miejski” T. 2; 1839, s. 170—178.
- [328] (Tyszkiewicz Eustachy), Opisanie powiatu borysowskiego pod względem historycznym, gospodarczym, przemysłowym, handlowym i lekarskim, Wilno 1847.
- [329] Wiadomości o geografii politycznej województwa podolskiego i braclawskiego, rękopis 211, Biblioteka Polska w Paryżu.
- [330] W(iesiołowski) M(ichał), Rys statystyczno-jeograficzny Galicji austriackiej, Poznań 1841.
- [331] Zawielejski Maciej, Statystyka Królestwa Polskiego, „Magazyn Powwszechny” T. 8; 1842, z. 4, s. 96—115, z. 5, s. 129—152, z. 6, s. 161—181, z. 7, s. 193—223.
- [332] Zieliński F.S., Obraz statystyczny powiatu przasnyskiego sporządzony w 1845 r., rękopis 1720, Biblioteka im. Czartoryskich w Krakowie.
- [333] Żebrowski Oskar, Polska — ogólny zarys przyczyn wzrostu i upadku dawnego państwa polskiego, Paryż 1847.

Rozdział V (1849—1918)

- [334] Aleksandrowicz Benedykt, Dolina Nidy „Korespondent Rolnictwa Handlu i Przemysłu” 1857, nr 58, 59.
- [335] Bartoszewicz Julian, Skierniewice, „Księga Świata” cz. II, 1859, s. 45—52, 117—123.
- [336] (Bartoszewicz Julian) J.N., Japonia, obraz politycznych, handlowych i społecznych stosunków kraju, „Biblioteka Warszawska” T. 3; 1868, s. 86—113.

- [337] Bujak Franciszek, Limanowa. Miasteczko powiatowe w zachodniej Galicji, Kraków 1902.
- [338] Bujak Franciszek, Żmiąca, wieś powiatu Limanowskiego, Kraków 1903.
- [339] Bujak Franciszek, Maszkowice, wieś powiatu Brzeskiego, „Rozprawy A. U. Wydz. hist.-filozof.” seria 2, T. 33; Kraków 1901, s. 1—164.
- [340] Bujak Franciszek, Przemysł naftowy w Galicji i obecne jego przesilenie, „Ekonomista” T. 1; 1909, s. 111—156.
- [341] Callier Edmund, Powiat obornicki pod względem dziejowym z zastosowaniem do topografii współczesnej, Poznań 1887.
- [342] Callier Edmund, Powiat poznański pod względem dziejowym z zastosowaniem do topografii współczesnej, Poznań 1887.
- [343] Callier Edmund, Powiat ostrzeszowski w XVI stuleciu, Poznań 1887.
- [344] Callier Edmund, Powiat żniński, Poznań 1893.
- [345] Callier Edmund, Powiat pyzdrowski w XVI w., Poznań 1888.
- [346] Caspari Emil, Przemysł górniczy na Górnym Śląsku (1897—1906), „Ekonomista” T. 2; 1907, s. 284—355.
- [347] Caspari Emil, Przemysł hutniczy w Królestwie Polskim w ostatnich 5 latach, „Ekonomista” T. 2; 1908, s. 287—318.
- [348] Caspari Emil, Polska wielka własność ziemska w W. Ks. Poznańskim, „Ekonomista” T. 1; 1909, s. 376—400.
- [349] Caspari Emil, Z przeszłości przemysłowej klasy robotniczej na Górnym Śląsku, „Ekonomista” T. 2; 1909, s. 1—56.
- [350] Caspari Emil, Przemysł cukrowniczy w W. Ks. Poznańskim, „Ekonomista” T. 3; 1910, s. 126—130.
- [351] Caspari Emil, Przemysł żelazny w Królestwie Polskim w roku 1910, „Ekonomista” T. 2; 1911, s. 207—114.
- [352] Caspari Emil, Polsko-śląskie zagłębienie węglowe w roku 1910, „Ekonomista”, T. 2; 1911, s. 214—228.
- [353] Caspari Emil, Wielka własność ziemska w polskich powiatach Górnego Śląska, „Ekonomista” T. 3; 1911, s. 97—116.
- [354] Caspari Emil, Gorzelnictwo i cukrownictwo w Księstwie Poznańskim, „Ekonomista” T. 4; 1911, s. 143—148.
- [355] Caspari Emil, Rozmieszczenie geograficzne górnośląskiego przemysłu górniczo-hutniczego, „Ekonomista” T. 4; 1921, s. 107—113.
- [356] Chądzyński J. N., Wspomnienia sandomierskie i opis miasta Sandomierza, Warszawa 1850.
- [357] Chądzyński Jan Nepomucen, Historyczno-statystyczne opisy miast starożytnych w ziemi Sandomierskiej leżących, Warszawa 1855.
- [358] Czerny-Szwarcenberg Franciszek, Dzisiejszy stan geografii, jej badań i wiadomości, „Biblioteka Warszawska”, T. 1; 1882, s. 183—220.
- [359] Czerny-Szwarcenberg Franciszek, Kolej św. Gotharda i jej znaczenie, „Niwa” T. 4; 1882, s. 664—684.
- [360] Czerny-Szwarcenberg Franciszek, Bericht über den Stand der geografischen Arbeiten in Polen, „Zeitschrift für Wissenschaftliche Geographie” Bd. 2, 1889, s. 76—80.
- [361] Czerny-Szwarcenberg Franciszek, Ogólna geografia handlowa, Kraków 1889.
- [362] Danton, Turcja współczesna, „Przegląd Tygodniowy” 1888, s. 305, 392 i 421.
- [363] Daszyńska-Golińska Zofia, Własność rolna w krajach Austrii, „Ekonomista” T. 1; 1903, s. 272—292, T. 1; 1904, s. 54—64 i T. 2; 1904, s. 235—253.

- [364] Daszyńska-Golińska Zofia, Z badań nad zagadnieniem ludności; „*Ekonomista*” T. 1; 1908, s. 1—38 i 282—312, T. 1; 1909, s. 50—110, T. 2; 1910, s. 1—31.
- [365] Daszyńska-Golińska Zofia, Kronika ekonomiczna Galicji, uprzemysłowienia Galicji, „*Ekonomista*” T. 3; 1909, s. 122—135.
- [366] Daszyńska-Golińska Zofia, Stan i przewidywanie na przyszłość galicyjskiego zagłębia węglowego, „*Ekonomista*” T. 2; 1911, s. 195—199.
- [367] Dąbrowski Franciszek, Z łądów i morza (Argentyna), „*Przegląd Tygodniowy*” 1892, s. 84.
- [368] Dmochowski F.S., Obecne kwestie gospodarcze i przemysłowe, Warszawa 1858.
- [369] Dygasiński Adolf, Geografia handlowa, Encyklopedia handlowa, Warszawa 1891, s. 604—612 i 656—748.
- [370] Fatiejew I. (Фатеев И.), Политическая география Европы, Warszawa 1871.
- [371] Flatt Oskar, Gawędy i notatki z podróży, Warszawa 1854.
- [372] Flatt Oskar, Brzegi Wisły od Warszawy do Ciecchocinka z dopełnieniem przeglądu przestrzeni od Torunia do Gdańska, Warszawa 1854.
- [373] Flatt Oskar, Opis Piotrkowa Trybunalskiego pod względem historycznym i statystycznym, Warszawa 1850.
- [374] Flatt Oskar, Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym, Warszawa 1853.
- [375] Franko Iwan, Gmina Dobrowlany (Materiał do monografii), „*Głos*” 1887, s. 357—358 i 373.
- [376] Geografia, — Wielka Encyklopedia Powszechna 1862, T. 9; s. 778—780.
- [377] Hempel Antoni, Emigracja i byt ludności robotniczej w Płockiem, „*Głos*” 1891, s. 2, 15 i 99.
- [378] Jagowic Ferdynand, Przegląd jeograficzno-ekonomiczno-historyczno-statystyczny powiatu brzeskiego wg urzędowych źródeł przez... w 1871 r. Rękopis 3591—3592 Biblioteka im. Czartoryskich w Krakowie.
- [379] Janowski Włodzimierz, Przegląd statystyczny celniejszych gałęzi przemysłu w Galicji i W. Ks. Krakowskim, Kraków 1863.
- [380] K. K. (Kaszewski Kazimierz), Wyspa Jawa, „*Biblioteka Warszawska*” T. 2: 1868, s. 435—355.
- [381] Kierski Emil, Opis statystyczny i historyczny obwodu boreckiego w W. X. Poznańskim w pow. Krotoszyńskim, „*Rocznik T. P. N. P.*” T. 3; 1865, s. 87—157.
- [382] Kołodziński B., Geografia Królestwa Polskiego; Warszawa 1863.
- [383] Kołodziński B., Geografia Powszechna, Warszawa 1861.
- [384] Koszutski Stanisław, Nasz przemysł wielki na początku XX stulecia, Warszawa 1905.
- [385] Koszutski Stanisław, Rozwój ekonomiczny Królestwa Polskiego w ostatnim 30 leciu, Warszawa 1905.
- [386] Koszutski Stanisław, Geografia Gospodarcza Polski, Warszawa 1918.
- [387] Koszutski Stanisław, Podręcznik ekonomii politycznej, Warszawa 1907.
- [388] Krzyżanowski E. A. (Кржижановски Э. А.), Экономическо-статистический очерк бассейна реки Вислы в связи с предполагаемым упорядочением Днепро-вислянского соединительного пути, Warszawa 1910.
- [389] Leśniewski Paweł Eustachy, Obraz świata pod względem geografii, statystyki i historii wszystkich krajów, Warszawa 1852.

- [390] Lisicki Roman, Szymanowski Wojciech, Słownik geografii powszechnej, Warszawa 1852—1854.
- [391] Łagowski Stanisław, Radzymin. Miasto powiatowe w guberni warszawskiej, Warszawa 1905.
- [392] Lempicki Bronisław, Wiadomości rolniczo-przemysłowe podane o Królestwie Polskim, „Głos” 1853, nr 3.
- [393] Lepkowski Józef Berdeau Feliks, Galicja pod względem geograficzno-statystycznym, Kraków 1861.
- [394] Lepkowski Józef, Gnieszno i Trzemeszno, Kraków 1863.
- [395] Lętowski Aleksander, Okręg fabryczny wileński, „Głos” 1887, s. 22—23.
- [396] Lętowski Aleksander, Wyludnienie Francji, „Głos” 1887, s. 166—168.
- [397] Lętowski Aleksander, Przemysł białostocki, „Głos” 1893, s. 194.
- [398] Marchlewski Julian, Stosunki społeczno-ekonomiczne w ziemiach polskich zaboru pruskiego, Lwów 1903.
- [399] Marchlewski Julian, Pisma Wybrane, Warszawa 1952.
- [400] Miłkowski Stanisław, Opis Królestwa Polskiego pod względem geografii, statystyki i historii, Warszawa 1861.
- [401] Morawski Szczęsny, Sądeczyzna, Kraków 1863.
- [402] Nadobnik Marian, Ludność Galicji w roku 1910, „Ekonomista” T: 1, 1912, s. 54—96.
- [403] Nałkowski Wacław, Kilka słów o wadach w wykładzie geografii u nas, Szkice społeczne i literackie, Kraków 1876.
- [404] Nałkowski Wacław, Rzeki wałdajsko-sarmackie, „Poradnik naukowy i literacki” T. 5; Lwów 1877, z. 8.
- [405] Nałkowski Wacław, Afganistan, „Przegląd Polski”, 1879, s. 40.
- [406] Nałkowski Wacław, O geograficznych błędach na których opierają się historiozoficzne poglądy profesora Duchinińskiego, Warszawa 1881.
- [407] Nałkowski Wacław, Obszar geograficzny Polski historycznej, „Słownik geograficzny Królestwa Polskiego” T. 7; 1887, s. 601—651.
- [408] Nałkowski Wacław, Kronika geograficzna, „Wisła” T. 2; 1888.
- [409] Nałkowski Wacław, Ziemia i człowiek, Warszawa 1901.
- [410] Nałkowski Wacław, Recenzja z geografii ekonomicznej A. Sujkowskiego, „Nowe Tory” 1909, s. 178—179.
- [411] Nałkowski Wacław, Co to jest geografia, Warszawa 1911.
- [412] Nałkowski Wacław, Terytorium Polski historycznej jako indywidualność geograficzna, Warszawa 1912.
- [413] Nałkowski Wacław, Pisma społeczne, Warszawa 1951.
- [414] (Opisy miast) Włodzimierz, Dębno, Zaslów, Luck i Owruć, Kowel, Ostróg, Równe, Stary Konstantynów, Wilno, Wilejka, Lida, Święciany, Troki, Druja, Radoszkowice, Żytomierz, Połoga, Klecze, „Kurier Wileński” 1863, nr 74, 75, 77, 78, 79, 80, 86, 87, 89, 90, 93, 99.
- [415] Pieczowski Władysław, Wisła jako droga komunikacyjna i handlowa „Ekonomista” T. 2; 1905, s. 269—310 i T. 2; 1906, s. 81—100.
- [416] Pietkiewicz Zenon, Drogi wodne w Królestwie Polskim i ich znaczenie gospodarcze, Warszawa 1914.
- [417] Pol Wincenty, Opisanie historyczno-statystyczne W. Ks. Poznańskiego, „Biblioteka Ossolińskich” T. 1; Lwów 1847, s. 46—60 i 166—178.
- [418] Pol Wincenty, Dwie prelekcje o potrzebie wykładu geografii handlowej, „Dzieła” T. 3; Lwów 1877, s. 137—191.
- [419] Pol Wincenty, Pieśń o ziemi naszej, Poznań 1852.

- [420] Pol Wincenty, Pamiętniki, Kraków 1860.
- [421] Pol Wincenty, Historyczny obszar Polski, Kraków 1869.
- [422] Pol Wincenty, Rzut oka na umiejętność geografii ze stanowiska uniwersyteckiego wykładu, Rocznik Kraków. Tow. Nauk., Kraków 1850.
- [423] Pol Wincenty, Listy z wycieczki, „Biblioteka Ossolińskich” T. 2; 1847, s. 540—557 i 632—652, T. 1: 1848, s. 94—104 i 322—329.
- [424] Połujański Aleksander, Opisanie lasów Królestwa Polskiego i gubernii zachodnich Cesarstwa Rosyjskiego, Warszawa 1854.
- [425] Połujański Aleksander, Wędrówki po guberni augustowskiej w celu naukowym odbyte, Warszawa 1895.
- [426] Poznański J. (Познанский И.), Исторический очерк экономического положения Польши, С-т Петербург 1875.
- [427] Poznański J. (Познанский И.), Производительные силы Царства Польского, С-т Петербург 1879.
- [428] Przerwa-Tetmajer Adolf, Dolina Nowotarska pod względem stosunków klimatycznych, rolniczych i przemysłowych, „Dziennik Rolniczy” nr 1, 1862, s. 8—16.
- [429] Romer Eugeniusz, Mała geografia handlowa, Lwów 1907.
- [430] Romer Eugeniusz, Najważniejsze artykuły handlu światowego XIX wieku, Lwów 1902.
- [431] Rulikowski Edward, Opis powiatu wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym, Warszawa 1853.
- [432] Schneider Antoni, Encyklopedia do krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym, handlowym, przemysłowym, sfragistycznym etc., Lwów 1870.
- [433] Sempliński Franciszek, Opis historyczno-jeograficzny Wielk. Ks. Poznańskiego, Poznań 1853.
- [434] Simoniенko G. F. (Симоненко Г. Ф.), Очерк экономического развития Привислянского Края со время реформы 1864 г. в крестьянском быту, Warszawa 1874.
- [435] Simoniенko G. F. (Симоненко Г. Ф.), Царство Польское, сравнительне с Познанию и Галицией, Warszawa 1878.
- [436] Simoniенko G. F. (Симоненко Г. Ф.), Сравнительная статистика Царства Польского, Warszawa 1879.
- [437] Sołdraczyński I., Gospodarstwo wiejskie i przemysł w górach Ziemi Sanockiej, Kraków 1866.
- [438] Stroynowski Stanisław, Geografija, Warszawa 1865.
- [439] Stupnicki, Galicja pod względem topograficznym i geograficzno-historycznym, Lwów 1849.
- [440] Sujkowski Antoni, Rys geograficzny ziem Europy Środkowej, Warszawa 1906.
- [441] Sujkowski Antoni, Geografia Ekonomiczna, Warszawa, T. 1; 1907, T. 2; 1909.
- [442] Sujkowski Antoni, Geografia Ziem Dawnej Polski, Warszawa 1918.
- [443] Szulc D., O Pomorzu Zaodrzańskim, Warszawa 1850.
- [444] Szyck K., Jeografja Dawnej Polski, Poznań 1861.
- [445] Szymanowski Wojciech, Królestwo Polskie, czyli najdokładniejszy obraz tego kraju pod względem statystycznym, jeograficznym i historycznych wspomnień, Warszawa 1859.

- [446] Tatomir Łucjan, Geografia ogólna i statystyka ziem dawnej Polski, Kraków 1868.
- [447] Wachtel K., Komunikacja, gościńce i drogi w Galicji, Lwów 1856.
- [448] Wicherkiewicz W., Geografia popularna, czyli ziemia w malowniczych obrazach, Warszawa 1889.
- [449] Wiślicki Adam, Krótka geografia Królestwa Polskiego, Warszawa 1863.
- [450] Wiślicki Adam, Narody zamieszkujące ziemię, Warszawa 1862.
- [451] Wiślicki Józef Mikołaj, Zarys ziemi opatowskiej i sandomierskiej pod względem historycznym, statystycznym, rolniczym, fabrycznym i handlowym, Warszawa 1862.
- [452] W. J., Geografia, Wielka Encyklopedia Powszechna, T. 23; Warszawa 1899, s. 867 i nast.
- [453] Wiślicki Józef Mikołaj, Opis Królestwa Polskiego pod względem historycznym, statystycznym, rolniczym, handlowym i obyczajowym, Warszawa 1850.
- [454] Wiercieński Henryk, Ludność gubernii Siedleckiej, „*Ekonomista*” T. 1: 1908, s. 356—374.
- [455] Wiercieński Henryk, Opis statystyczny większej własności ziemskiej w powiecie Puławskim gubernii Lubelskiej, „*Ekonomista*” T. 1; 1909, s. 251—285.
- [456] Wiercieński Henryk, Protestanci i Niemcy w Królestwie Polskim, „*Ekonomista*” T. 2; 1908, s. 1/34.
- [457] Wiercieński Henryk, Ruch ludności na terytorium dzisiejszej gubernii Lubelskiej 1818—1906, „*Ekonomista*” T. 2; 1907, s. 356—369.
- [458] Wolski Ludwik, Materiały do statystyki Królestwa Polskiego, „*Biblioteka Warszawska*” T. 2: 1850, s. 205—240 i 427—504, „*Kalendarz Warszawskiego Obserwatorium Astronomicznego*” 1860. s. 104—137.
- [459] Wolski Ludwik, Statystyka Królestwa Polskiego, „*Encyklopedia Powszechna*” T. 24; Warszawa 1867, s. 30—103.
- [460] Załęski Witold, Statystyka porównawcza Królestwa Polskiego, Warszawa 1867.
- [461] Zawadzki Stanisław (Radwański Andrzej), Geografia ogólna ze szczególnym uwzględnieniem na Słowiańszczyznę, a osobliwie na Polskę.
- [462] Złotnicki Antoni, Rumunia współczesna, „*Przegląd Tygodniowy*” 1888, s. 203, 228, 262.
- [463] Żukowski Władysław, Bilans zbożowy Królestwa Polskiego, „*Ekonomista*” T. 1; 1912, s. 20—31.
- [464] Żukowski Władysław, Przesilenie w przemyśle rolnym, „*Ekonomista*” T. 1; 1908, s. 67—80 i 293—305, T. 3; 1908, s. 51—69.

Rozdział VI (1919—1939)

- [465] Barciński Florian, Geografia gospodarcza województwa Kieleckiego, Poznań 1931.
- [466] Barciński Florian, Geografia gospodarcza Polski, Poznań 1937.
- [467] Barciński Florian, Stan rolnictwa W.M. Gdańska, „*Czasopismo Geograficzne*” T. 16; 1938.
- [468] Barciński Florian, Podstawy surowcowe uprzemysłowienia Wielkopolski, Poznań 1938.
- [469] Barciński Florian, Podstawy surowcowe uprzemysłowienia Polski, Poznań 1939.

- [470] Bissaga Teofil, Geografia kolejowa Polski z uwzględnieniem stosunków gospodarczo-komunikacyjnych, Warszawa 1938.
- [471] Brzeski Tadeusz, Geografia i ekonomika, „Rocznik Dziejów Społeczno-gospodarczych” T. 8; 1939, s. 1—35.
- [472] Bujak Franciszek, Stan gospodarczy Polski, Warszawa 1925.
- [473] Bujak Franciszek, Uwagi o projekcie nowego podziału państwa na województwa, Warszawa 1931.
- [474] Cezak Jakób, Geografia gospodarza dla szkół rzemieślniczo-przemysłowych i doksztalających, Warszawa 1933.
- [475] Cichocka-Petrażycka Zofia, Geografia gospodarza Polski Współczesnej, Warszawa 1932.
- [476] Cichocka-Petrażycka Zofia, Żywiol niemiecki na Wołyniu, Warszawa 1933.
- [477] Czekalski Józef, Zagadnienia kolonialne w nauczaniu geografii, „Czasopismo Geograficzne” T. 14; 1936, s. 363—372.
- [478] Czyżewski Julian, Regiony drzewno-gospodarcze Polski, Pamiętnik II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce, T. 9: 1927, s. 76.
- [479] Czyżewski Julian, Wpływ morza na proces urbanizacji świata, „Czasopismo Geograficzne” T. 13; z. 2—4, 1935, s. 326—328.
- [480] Czyżewski Julian, Waciński A., Obrót roczny przedsiębiorstw jako podstawa geograficzno-gospodarczej charakterystyki kraju, „Czasopismo Geograficzne” T. 12: 1934, s. 111—122.
- [481] Deszczka Włodzimierz, Regionalizm, „Przegląd Geograficzny” T. 10: 1929, s. 261—267.
- [482] Deszczka Włodzimierz, Rozmieszczenie domów oraz wielkość i rozmieszczenie osiedli w Polsce, „Kwartalnik Statystyczny” 1931 z. 4, s. 867—900.
- [483] Dobrowolska Maria, Osadnictwo puszczy Sandomierskiej między Wisłą i Sanem, Kraków 1931.
- [484] Dobrowolska Maria, Studia nad osadnictwem Wisłoki i Białej, „Wiadomości Geograficzne” 1931, z. 6—7, s. 103—108.
- [485] Domański Bohdan, Zagadnienie kształtowania się regionów, „Ziemia Wołyńska” 1938, nr 1, s. 2—4.
- [486] Dziedzic Franciszek, Stan gospodarstwa włościańskiego w powiecie wadowickim, Warszawa 1926.
- [487] Dziedzic Franciszek, Monografie ekonomiczno-rolnicze, „Przemysł i Handel” 1928, z. 36, s. 1444—1445.
- [488] Dziedzic Franciszek, Rolnictwo pomorskie w zarysie geograficzno-gospodarczym, Toruń 1934.
- [489] Ernst Jan, Regiony geograficzno-rolnicze Polski, „Czasopismo Geograficzne” 1932, z. 4.
- [490] Ernst Jan, Regionalizm fizjograficzny a gospodarczy na przykładzie Podola, „Czasopismo Geograficzne” T. 15; 1937, z. 2, s. 170—183.
- [491] Ernst Jan, Podole jako obszar wywozowy niektórych ziemiopłodów, Lwów 1938.
- [492] Ernst Jan, Niektóre zagadnienia z geografii rolniczej Podola, Lwów 1938.
- [493] Figlewiczówna Zofia, Regiony gorzelniane w Polsce, „Wiadomości Geograficzne” 1933, z. 5.
- [494] Gorzuchowski Stanisław, Studia nad granicą polsko-litewską, Warszawa 1928.

- [495] Gorzuchowski Stanisław, Ludność litewska na Kresach Państwa Polskiego, „Sprawy Narodowościowe”, Warszawa 1929, s. 15—35.
- [496] Gorzuchowski Stanisław, Państwa Bałtyckie, Wielka Geografia Powszechna, Warszawa 1933.
- [497] Gorzuchowski Stanisław, Fennoskandia (Norwegia, Szwecja, Finlandia), Wielka Geografia Powszechna, Warszawa 1933.
- [498] Gorzuchowski Stanisław, Zarys stosunków antropogeograficznych w delcie Rodanu, „Przegląd Geograficzny” T. 13; Warszawa 1933, z. 2—4, s. 66—103.
- [499] Gorzuchowski Stanisław, Półwysep Iberyjski, Półwysep Apeniński, Wielka Geografia Powszechna, Warszawa 1934.
- [500] Gorzuchowski Stanisław, Osiedla miejskie w Polsce i ich materiał budowlany w zależności od czynników przyrody, Warszawa 1936.
- [501] Gumpłowicz Władysław, Montesquieu jako antropogeograf, „Przegląd Geograficzny” T. 7; 1927, s. 18—43.
- [502] Gumpłowicz Władysław, Geografia gospodarcza, Warszawa 1927.
- [503] Gumpłowicz Władysław, Rozwój gospodarstwa światowego, Warszawa 1928.
- [504] Gumpłowicz Władysław, Rozwój górnictwa w Australii, „Przegląd Geograficzny” T. 9; 1929, s. 21—35.
- [505] Gumpłowicz Władysław, Azja Południowa, Wielka Geografia Powszechna Warszawa 1938.
- [506] Gumpłowicz Władysław, Australia i Oceania, Wielka Geografia Powszechna, Warszawa 1937—1939.
- [507] Haliczner Józef, Wartość i wzajemny stosunek surowcowej produkcji roślinnej, zwierzęcej i mineralnej na kuli ziemskiej „Czasopismo Geograficzne” 1934, z. 3—4.
- [508] Haliczner Józef, Pszenica, żyto, kukurydza w Europie w okresie 1870—1933. Rozważania centrograficzne, „Czasopismo Geograficzne” T. 11; 1937, z. 4.
- [509] Hepke Marian, Sandomir, Polens zukünftiges Industrievir, zwischen Weischel und San wo der Polnische Vierjahresplan verwirklicht werden soll. Bydgoszcz 1937.
- [510] Janiszewski Michał, Regiony węglowo-gospodarcze Polski, Pamiętnik II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce T. 2; 1927, s. 95.
- [511] Janiszewski Michał, Polska w obliczu Europy. Rozważania geograficzne, Warszawa 1935.
- [512] Kielczewska Maria, Osadnictwo wiejskie Pomorza, Poznań 1934.
- [513] Kielczewska Maria, Osadnictwo wiejskie Wielkopolski, Poznań 1935.
- [514] Kielczewska Maria, Osadnictwo wiejskie i miejskie Pomorza i Prus Wschodnich, „Słownik Geograficzny Państwa Polskiego” T. 1; 1937, z. 3 szp. 243—281.
- [515] Kielczewska Maria, O podstawy geograficzne Polski, Poznań 1946.
- [516] Kielczewska-Zaleska Maria (i Januszko Zbigniew), Województwo Olsztyńskie, zarys geografii gospodarczej, Warszawa 1955.
- [517] Krzyżanowski Witold, Lokalizacja przemysłu, Kraków 1927.
- [518] Krzyżanowski Witold, Terytorialne rozmieszczenie przemysłu, Kraków 1927.
- [519] Kubijowicz Włodzimierz, Górna granica osadnictwa w dolinie Bystrzycy Nadwórniańskiej, „Przegląd Geograficzny” T. 9; 1929, s. 73—86.
- [520] Kubijowicz Włodzimierz, Główne typy życia pasterskiego w Polskich Karpatach Fliszowych, Pamiętnik II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów w Polsce, T. 2; 1927, s. 81—83.

- [521] Leszczycki Stanisław, Względne przewyżki i niedobory ludności czeskiej-słowiańskiej w Republice Czechosłowackiej, „Wiadomości Geograficzne” 1928, z. 7.
- [522] Leszczycki Stanisław, Badania geograficzne nad osadnictwem w Beskidzie Wyspowym, Kraków 1932.
- [523] Leszczycki Stanisław, Charakterystyka komunikacji autobusowej na obszarze woj. Krakowskiego, „Wiadomości Geograficzne” 1933, nr 8—10.
- [524] Leszczycki Stanisław, Osadnictwo zachodnich Karpat Polskich, „Wiadomości Geograficzne” 1934, nr 5—9.
- [525] Leszczycki Stanisław, Zarys antropogeograficzny Lemkowszczyzny, „Wierchy” 1935, T. 13.
- [526] Leszczycki Stanisław, Zagadnienia geografii turystyki, Kraków 1937.
- [527] Leszczycki Stanisław, Rola naturalnego środowiska geograficznego w planowaniu regionalnym, „Ochrona Przyrody” R. 17, 1937 s. 34—51.
- [528] Leszczycki Stanisław, Znaczenie gospodarcze ruchu uzdrowiskowego na Śląsku, Katowice 1937.
- [529] Leszczycki Stanisław, Współczesne zagadnienia turystyki, Kraków 1937.
- [530] Leszczycki Stanisław, Region Podhala. Podstawy geograficzno-gospodarcze planu regionalnego. Kraków 1938.
- [531] Leszczycki Stanisław, Przemysł uzdrowiskowo-letniskowy i turystyczny w Karpatach, Warszawa 1938.
- [532] Leszczycki Stanisław, Podhale jako region uzdrowiskowy. Rozważania z geografii turystyki. Kraków 1937.
- [533] Leszczycki Stanisław, Podstawy planu rozwoju kulturalnego i gospodarczego Karpat, „Rocznik Ziemi Górskich”, Warszawa 1939.
- [534] Leszczycki Stanisław, Wytyczne gospodarki uzdrowiskowo-letniskowej w Karpatach, Kraków 1938.
- [535] Leszczycki Stanisław, Ruch uzdrowiskowo-letniskowy w Polsce, Kraków 1938.
- [536] Leszczycki Stanisław, Geopolityczne znaczenie Ziemi Odzyskanych dla Polski i Słowiańszczyzny, „Życie Słowiańskie” nr spec., Kraków 1945.
- [537] Leszczycki Stanisław, Geograficzne podstawy Polski Współczesnej, Poznań 1946.
- [538] Leszczycki Stanisław, Kilka uwag o geografii ekonomicznej, „Przegląd Geograficzny” T. 28; 1956, z. 3, s. 463—486.
- [539] Leszczycki Stanisław, Nowe kierunki i prądy w geografii. Referat na VI ogólnopolskim zjeździe PTG w Krakowie w 1958 r. Warszawa 1958.
- [540] Lier Stefan, Organizacja planowania regionalnego w Polsce, „Biuletyn Urbanistyczny” R. 5, nr 3, s. 4—31.
- [541] Lisowski Kamil, Zagadnienia planowania zagospodarowania regionu, „Biuletyn Urbanistyczny” 1938, nr 2, s. 5—12.
- [542] Loth Jerzy, Wykład z Geografii Polski Ziemi Polski Przedrozbiorowej, Warszawa 1919.
- [543] Loth Jerzy, Geografia Polityczna, Kraków 1925.
- [544] Loth Jerzy, Gibraltar. Zarys geograficzno-polityczny, „Przegląd Geograficzny” T. 6; 1926 s. 1—32.
- [545] Loth Jerzy, Geografia ekonomiczna ogólna i szczegółowa, Warszawa 1927—1928.
- [546] Loth Jerzy, Zarys dziejów rozwoju horyzontu geograficznego na tle historii odkryć, Kraków 1928.

- [547] Loth Jerzy, Afganistan, „Przegląd Geograficzny” T. 8: 1928, z. 3—4, s. 102—155.
- [548] Loth Jerzy, Ekspansja polityczna w Afryce, „Przegląd Geograficzny” T. 10: 1930, s. 207—225.
- [549] Loth Jerzy, Kronika podróży przez ląd afrykański od Przylądka Dobrej Nadziei do Morza Śródziemnego, „Przegląd Geograficzny” T. 10; 1930, s. 1—45.
- [550] Loth Jerzy, Wielka Brytania, Wielka Geografia Powszechna, Warszawa 1934.
- [551] Loth Jerzy, Abisynia w oświetleniu geografii ekonomicznej, „Ruch Prawniczy Ekonomiczny i Socjologiczny”, Poznań 1936.
- [552] Loth Jerzy, Afryka, Wielka Geografia Powszechna, Warszawa 1939.
- [553] Łukaszewicz Antoni, Osadnictwo i rolnictwo na tle polskiego krajobrazu naturalnego, „Wiadomości Służby Geograficznej”, 1937, z. 3—4, s. 287—324.
- [554] Łukaszewicz Antoni, Przemysł, komunikacja i handel w polskim krajobrazie naturalnym, „Wiadomości Służby Geograficznej”, 1938, z. 2—3, s. 327—363.
- [555] Maciesza Aleksander, Mazowsze Płockie jako odrębny region geograficzny, „Przegląd Geograficzny” T. 7: 1927, s. 72—78.
- [556] Maciesza Aleksander, Opisy powiatów a studia nad stosunkami województw, jako jednostek terytorialnych, „Ziemia” 1928, z. 11, s. 167—168.
- [557] Maciesza Aleksander, Projekt planu opisu monograficznego powiatu, jako jednostki regionalnej, „Ziemia” 1928, z. 13, s. 196—199.
- [558] Malicki Adam, Największe targowisko wschodu — Singapur, „Zbliżka i Zdaleka”, 1933, z. 1, s. 14—19.
- [559] Malicki Adam, Jak powstało i jak wygląda niezależne państwo murzyńskie Liberia, „Zbliżka i Zdaleka” 1933, z. 4, s. 108—113.
- [560] Malicki Adam, Położenie geograficzne miast na Nadbużu, „Czasopismo Geograficzne” T. 15: 1937, z. 1, s. 18—41.
- [561] Malicki Adam, Typy wsi w Polsce, Lwów 1938.
- [562] Maliszewski Edward, Olszewicz Bolesław, Słownik Geograficzny, 2 tomy, Warszawa 1928.
- [563] Mękarska Józefa, Rozwój miast na kuli ziemskiej w okresie 1875—1925, Prace Geograficzne E. Romera, 1934, z. 17: s. 29—59.
- [564] Morsztyn H., Zarys geografii gospodarczej Polski, Moskwa 1926.
- [565] Mścisz Michał, Geografia handlowa, Łódź 1929.
- [566] Nowakowski S. (Новаковски С.), Сельское хозяйство современной Японии, Киев 1913.
- [567] Nowakowski S. (Новаковски С.), Значение Панамского Канала для России, Киев 1913.
- [568] Nowakowski S. (Новаковски С.), Панамский Канал и его мировое значение, Киев 1915.
- [569] Nowakowski S. (Новаковски С.), Япония и Россия, Токио 1918.
- [570] Nowakowski Stanisław, Climatic provinces of the Russian Far East in relation to human activity, „The Geographical Journal” XI, 1922, s. 100—115.
- [571] Nowakowski Stanisław, The probable effect of the climate of the russian Far East on human life and activity, „Ecology” 1922, nr 3, s. 181—201.
- [572] Nowakowski Stanisław, The effect of the climate on the russian Far East, „Ecology” 1922, nr 4, s. 275—283.
- [573] Nowakowski Stanisław, Geographical region of the fisheries in asiatic Russia, „The Journal of Geography” T. 22; 1923, s. 1—25.
- [574] Nowakowski Stanisław, National resources of Russia, „The Journal of Geography” T. 23: 1923, s. 256—285.

- [575] Nowakowski Stanisław, Natural resources of Ukraina, „The journal of Geography”, 1924.
- [576] Nowakowski Stanisław, Agricultural revival of Poland, „Poland” nr 10, 1924.
- [577] Nowakowski Stanisław, Do kogo świat należy. Studium porównawcze, Poznań 1925.
- [578] Nowakowski Stanisław, Struktura agrarna Polski Zachodniej, „Hołd Wielkopolski słowiańskim geografom i etnografom”, Poznań 1927, s. 30—35.
- [579] Nowakowski Stanisław, Przemysł młynarski Polski Zachodniej, „Strażnica Zachodnia” nr 1, 1927.
- [580] Nowakowski Stanisław, Geografia gospodarcza Polski Zachodniej, T. 1; Poznań 1929, T. 2; Poznań 1930.
- [581] Nowakowski Stanisław, Marksizm a geografia gospodarcza, „Ruch prawniczy i ekonomiczny” z. 4, 1928.
- [582] Nowakowski Stanisław, Antropogeografia w Stanach Zjednoczonych, Przegląd Geograficzny, T. 10; 1930.
- [583] Nowakowski Stanisław, Europa Wschodnia i Azja Północna (ZSRR), Wielka Geografia Powszechna, Warszawa 1936—1938.
- [584] Nowakowski Stanisław, Metoda badań surowcowych. Warszawa 1937.
- [585] Olszewicz Bolesław, Geopolityka i geografia niemiecka, jako czynnik antypolskiej propagandy, Warszawa 1931.
- [586] Ormicki Wiktor, Rozprzestrzenienie uprawy ziemniaka w Polsce na tle kultury materialnej, „Przegląd Geograficzny” T. 8; 1927.
- [587] Ormicki Wiktor, Eksport drewna w górnym polskim dorzeczu Dunajca i Popradu, Kraków 1927.
- [588] Ormicki Wiktor, Współczesne flisactwo na Dunajcu i Popradzie, „Kwartalnik Statystyczny”, 1928.
- [589] Ormicki Wiktor, Prądy regionalizmu niemieckiego, „Ziemia” nr 19, 1928.
- [590] Ormicki Wiktor, Program badań geograficzno-gospodarczych na Podhalu, „Wiadomości Geograficzne” 1928 nr 9 i 10.
- [591] Ormicki Wiktor, Życie gospodarcze Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej, Kraków 1929.
- [592] Ormicki Wiktor, Strefy gospodarcze województwa Krakowskiego, „Ziemia” nr 2, 1930.
- [593] Ormicki Wiktor, Podział i uprzemysłowienie polskich Kresów Wschodnich, „Wiadomości Geograficzne” 1930, nr 5—7.
- [594] Ormicki Wiktor, Z geografii gospodarczej Wołynia, „Rocznik Wołyński” T. 1; 1930.
- [595] Ormicki Wiktor, Produktywność rolna w Polsce w świetle zbiorów pięciu głównych ziemiopłodów w roku 1924/1925, „Wiadomości Geograficzne” 1930, nr 1.
- [596] Ormicki Wiktor, Regionalna pojemność ludnościowa a aprowizacyjna samowystarczalność rejonu, „Sprawozdanie z III Kongresu geografów i etnografów słowiańskich”, s. 187—189.
- [597] Ormicki Wiktor, Szkic geografii gospodarczej Tarnowa i okolicy, Tarnów 1930.
- [598] Ormicki Wiktor, Wielkość i rozmieszczenie gospodarstw w Polsce, „Wiadomości Geograficzne” 1931, z. 4.
- [599] Ormicki Wiktor, Antropologiczne podstawy procesu urbanizacji na tle genezy środowiska geograficznego, Warszawa 1932.

- [600] Ormicki Wiktor, Rozmieszczenie przyrostu rzeczywistego w Polsce (1921—1931), „Wiadomości Geograficzne” 1932, nr 2.
- [601] Ormicki Wiktor, Przyczynek do metodologii geografii gospodarczej, „Kosmos” T. 57; 1932, z. 1.
- [602] Ormicki Wiktor, Zakład przemysłowy przedmiotem badań geograficznych, „Wiadomości Geograficzne” 1934, z. 1—4.
- [603] Ormicki Wiktor, Regionalizm gospodarczy w Polsce, „Ruch regionalistyczny w Europie” T. 2; 1934, s. 21—77.
- [604] Ormicki Wiktor, Kapitał pieniężny jako przedmiot badań geografii gospodarczej, „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny”, 1935, z. 4.
- [605] Ormicki Wiktor, Motywy polskich dążeń kolonialnych, „Wiadomości Geograficzne”, 1936, nr 8—10, s. 71—73.
- [606] Ormicki Wiktor, Śmiertelność niemowląt i dzieci w wieku 1—4 lat w Polsce, Kraków 1935.
- [607] Ormicki Wiktor, Rzeczywisty przyrost ludności wiejskiej w Polsce 1921—1931, Kraków 1936.
- [608] Ormicki Wiktor, W sprawie naukowych podstaw polskiej polityki ludnościowej, „Życie świadome” 1936, nr 1—2—3.
- [609] Ormicki Wiktor, gęstość wiejskiej ludności rolniczej w Polsce w 1931 r., Warszawa 1937.
- [610] Ormicki Wiktor, Granice współczesnej pojemności ludnościowej w województwie krakowskim, Warszawa 1937.
- [611] Ormicki Wiktor, Geografia, Encyklopedia Nauk Politycznych, T. 2; Warszawa 1937, s. 325—326.
- [612] Ormicki Wiktor, Rola geografii rolniczej w Planowaniu obrony państwa, „Nauka a obrona państwa”, Kraków 1937, s. 72—93.
- [613] Ormicki Wiktor, Sprawa reformy rolnej na Śląsku, „Ruch prawniczy, ekonomiczny i socjologiczny” 1937, z. 4.
- [614] Ormicki Wiktor, Warunki i możliwości emigracji żydowskiej, „Sprawy Narodowościowe” 1937, nr 3.
- [615] Ormicki Wiktor, Miasta w woj. Białostockim, „Wiadomości Geograficzne” 1938, nr 2.
- [616] Ormicki Wiktor, Struktura demograficzna wychodźstwa sezonowego z Ziemi Wileńskiej do Łotwy w roku 1935, Wilno 1938.
- [617] Ormicki Wiktor, Skup zawodowy i handel obnośny w woj. Wileńskim, Nowogródzkim, Poleskim i Wołyńskim, Wilno 1938.
- [618] Ormicki Wiktor, O polski program ludnościowy, Warszawa 1939.
- [619] Ormicki Wiktor, Podstawy gospodarki turystycznej w Italii, „Turystyka Polski” 1939, nr 6.
- [620] Pawłowski Stanisław, Antropogeografia, „Przegląd Geograficzny” T. 1; 1920, s. 121—128, 311—321.
- [621] Pawłowski Stanisław, Geografia polityczna Polski (Pawłowski St., Bystron J. St., Peretiatkowicz A., Polska Współczesna), Poznań 1923.
- [622] Pawłowski Stanisław, O renesansie geografii politycznej, Geografia jako nauka, Warszawa 1938.
- [623] Pawłowski Stanisław, Francja kraj i ludzie, Lwów-Warszawa 1931.
- [624] Pawłowski Stanisław, O rozmieszczeniu ludności polskiej w woj. Pomorskim, „Sprawozdanie z II Zjazdu słowiańskich geografów i etnografów” T. 2; 1927, s. 33—34.

- [625] Pawłowski Stanisław, Wpływ granicy politycznej na pewne zjawiska antropogeograficzne, „Sprawozdanie z II Zjazdu geografów i etnografów słowiańskich” T. 2; 1927, s. 52—54.
- [626] Pawłowski Stanisław, Regionalizm geograficzny i jego rozwój w Polsce, „Ruch Regionalistyczny w Europie” t. II, 1934, s. 3—20.
- [627] Pawłowski Stanisław, Domagajmy się kolonii zamorskich dla Polski, Warszawa 1936.
- [628] Piekałkiewicz Jan, Rutkowski Stanisław, Okręgi gospodarcze Polski, „Kwartalnik Statystyczny” T. 4; 1937, z. 3.
- [629] Radocki Henryk, Centralny Okręg Przemysłowy w Polsce, Warszawa 1939.
- [630] Rewieńska Wanda, Miasta i miasteczka w północno-wschodniej Polsce. Położenie topograficzne, Rozplanowanie, Fizjonomia, Prace wykonane w Zakł. Geogr. Uniwersytetu Wileńskiego nr 4, 1938, s. 109—144.
- [631] Rewieńska Wanda, Wileński węzeł kolejowy w świetle cyfr, Ruch osobowy, Wilno 1935.
- [632] Rewieńska Wanda, Rozmieszczenie miast i miasteczek w północno-wschodniej Polsce, „Przegląd Geograficzny” T. 18; 1939, s. 101—128.
- [633] Romer Eugeniusz, Polskie życie gospodarcze a państwo, „Droga” 1934, nr 9.
- [634] Romer Eugeniusz, Ziemia i państwo. Kilka zagadnień geopolitycznych, Lwów 1939.
- [635] Sawicki Ludomir (Witkowska H., Sawicki Ludomir), Ziemia, ludność, życie gospodarcze, Warszawa 1924.
- [636] Sawicki Ludomir, Na narożniku Azji, Kraków 1924.
- [637] Sawicki Ludomir, Nasza brama lewantyńska a porty Dobrudży, Kraków 1928.
- [638] Sawicki Ludomir, Nasze dwie bramy w świat, „Morze” 1928, nr 9. s. 2—5.
- [639] Sawicki Ludomir, Obrazy z Dobrudży.
- [640] Semkowicz Władysław, Rola czynników geograficznych w rozwoju dziejowym Polski, „Sprawozdanie z II Zjazdu słowiańskich geografów i etnografów” T. 2; 1927, s. 236—244.
- [641] Śliwa Stefan, Okręgi handlowe, produkcja, spożycie mięsa w Polsce, „Statystyka Polska” seria B, Warszawa 1933, z. 11.
- [642] Śliwa Stefan, Okręgi zbożowe w Polsce w świetle cyfr statystyki kolejowej za 1929 r., „Kwartalnik Statystyczny” T. 6; 1930.
- [643] Smoleński Jerzy, Względne przewyżki i niedobory ludności polskiej na obszarze Rzeczypospolitej, Kraków 1926.
- [644] Smoleński Jerzy, Przyrodzony obszar Polski i jego granice w świetle nowoczesnych poglądów, Warszawa 1926.
- [645] Smoleński Jerzy, W sprawie ewolucji geografii politycznej, „Przegląd Geograficzny” T. 11; 1931, s. 93—100.
- [646] Smoleński Jerzy, Zadania i metody w geografii gospodarczej, Kraków 1932.
- [647] Smoleński Jerzy, Socjologia grup społeczno-geograficznych, jako podstawa badań regionalistycznych, „Przegląd Współczesny” 1933, nr 1.
- [648] Smoleński Jerzy, Geopolityczne bariery nadmorskie, „Przegląd Geograficzny” T. 14; 1934, z. 1.
- [649] Smoleński Jerzy, Ludność o języku ojczystym polskim na obszarze Rzeczypospolitej Polskiej. „Kwartalnik Statystyczny” 1933, z. 4.
- [650] Smoleński Jerzy, Ziemia jako podłoże dziejów ludzkości, Wielka Historia Powszechna, T. 1; Warszawa 1931, s. 1—31.

- [651] Srokowski Stanisław, Indywidualność geograficzna Prus Wschodnich, „Przegląd Geograficzny” T. 8; 1928, s. 26—51.
- [652] Srokowski Stanisław, Drogi żeglowne w Prusiech Wschodnich, „Przegląd Geograficzny” T. 9; 1929, s. 297—318.
- [653] Srokowski Stanisław, Podział administracyjny państwa, „Przegląd Geograficzny” T. 10; 1930, s. 105—114.
- [654] Srokowski Stanisław, Perspektywy słowiańskiej współpracy naukowej na polu geografii politycznej, „Wiadomości Geograficzne” 1930, z. 5—7, s. 66—69.
- [655] Srokowski Stanisław, Polska na szlakach komunikacyjnych świata, „Ziemia” 1934, z. 7—8.
- [656] Srokowski Stanisław, Geografia gospodarcza ogólna, Warszawa 1934.
- [657] Srokowski Stanisław, Geopolityka, Encyklopedia Nauk Politycznych, T. 2; 1937, s. 343—344.
- [658] Srokowski Stanisław, Geografia gospodarcza Polski, Warszawa 1939.
- [659] Sujkowski Antoni, Geografia ekonomiczna ogólna, Warszawa 1926.
- [660] Sujkowski Antoni, Polska Niepodległa, Warszawa 1926.
- [661] Umiaszowski Roman, Geografia wojenna Rzeczypospolitej Polskiej i ziem ościennych, Warszawa 1924.
- [662] Umiaszowski Roman, Granice polityczne naturalne i obronne w czasach pokoju, Kraków 1925.
- [663] Weigt Herkulan, Geografia Gospodarcza Ziem Polskich, Kraków 1923.
- [664] Wakar Włodzimierz, Podział Polski na okręgi gospodarcze, „Ekonomista” T. 3; 1928, s. 78—107.
- [665] Winid Walenty, Kanał Bydgoski, Warszawa 1928.
- [666] Winid Walenty, Zamieszkanie i zaludnienie prerii w Stanach Zjednoczonych, „Czasopismo Geograficzne” T. 7; 1929, z. 2—3, s. 88—95.
- [667] Winid Walenty, Chicago, amerykańskie miasto olbrzym, „Przegląd Geograficzny” T. 10; 1930, z. 3—4.
- [668] Winid Walenty, Gdańsk a Królewiec. Przyczynek do antropogeografii, Kraków 1931.
- [669] Winid Walenty, Wielka własność na Pomorzu pod względem narodowościowym, Toruń 1935.
- [670] Winid Walenty, Anglia między 1° a 3° dł. zach. i 53° a 54° szer. pn., Poznań 1934.
- [671] Winid Walenty, Miasta i wsie w krajobrazie geograficznym i ich rola w życiu gospodarczym i społecznym, „Czasopismo Geograficzne” T. 15; 1937, s. 4—18.
- [672] Winid Walenty, Stany Zjednoczone A.P., Wielka Geografia Powszechna, Warszawa 1939.
- [673] Winid Walenty, Polski handel zagraniczny a polskie porty, „Sprawy Morskie i Kolonialne” 1939, z. 1.
- [674] Wrzosek Antoni, Własność ziemska na Pomorzu wg narodowości, Toruń 1935.
- [675] Wrzosek Antoni, Z geografii komunikacyjnej Pomorza (w pracy zbiorowej: Stosunki komunikacyjne na Pomorzu), Toruń 1935.
- [676] Wrzosek Antoni, Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku w zakresie geografii, Katowice 1936.
- [677] Wrzosek Antoni, Ludność Pomorza i Prus Wschodnich, Warszawa 1937.
- [678] Wrzosek Antoni, Nowe granice woj. Śląskiego, Katowice 1938.

- [679] Wrzosek Antoni, Z wierz Stanisław, Żywioł obcy w życiu gospodarczym Pomorza, Gdynia 1937.
- [680] Wrzosek Antoni, Z wierz Stanisław, Stosunki narodowościowe w rolnictwie pomorskim, Gdynia 1937.
- [681] Wąsowicz Józef, Materiały do geografii politycznej Polski, „Czasopismo Geograficzne” 1937, z. 7, s. 213—244.
- [682] Zaborski Bohdan, Warunki geograficzne, położenia, granice i obszar Polski, Warszawa 1935.
- [683] Zaborski Bohdan, Wrzosek Antoni, Antropogeografia, Wielka Geografia Powszechna, Warszawa 1939.
- [684] Zierhoffer August, Wybrzeże polskie w świetle geografii politycznej i gospodarczej, „Czasopismo Geograficzne” 1931, z. 4.
- [685] Zierhoffer August, Problem przeludnienia w świetle geografii, Lwów, 1932.
- [686] Zierhoffer August, Regionalizm Polski w świetle produkcji i zużycia zbóż chlebowych, „Sprawozdanie z II Zjazdu słowiańskich geografów i etnografów”, T. 2; 1927, s. 54—55.
- [687] Zierhoffer August, Rola ziem południowo-wschodnich w państwie polskim, Lwów 1938.
- [688] Żabko-Potopowicz Antoni, Wstęp do nauki geografii rolniczej, „Rolnictwo” T. 4; 1936, z. 2, s. 5—30.
- [689] Żabko-Potopowicz Antoni, Geografia rolnictwa, Encyklopedia Nauk Politycznych, T. 2; 1937, s. 341—343.

Мечислав ФЛЕШАР

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ В ПОЛЬШЕ ДО 1939 Г.

Резюме

ВВЕДЕНИЕ

Развитие экономической географии в Польше началось также, как и в других европейских странах — России, Германии или Франции, в период формирования капиталистического строя и образования внутреннего рынка страны со столицей как его центром. Тогда только произошло разделение общественного производства, отделение промышленности от сельского хозяйства, развитие и специализация разнородных производственных округов, что в свою очередь создало условия для зарождения и развития науки о географическом размещении продукции.

Начало развития капиталистического строя в Польше относится к 1740—1764 г., т. е. к более позднему периоду, чем в соседних государствах — России и Германии. Правда, в течение предыдущих периодов, особенно в XVI и XVII веках, в Польше появились работы, написанные преимущественно по латыни, содержащие информации касающиеся хозяйства и демографических данных. Это были или описания топографии страны, напр.: Марцина Квятковского — **Описание всей Лифляндской земли**, 1567 [171] и Енджея Свенцицкого — **Топография или описание Мазовша**, 1634 [178], или инструкции для послов, напр. Кишиштофа Варшевицкого — *De legato legationeque liber*, 1595 [180], либо наконец отчеты и описания, составленные послами, напр. Марцина Бронёвского — *Tartariae descriptio*, 1610 [161]. Хозяйственные информации, помещенные в этих работах, были однако очень обобщены и обладали числом описательным характером. Поэтому вышеуказанные работы можно считать только как работы, содержащие предпосылки для позднейшего зарождения экономической географии. В польской литературе подобные предпосылки появлялись редко и были незначительны.

В развитии экономической географии в Польше, начало которой положило появление в печати книги Кароля Вырвича — **География настоящего времени**, 1768 [203], можно выделить 6 периодов. Первый период 1768—1795 гг. — это зарождение и начало развития экономической географии в прежней Речи-посполитой. Второй период — 1795—1830 гг. — это период Варшавского княжества и Царства Цольского и предшествующие им годы после III раздела Речи-посполитой. Третий период — 1830—1848 гг. — после падения Ноябрьского Восстания и закрытия Варшавского университета до учреждения кафедры географии в Ягеллонском университете и лекций Винцента Поля по торговой географии. Четвертый период — 1849—1918 гг., в течение которого медленно кристаллизовалась экономическая география на основе немецких научных

концепций антропогеографии и торговой географии. Пятый, так наз. „Междувойенный период” начиная с 1919 по 1939 г., в котором выявилась методологическая и тематическая несогласованность в экономической географии Польши и в котором начались региональные хозяйственно-географические исследования. Шестой период — после 1945 г. — период развития экономической географии в Народной Польше.

ПЕРВЫЙ ПЕРИОД (1768—1795)

Идеи экономической географии зародились среди передовых государственных и хозяйственных деятелей, последователей физиократических идей и защитников дела разкрепощения и наделения землей крестьян и среди реформаторов народного образования. Идеи эти были тесно связаны с нуждами государственной администрации, которой для проведения предполагаемых политических и хозяйственных реформ требовалось подробное знание страны.

Одной из самых интересных работ этого периода является мемориал Яна Снядецкого — **О карте страны**, 1790. Он содержит полный проект экономико-географического атласа страны. В проекте предвиделись карты: экономическая, торговая, политическая, фискальная и другие. Мемориал Яна Снядецкого (1756—1830), исключительно новаторский, намечал широкие перспективы развития экономической географии. В нем первый раз в польской литературе был употреблен термин „экономическая карта”. Реализация этого проекта поставила бы Польшу в ряды лучше всего скартированных в то время стран.

Среди других интересных работ этого периода, в которых виден переход от описательного метода к оценке и выяснению хозяйственно-географических явлений, следует назвать выше упомянутую работу Кароля Вырвича — **География настоящего времени**, 1768 [203] и Францишка Сярчинского — **География или описание природы, политики и истории всех народов, 1790—1794** [199]. Передовые экономико-политические тенденции, стремление поднять торговлю и сельское хозяйство страны были стимулом для появления интересных работ, касающихся торговли и путей сообщения, напр. Фердинанда Яна Накса, видного экономиста и королевского инженера — **Способы сплава и ведения торговли по рекам**, 1785 [196].

С падением Речипосполитой в 1795 г. исчезли причины, побуждавшие развитие экономической географии в Польше. Перестали появляться польские учебники, не проводились переписи и анкеты для всей территории прежнего польского государства. В развитии экономической географии Польши наступил перерыв, продолжавшийся, к счастью, недолго.

ВТОРОЙ ПЕРИОД (1795—1830)

Создание из части польских земель Варшавского Княжества (1807—1814), а позже Царства Польского (1815—1830) способствовало возобновлению и развитию научных идей, а также и экономической географии. Большое значение для этого развития наряду с поддержкой, которую оказывала государственная администрация статистическим исследованиям, имело открытие в 1811 г. Главной школы права и администрации, преобразованной в 1818 г. в Варшавский Университет, а также Общества Любителей Наук, вокруг которого группировались самые выдающиеся передовые умы эпохи.

Идеи экономико-географические в то время развивались среди статистиков, которые, преодолевая бессодержательные схемы камеральной статистики, умели

связать экономические проблемы с хозяйственной средой и начали искать выяснения хозяйственных и социальных процессов в окружающей природе. Особенного внимания заслуживают книги и труды Вавжинца Суровецкого (1769—1827), выдающегося передового историка и деятеля народного просвещения. Его работа — **О реках и сплавах Княжества Варшавского, 1811** [261] является не только первым учебником по географии транспорта, но в ней даны формулировки, касающиеся причин локализации промышленности (сырьевая база, расстояние от рынков сбыта, удобный транспорт). Работа — **Упадок промышленности и городов в Польше, 1810** [260] является первой подробной экономико-географической монографией небольших городов в Польше. Лекции Суровецкого по статистике в Главной школе права и администрации в 1811—1812 учебном году наметили программу экономической географии Польши в ее современном понимании. Смелость и дальновидность научных и социальных взглядов Вавжинца Суровецкого проявляется хотя бы в том, что он отверг географический детерминизм, решительно признавая ведущую роль человека в природе.

Вавжинца Суровецкого принято считать отцом польской экономической географии. Из авторов, современников Суровецкого, работы которых свидетельствовали о прогрессе в развитии экономико-географических идей в Польше, следует назвать Станислава Сташица (1755—1826), который в брошюре **О статистике Польши** [252] объединил воеводства в географические районы. Тадеуша Чацкого (1768—1813) автора работы **О статистике Польши** [208], в которой рассматривает проблемы связи между развитием промышленности и густотой населения и выдвигает перспективные предложения развития южно-украинских земель, Бениамина Ежи Флятта (1778—1860), директора Сельскохозяйственного Института в Маримонте, автора интересной работы — **Описание Варшавского Княжества** [211]. Большое значение имели также статистические работы наиболее выдающегося польского экономиста этой эпохи и профессора экономики в Варшавском университете — Фридерика Скарбка (1792—1866). Он читал статистику в 1818—1821 г. и в работе под заглавием **Теория статистики** [244] дал краткую теорию этой науки, соответствующую нашему современному пониманию экономической географии. Скарбак определил границу между статистикой и географией не на основании содержания исследуемых предметов но на основании точки зрения, с которой они исследуются. Так географическая среда, по этому автору, является предметом, изучения географии благодаря управляющим ею естественным законам и одновременно предметом исследования статистики благодаря ее влиянию на экономическую жизнь.

В 1817—1830 г. появились первые региональные монографии, а среди них экономико-географические описания воеводств, земель и губерний. К наиболее ценным принадлежат: **Статистика Люблинского воеводства** [225] Игнатия Любовецкого, представителя комиссии Люблинского воеводства, первая подробная география сельского хозяйства в польской литературе, и **Статистическое, топографическое и историческое описание Подольской губернии** Вавжинца Марчинского [226]. Наряду с этими новаторскими работами появились и другие в духе камеральной статистики, как напр. **Статистика Литовско-Гроденской губернии** И. Е. Ляхницкого [224]. В том же периоде появились в популярных в то время календарях описания воеводств, в несколько страниц, иллюстрирующие уровень экономико-географических знаний среднего читателя.

Падение ноябрьского восстания, закрытие Варшавского университета и Варшавского Научного Общества прервали развитие экономической географии в Польше.

ТРЕТИЙ ПЕРИОД (1831—1848)

В этом периоде замирает польская экономико-географическая мысль. Издаваемые в эмиграции в Париже и в Лейпциге региональные монографии возвращаются к статистическим камеральным описаниям. Единственная интересная работа: **Очерк общей сравнительной статистики** Феликса Козловского [287], изданная в 1838 г. в Варшаве, продолжала идеи предыдущего периода. Была это собственно экономическая география Европы, в которой автор рассматривал проблемы сначала с точки зрения географической среды, а затем в их региональном соотношении. Из-за цензурных условий в книге отсутствует глава о Польше, а соответствующие информации помещены в форме приписок и примечаний к другим главам.

ЧЕТВЕРТЫЙ ПЕРИОД (1849—1918)

После Весны Народов положение на части польской территории аннексированной Австрией изменилось. В Ягеллонском университете в Кракове в 1849 г. была создана кафедра географии — первая в Польше и третья в Европе. Руководство кафедрой было получено Винценту Полю (1807—1872), известному поэту и географу, большому поклоннику Риттера, по своим политическим взглядам и мировоззрению связанном с кругом среднего галицийского дворянства. В 1850—1851 г. Винценту Поля читал торговую географию. Текст этих лекций не сохранился. Однако, как можно судить по позднейшим высказываниям Поля, торговую географию он понимал как науку о мировой торговле и товароведении.

У Поля не было ни экономического образования, ни знания основ политической экономики. К экономическим теориям он питал предубеждение, поэтому его лекции по торговой географии выражали личные экономические взгляды поэта, отражающие, лишённые широкого взгляда и понимания сути дела, интересы мелкой шляхты и средних помещиков, а также и поверхностно понятые свободно-торговые концепции австрийских экономистов. Впрочем лекции Поля не оказали влияния на дальнейшую судьбу экономической географии в Польше, а кафедру географии Ягеллонского университета закрыли австрийские власти в 1853 г.

Вторая половина XIX в. и первое двадцатилетие XX в. — это переходный период в развитии экономико-географических идей в Польше. В конце этого периода экономическая география окончательно сформировалась как самостоятельная наука и завоевала себе место в высших учебных заведениях. Однако развивалась она под сильным влиянием немецких и австрийских взглядов и теорий. Характерной чертой этого периода является изоляция польских идей экономической географии от выдающихся достижений русских ученых и почти полное отсутствие собственных оригинальных достижений как методологических, так и по существу предмета.

В Варшаве публикации экономико-географического характера появлялись в энциклопедиях, периодических хозяйственных изданиях, напр. **Ежегодники хозяйства страны**. В Кракове и Львове развитие экономической географии было связано с университетскими центрами.

В 1873 г. в Ягеллонском университете была вновь открыта кафедра географии, которую до 1917 г. занимал Францишек Шварценберг-Черны (1848—1917), представитель определенно консервативного краковского мещанства и его реакционных политических и научных взглядов. В течение 10 лет он читал торговую географию. В 1889 г. опубликовал работу: **Общая торговая география** [361] — первый в Польше учебник по этому предмету. В этой книге заметно сильное влияние К. Андрэ и В. Гетца.

Самые выдающиеся географы этого времени — Эугениуш Ромер (1871—1954) и Вацлав Налковски (1851—1942) занимались экономической географией только как второстепенным предметом. Э. Ромер считал ее практической наукой. Налковски, великий реформатор польской географии, считал ее частью антропо-географии. Экономической географией занялся всецело Антони Суйковски (1875—1942). Это **Экономическая география** [441], изданная в 1907 г., была первым польским учебником экономической географии. Она основана на концепциях Ратцеля, но в ней взято много из работ Дюбуа, Кергомарда и Чизгольма. А. Суйковски первый ввел в польскую литературу термин „экономическая география”. Его учебник до сих пор является единственным. В нём наряду с общей частью, в которой рассматриваются проблемы по отдельным отраслям, помещена и региональная часть, трактующая проблемы в границах отдельных государств.

В начале XX в. появились экономико-географические работы, тесно связанные в экономикой. Самая интересная из них издана в 1903 г.; это работа выдающегося теоретика социалистического движения и революционного деятеля Юлиана Мархлевского (1866—1925) под заглавием: **Экономико-общественные отношения на Польских землях аннексированных Пруссией** [398]. Это была первая региональная монография, в которой проведена оценка хозяйственных отношений и географической среды с марксистской точки зрения.

В тоже время появились первые монографии деревень и местечек, автором которых был выдающийся историк географии и хозяйственной жизни общества профессор Ягеллонского университета Францишек Буяк (1875—1953). Труды его отличались исключительной тщательностью обработки, подробностью информации и систематичностью в изложении материала. Они были образцом для позднейших монографий 1919—1939 г., а также и началом — первым шагом — в области современных региональных экономико-географических исследований в Польше.

Наконец в начале XX в. появились первые работы по политической географии. Польские географы разделились на два противоположные лагеря из-за вопроса о характере польских земель. Большинство географов с А. Реманом и Э. Ромером защищало тезис о том, что польские земли представляют собой „помость” и это отличает их от соседних стран. Меньшинство с Вацлавом Налковским указывало на переходный характер польской территории, которая является как бы звеном, соединяющим восток и запад Европы. Аргументация обеих сторон до тех пор, пока она касалась вопросов физиографии, отличалась научным характером. Однако этот спор имел более глубокую социально-политическую подкладку. Оба лагеря прибегали к социальным, этнографическим, демографическим и экономическим аргументам. Сторонники тезиса „помоста” представляли интересы помещиков, кровно заинтересованных территорией Украины и Белоруссии. Сторонники тезиса „переходности” представляли точку зрения прогрессивной части буржуазии, склонной, в зависимости от международного положения, отказаться от украинских и белорусских земель.

ПЯТЫЙ ПЕРИОД (1919—1939)

Образование Польского государства в 1918 г. открыло перед польской наукой, а тем самым и перед экономической географией, перспектив развития.

Экономическая география была введена во все университеты как обязательный предмет. Ее читали во многих специальных высших учебных заведениях (торговых, политических, военных), а в некоторых (Познанский университет, Главная торговая школа в Варшаве, Торговая академия в Познани, Академия внешней торговли во Львове) были открыты кафедры этой дисциплины. Кроме того вопросами, входящими теперь в экономическую географию, занимались в течение междувоенного периода кафедры антропогеографии в Ягеллонском и Варшавском университетах.

В методологическом отношении 1919—1939 г. были периодом несогласованности, в котором существовавшие в географии направления, выросшие главным образом на почве немецкой антропогеографии и немецкой экономической географии, часто мало отличались одно от другого. Представители старшего поколения — Антони Суйковски, Ежи Лёт (р. 1880), Станислав Сроковски (1872—1950) занимались преимущественно дидактической и организационной работой, публикуя главным образом учебники по экономической географии мира и Польши. Учебники предназначались для практических целей и не внесли значительного вклада в научную теорию и практику.

Представители более молодого поколения работали над конкретными вопросами демографии и хозяйства и при решении их применяли методы, почерпнутые большей частью из немецких, реже французских университетов. Полевые работы не носили плавного, организованного характера и были преимущественно результатом личной заинтересованности или экономико-политической конъюнктуры. Несмотря на разные недостатки они дали предпосылки для современных комплексных региональных исследований. Среди этих работ следует назвать монографию Станислава Лещицкого (р. 1907) — **Район Подгалья, основы хозяйственно-географического районного плана**, изданную в 1938 г. [530]; многочисленные работы Виктора Ормицкого (1898—1941) **Хозяйственная жизнь восточных окраин Речипосполитой Польской** [591]; региональные монографии по географии сельского хозяйства Францишка Дзедзица.

Интересные монографии средиземноморских стран опубликовал в **Большой Всеобщей Географии** Станислав Гожуховски (1899—1948). Исключая названные работы, большинство публикаций по экономической географии междувоенного периода отличалось неполным и фрагментарным характером.

Совсем иную позицию в методологическом отношении занимают работы Станислава Кошутского (1872—1928) и Станислава Новаковского (1888—1938).

Станислав Кошутски, экономист по образованию, автор нескольких работ об развитии промышленности в Царстве Польском и учебника политической экономики, опубликовал в 1918 г. **Экономическую географию Польши** [386]. Работа эта, теоретически и экономически обоснованная и правильно выясняющая связи между географической средой и хозяйством страны, была самым лучшим и прогрессивным трудом междувоенного времени в этой области.

Станислав Новаковски, занимавший в 1924—1938 г. кафедру экономической географии в Познанском университете, был единственным марксистом среди польских географов междувоенного периода. Его работы основаны на методе исторического материализма. К важнейшим его трудам принадлежат:

География как наука и история географических открытий, 1934 [108] и Союз Советских Социалистических Республик, 1937 [583] в Большой Всеобщей Географии, а также краткая теоретическая работа Марксизм и экономическая география [581].

После 1945 г. прогрессивные экономико-географические идеи междувоенного периода свободно и широко развились в Народной Польше.

Mieczysław FLESZAR

ECONOMIC GEOGRAPHY IN POLAND UP TO 1939

Summary

INTRODUCTION

Similarly as in other European countries like Russia, Germany or France, the beginnings of economic geography in Poland coincide with the evolution of the capitalistic system and the formation of a country-wide interior market, with the country's capital as focus. It was then that a distinct social differentiation of the production of goods began, with separation of industry from agriculture, and with both development and specialization of different production areas; this, in turn, created favourable conditions for rise and evolution of the study of the geographic distribution of production.

In Poland, the capitalistic system had its origin in the period from 1740 to 1764, — thus later than in neighbouring countries like Russia and Germany. It must be admitted, however, that at an earlier time, especially during the 16th and 17th century, certain publications had appeared in Poland, mostly written in Latin, which contained data on public economy and on population topics. These were either topographical descriptions of the countryside, like *Description of the earths of all of Livonia*, 1567 [171] by Marcin Kwiatkowski, or *Topographia sive Masoviae Descriptio*, 1634 [178] by Jędrzej Święcicki, or instructions for envoys, such as *De legato legationeque liber*, 1595 [180] by Krzysztof Warszawicki, or — finally — reports and descriptions forwarded by envoys, such as *Tartariae descriptio* by Marcin Broniowski, 1610 [161]. However, any data on economic questions contained in these publications are rather general in scope and of purely descriptive character. Therefore, the above documents can be merely looked upon as precursors of the later rise of economic geography. In Polish literature, such precursors are but few and slim.

The evolution of economic geography in Poland, initiated by the appearance of Karol Wyrwicz's book: *Geography of present-day times*, 1768 [203], might be divided into 6 periods. The first period, from 1768 to 1795, comprises both birth and initial phase of economic geo-

graphy of the old Republic. The second period, 1795—1830, covers the times of the Warsaw Dukedom and the Polish Kingdom, including the preceding years subsequent to the third partition of the Polish Republic. Period three, from 1830 do 1848, deals with the time from the failure of the November insurrection and the closing of the Warsaw University until the foundation of the chair of geography at the Jagiellonian University at Cracow, and Wincenty Pol's lectures on commercial geography. The fourth period lasts from 1849 do 1918; here economic geography gradually assumed its definite form based on the German scientific concept of anthropogeography and commercial geography. Period five, from 1919 to 1939, also spoken of as the „interwar period”, is characterized by the division of the Polish economic geography, both as to methodology and topics, and by its engaging in regional geographic-economic research. The sixth period, from 1945 on, embraces the development of economic geography in People's Poland.

FIRST PERIOD (1768—1795)

Geographic-economic thought came to life among progressive personages, both state officials and civilians, who professed physiocratic ideals and pleaded enfranchisement of the peasants; this thought also germinated among reformers of teaching. It was closely linked, too, with requirements of the State authorities to whom an accurate cognition of the country was indispensable for carrying out their intended political and economic reforms.

One of the most interesting publications of this period was the memorial *On a map of our country* written by Jan Śniadecki, 1790. This memorial comprises a complete programme for a geographic-economic atlas of Poland. This scheme foresaw an economic-commercial map, a political map, a map for fiscal purposes, etc. Jan Śniadecki's memorial, a publication exhibiting the author's ingenuity, pointed the way to far-reaching perspectives of economic geography. For the first time in Polish literature, he used term: „economic map”. Had his suggestions been carried out, Poland at those times would have ranked amidst the best mapped countries. Among other remarkable publications of this period, in which a transition from a descriptive pattern to valuation and explanation of geographic-economic phenomena may be observed, worthy of note are: *Geography of present-day times* by Karol Wyrwicz, 1768 [203] and *Geography, or Description of natural, historical and political conditions of all countries* by Franciszek Siarczyński, 1790—1794 [199]. Progressive political-economic tendencies as well as the aim at improving trade and agriculture stimulated the appearance of interesting

papers on trade and communication, such as *Lecture on methods of making rivers navigable, and of trading*, 1785 [196] written by Ferdynand Jan Nax, a prominent economist and royal engineer.

With the downfall of the Republic in 1795, all incentives towards development of economic geography in Poland passed out of sight. There were no Polish textbooks any more, nor records or enquiries embracing all of the former Polish State. In the evolution of economic geography there occurred a pause; fortunately, it proved of short duration.

SECOND PERIOD (1795—1830)

The joining of parts of Polish lands into the Warsaw Dukedom (1807—1814) and, subsequently, the Polish Kingdom (1815—1830), contributed to a revival of scientific thought, including economic geography. In addition to the support granted by the State to statistical investigations, this evolution was markedly stimulated by the founding, in 1811, of the Szkoła Główna Prawa i Administracji (College of Law and Administration), converted in 1818 into the Warsaw University, and the Towarzystwo Przyjaciół Nauk (Society of Friends of Sciences); this latter institution brought together the most prominent progressive minds of that period.

During this period, geographic-economic thought developed among statisticians who managed to rise above the stale schemes of official statistics and, correlating economic problems with geographic environment, strove at explaining economic and social processes by the surrounding nature. Particularly worthy of note are the books and papers published by Wawrzyniec Surowiecki (1769—1827), an outstanding progressive historian and promoter of education. His paper *On rivers and navigation within the Warsaw Dukedom*, 1811 [261] is not only the first document on geography of transportation, but it also contains rules governing the location of industry (raw material resources, distance from markets, ease of transportation). His book *On the decline of industry and towns in Poland*, 1810 [260] is the first detailed geographic-economic monograph of small towns in Poland. Surowiecki's lectures on statistics, held at the College of Law and Administration in 1811—1812, sketched the programme of economic geography according to its present-day conception. The audacity and foresight in Surowiecki's aspects on science and social conditions is, moreover, revealed in his rejecting geographic determinism, firmly asserting the supremacy of man over nature.

Wawrzyniec Surowiecki should be looked upon as the father of Polish economic geography. Among authors contemporary with Surowiecki whose publications represented progress in the evolution of geographic-economic thought in Poland, there should be mentioned the following: Stanisław

Staszic (1755—1826) who in his booklet *Polish statistics* [252] grouped the individual voivodships into geographic regions; Tadeusz Czacki (1768—1813), the author of a paper *Polish statistics* [208] in which he hinted at the correlation between progress of industry and density of population and suggested, for the future, development of the regions of Southern Ukraine; Benjamin Jerzy Flatt (1778—1860), then director of the Marymont Agricultural Institute, the author of a valuable work *Descriptions of the Warsaw Dukedom* [211]. Also of marked significance were the statistic publications written by Fryderyk Skarbek (1792—1866), the foremost Polish economist of that period, professor of economy at the Warsaw University. In 1818—1821 this author read statistics; in his book *Theory of statistics* [244] he presented a theoretical survey of this branch of science which, as a matter of fact, tallies with our present-day concept on economic geography. Skarbek drew his boundary line between statistics and geography not according to the range of the investigated objects, but according to the point of view from which the investigation was undertaken. Thus, in his opinion, a geographic environment is the object of geographic research in view of the natural laws governing it and, simultaneously, it is an object of statistic scrutiny owing to its influence on the economic life of its inhabitants.

In the period from 1817 to 1830, there appeared the first regional monographs and, amongst them, geographic-economic descriptions of voivodships, regions and guberniyas. One of the most valuable papers is *Statistics of the Lublin voivodship* [225] by Ignacy Lubowiecki, Committee chairman of the Lublin voivodship; this is the first detailed geography of agriculture in Polish literature, as well as *Statistic, topographic and historical description of the Podole guberniya* [226] by Wawrzyniec Marczyński. Alongside of these reformative publications others also appeared which were maintained in the descriptive pattern of routine statistics, such as *Statistics of the Lithuania-Grodno guberniya* [224] by J. E. Lachnicki. At that same period there appeared, in the then very popular calendars, several-page descriptions of individual voivodships, illustrating the cultural level of the average reader as to geographic-economic problems.

The failure of the November insurrection, the closing of the Warsaw University and the abrogation of the Warsaw Scientific Society arrested the trend of evolution of economic geography in Poland.

THIRD PERIOD (1831—1848)

This period is characterized by a decline in Polish geographic-economic thought. Regional monographs, edited by emigrants abroad, in Paris or

Leipzig, resumed statistic descriptions along the routine pattern. The only remarkable publication *Characteristic of general comparative statistics* [287] by Feliks Kozłowski, edited in 1838 in Warsaw, was tied up with the preceding period. To be exact, this actually was an economic geography of Europe in which the author discussed his problems successively from the viewpoint of their geographic environment and, subsequently, in their regional pattern. Due to censorship ruling, this book lacks a chapter dealing with Poland, and relevant data are given in the form of footnotes to other chapters.

FOURTH PERIOD 1849—1918

After the 1848, conditions in the Austrian zone of occupation underwent a change. At the Jagiellonian University in Cracow, a chair of geography was founded in 1849, — the first in Poland and the third in all of Europe. To this chair was assigned Wincenty Pol (1807—1872), a well known poet and geographer, and firm champion of Ritter, a man politically and in worldliness linked with the circle of Galicia's landowners. In 1850 and 1851, Wincenty Pol lectured on commercial geography; the text of these lectures has been lost. However, judging by one of his later statements it must be assumed that Pol considered commercial geography to be the science of world trade and of knowledge of trade goods.

Pol lacked both economic training and knowledge of the principles of political economy. Incidentally, he was prejudiced as to economic theories. Thus, his lectures on commercial geography were the expression of the personal economic opinions of a poet; these opinions, lacking a wider aspect and comprehension of actuality, rather reflected the interests of the landed gentry with minor or medium-size holdings, as well as the superficially conceived free-trade aspirations of Austrian economists.

By the way, Pol's lectures failed to exert any influence on the further trend of economic geography in Poland; in 1853, the Austrian authorities cancelled the chair of geography at the Jagiellonian University.

The second half of the 19th, and the first decades of the 20th century are a transition period, as far as the evolution of geographic-economic thought in Poland is concerned. Towards the end of this period, economic geography had managed to develop into a separate branch of science and had secured its rank at higher institutions of learning. However, this development went forth clearly under the influence of German and Austrian theories and opinions. A characteristic trait of this period is, on the one hand, the almost complete disconnection of Polish geographic-economic thought from outstanding achievements of Russian scientists

and, on the other, an almost complete lack of any new meritorious or methodological attainment on the part of Polish scientists.

In Warsaw, publications of geographic-economic character usually appeared in encyclopaedias and economic periodicals, such as *Yearbooks of the State Economy*. In Cracow and Lwów, the evolution of economic geography was tied up with local university nuclei.

In 1873, the chair of geography at the Jagiellonian University at Cracow was reestablished, and until 1917 it was held by Franciszek Szwarcenberg-Czerny (1847—1917), a representative of the definitely conservative Cracow citizens of antidemocratic political and scientific sentiments. For 10 years, this professor lectured on commercial geography publishing, in 1889, his *General commercial geography* [361], the first textbook of its type in Poland. Czerny's work reveals the very strong influence exerted upon him by K. Andrée and W. Götze.

The most prominent geographers of this period, Eugeniusz Romer (1871—1954) and Waclaw Nałkowski (1851—1911), dealt with economic geography indirectly only. E. Romer looked upon it as a practical, utilitarian science; W. Nałkowski, the great reformer of Polish geography, considered it a branch of anthropogeography. Fully devoted to economic geography was Antoni Sujkowski (1875—1942). His *Economic geography* [441], published in 1907, was the first Polish textbook. This author used as basis the conceptions voiced by Ratzel, also referring frequently to publications by Dubois, Kargomard and Chisholm. A. Sujkowski was the first to introduce into literature the term: „geografia gospodarcza” (economic geography). Until this day, his textbook is the only one which, besides a general part treating problems in the order of individual branches, also comprises a regional part dealing with problems occurring within the boundaries of the various countries.

At the beginning of the 20th century there also appeared geographic-economic works closely connected with economics. Most outstanding among them, published in 1903, was the paper written by the prominent theorist of the socialist movement and revolutionary performer Julian Marchlewski (1866—1925), entitled *Economic and social conditions in Polish territories under Prussian occupation* [398]. This was the first regional monograph containing an evaluation of economic conditions and geographic environment seen from the socialist point of view.

During that same period, there appeared the first monographs on villages and small towns; their author was Franciszek Bujak (1875—1953), a prominent historian of geography and, also, historian of economics. His publications are distinguished by their exceptionally diligent composition and accuracy in details, and by the systematic grouping of the subject-matter. Thus, they became the prototype for later monographs

published during 1919—1939, and were the first step made towards modern regional geographic-economic investigations in Poland.

Finally, at the beginning of the 20th century, the first publications on political geography started appearing. The most essential question, dividing geographers into two antagonistic camps, was the controversy over the character of the Polish territory. The majority of geographers, led by A. Rehman and E. Romer, upheld the thesis of Poland representing bridgeheads, this being a factor isolating Poland from its neighbours. The minority, with W. Nałkowski as leader, pointed out the transit character of the territory of Poland, predestining Poland to be the link between Eastern and Western Europe. As long as the arguments raised by both parties dealt with physiographic problems, they maintained their scientific character. However, this dispute had a deeper, social-political background. Both parties brought into action sociological, ethnographic, demographic and economic reasonings. Those in favour of the bridgehead thesis represented the advantage of landowners who were interested in the regions of Ukraine and Białoruś; the champions of the transit thesis represented the point of view of the progressive part of the inhabitants, ready to forsake Ukrainian and Białoruś territory should political reasons make this sacrifice necessary.

FIFTH PERIOD (1919—1939)

In 1918, the creation of Poland opened new perspectives of development to Polish science, thus also to economic geography. At all universities, economic geography became a regular lecture course; it also was read at many specialized (commercial, political, military) higher institutions of learning. At some of these schools (Poznań University, College of Commerce in Warsaw, Academy of Commerce in Poznań, Academy of Foreign Trade in Lwów), separate chairs of this branch of science were established. Moreover, during the interwar period, problems at present included in the scope of economic geography were presented by the anthropogeographic chairs at the Jagiellonian University in Cracow and the Warsaw University.

As far as methodology was concerned, the years from 1919 to 1939 were a period of differences of opinions and of coexistence of numerous, often but slightly divergent tendencies, brought to life principally on the basis of German anthropogeography and German economic geography. The representatives of the older generation: Antoni Sujkowski, Jerzy Loth (born 1880), Stanisław Srokowski (1872—1950), were chiefly occupied with didactic and organizing activities, publishing textbooks dealing with geographic economy of the world as well as of Poland.

These textbooks bore a utilitarian character and added little to scientific theory and practice.

The representatives of the younger generation took up the study of definite problems of populations and economics; in solving them they used methods to a large extent adopted from German, less often from French, universities. Their field work failed to show features of well planned and organized research; instead, this work was rather the result of personal preference, or of political-economic conditions of the moment. Notwithstanding various faults and deficiencies, these investigations became the harbinger of today's complex regional research. Among papers of this kind worthy of mention, is the monograph by Stanisław Leszczycki (born 1907): *The Podhale region, a basis for its geographic-economic regional plan*, published in 1938 [530]; numerous papers by Wiktor Ormicki (1898—1941), among them: *Economic life of the eastern frontier regions of the Polish Republic* [591]); valuable too are regional geographic-agricultural monographs written by Franciszek Dziedzic.

A remarkable monograph on Mediterranean countries was published by Stanisław Gorzuchowski (1899—1948) in *Great Universal Geography*. Besides the above mentioned works, the major part of publications of the interwar period on economic geography were rather of haphazard type and fragmentary only.

Representatives of a different methodological posture were Stanisław Koszutski (1872—1928) and Stanisław Nowakowski (1888—1938).

Stanisław Koszutski, an economist by training, the author of several papers on the development of industry in the Polish Kingdom and of a textbook on political economy, published in 1918 his *Economic geography of Poland* [386]. This book, based on theoretical and economic reasoning, explains in a precise manner the interrelation between the geographic environment and the public economy; thus, Koszutski's book must be considered the best and most progressive publication of this period in the interwar years.

Stanisław Nowakowski, who from 1924 to 1938 held the chair of economic geography at the Poznań University, was the only marxist among the geographers of the interwar period who based his work on the method of historical materialism. Among his most notable publications should be mentioned: *Geography as science, and history of geographic discoveries*, 1934 [108], and *The Union of the Socialist Soviet Republics*, 1937 [583], published in *Great Universal Geography*, as well as a short theoretical essay: *Marxism and economic geography* [581].

Progressive geographic-economic thought of the interwar period was developed on a large scale after 1945, in People's Poland.

Cena zł 43.50